TOPLUMSAL

tarih

318
HAZİRAN 2020

Tarihte Salgın Hastalıklar

GİRAY FİDAN - METİN ATMACA

Sosyal Eşkiyalık ve Karaburunlu Halk Kahramanı Kabadayı Yorgi

ANDREAS BALTAS - GÜLEN GÖKTÜRK

İstanbul'un Fethi ve Sinemada Temsili

GEÇ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ÖLÜM VE ÖLÜMÜN KAYDI

GÜLHAN BALSOY
CİHANGİR GÜNDOĞDU

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANMIŞTIR | FİYATI: 17 TL. (KDV DAHİL) | ISSN: 1300-7025

ISSN 1300-7025-9-1

Merhaba,

İstanbul'un fethi kutlamaları ve Ayasofya'nın ibadete açılması gibi fetihle ilişkilendirilen tartışmalar, son birkaç yıldır mayıs aylarının temel siyasal gündemi haline getirilmiş durumda. Yeni Türkiye siyasetini ve iktidarın yönetme tarzını biraz tanıyanlar için bunun artık şaşırtıcı bir yanının kalmadığını söyleyebiliriz. Her ne kadar İstanbul'un fethi olayı ve etrafındaki sembollere verilen anlam rejimin pekiştirilmesi ihtiyacına uygun bir biçimde bugün daha fazla vurgulansa da, fethin bir devlet kutlaması ve milli bir meydan okuma hadisesine vesile edilmesinin daha eski bir tarihi var. Bir "gelenek icadı" olarak İstanbul'un fethi, esas olarak II. Meşrutiyet döneminde kutlanmaya başlamıştı. Ancak 1950'li yıllardan itibaren belirginlik kazanan politik ve ideolojik fay hatları, fethi daha önemli bir siyasal simge haline getirdi. *Toplumsal Tarih*'in bu sayısının kapağına da taşıdığımız, Saadet Özen'in "Sinematografta İstanbul'un Fethi, Sinema Salonunda Tarihyapımı" başlıklı yazısı İstanbul'un fethi üzerine yapılan filmlerin de benzer bir tarihinin olduğunu, çekildikleri dönemin siyasal ve kültürel ortamını yansıttıklarını gösteriyor.

Bu yılın başından beri tüm dünyayı etkileyen, son üç aydır da Türkiye'deki gündelik hayatı büyük ölçüde kısıtlayan COVID-19 pandemisi, büyük salgınların dünya tarihinde ne tür etkiler yarattığına ilişkin tartışmaları da gündeme getirdi. Son iki yıl içerisinde *Toplumsal Tarih*'in çeşitli sayılarında salgın hastalıklar konusunu işleyen birçok makale yayımladık. Bu sayımızda da gerek Osmanlı-Türkiye gerekse de Çin tarihinde salgın hastalıkları merceğine alan küçük bir dosyaya daha yer veriyoruz. Metin Atmaca'nın "'Semavi Bir Ceza': 19. Yüzyıl Osmanlı-İran Sınırında Veba" başlıklı makalesinin, Osmanlı'nın 1870-71 yıllarında Kürdistan'da görülen veba salgınına müdahalesini modern devletin inşasındaki rolü perspektifinden ele alarak, bu alandaki birikime önemli bir katkıda bulunduğunu düşünüyoruz. Giray Fidan'ın "1938 Çin Kolera Salgınında Türkiye'den Gönderilen Aşılar" başlıklı yazısı ise Milletler Cemiyeti'nden kolera salgınında kullanılmak üzere aşı talep eden Çin'e ilk yardım gönderen ülkelerden birinin Türkiye olduğunu hatırlatıyor.

Son olarak, *Toplumsal Tarih*'e artık elektronik ortamda ISSUU platformu üzerinden de ulaşabileceğinizi hatırlatmak isterim. Dergimizin geçmiş sayılarını e-dergi biçiminde dijital platformlardan sunma hazırlıklarımız da devam ediyor.

Temmuzda görüşmek dileğiyle...

Barış Alp Özden

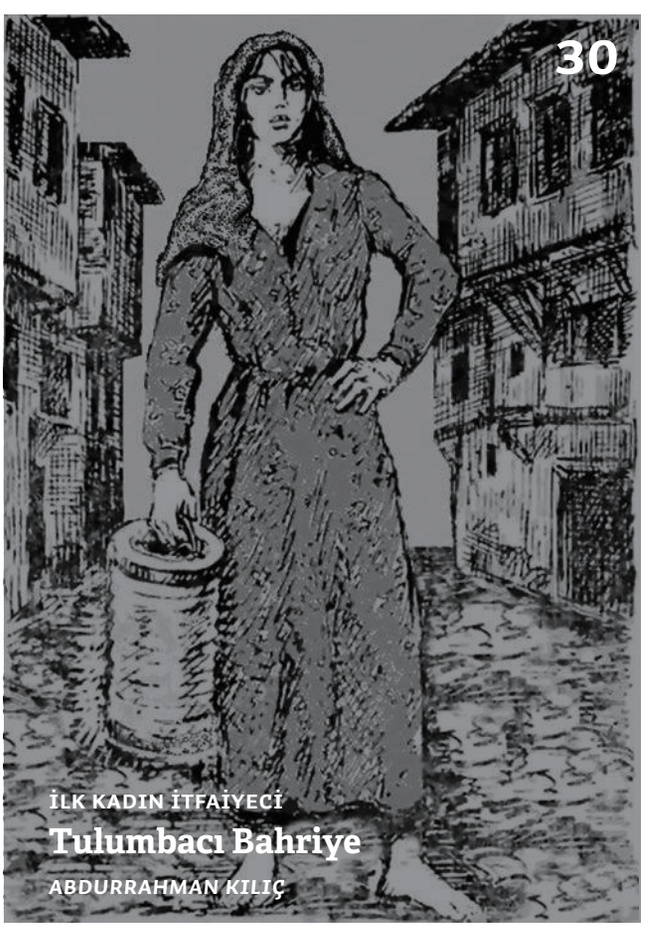
İÇİNDEKİLER

04 **Tiyatro ile Teyatora Arasında Ermeniler ve Türkler**
HAZIRLAYAN: MURAT CANKARA

08 **Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay**
HAZIRLAYAN: EMEL SEYHAN

20 **Yukarı Dicle Vadisi Somut Olmayan Kültürel Mirası Üzerine Bir Çalışma**
ESRA BALCI

24 **Vefeyat Defterleri ve Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Ölüm ve Ölümün Kaydı**
GÜLHAN BALSOY – CİHANGİR GÜNDOĞDU

36 **Sinematografta İstanbul'un Fethi, Sinema Salonunda Tarihyapımı (I)**
SAADET ÖZEN

44 **SOSYAL EŞKIYALIK VE KARABURUNLU HALK KAHRAMANI**
Kabadayı Yorgi
ANDREAS BALTAS – GÜLEN GÖKTÜRK

Tiyatro ile Teyatora Arasında Ermeniler ve Türkler

HAZIRLAYAN: **MURAT CANKARA**

"Tiyatro ve Ermeni Aktörünün Mevcut Vaziyeti" başlıklı yazı, *Mamul*'un [Basın] 8 Şubat 1869 tarihli ilk sayısında yer almaktadır. Zakarya Mildanoğlu'na göre, 1869-1883 yılları arasında çıkan bu "siyaset ve mizah dergisi"nin:

> İlk sayısında on dokuzuncu yüzyıl gerçekliğini yansıtan fikirleri savunmak, aydınlanma meşalesini söndürmek isteyenlere karşı mücadele etmek, herkesin önünde milletin çıkarlarını korumak, hür düşünmek ve hür konuşmak amacıyla kurulduğu açıklanır. Ermenilerin durumunu; Anadolu Ermeni yerleşimlerindeki baskıları ele alır. Edebiyata ve felsefeye özel bir bölüm ayırır. Tiyatro haberleri, Ermeni okulları ve öğretmenlerin sorunları üzerine makaleler ve İstanbul Ermenilerinden haberler yayımlar. İçeriğin bir kısmı Ermeni harfli Türkçe basılır.[1]

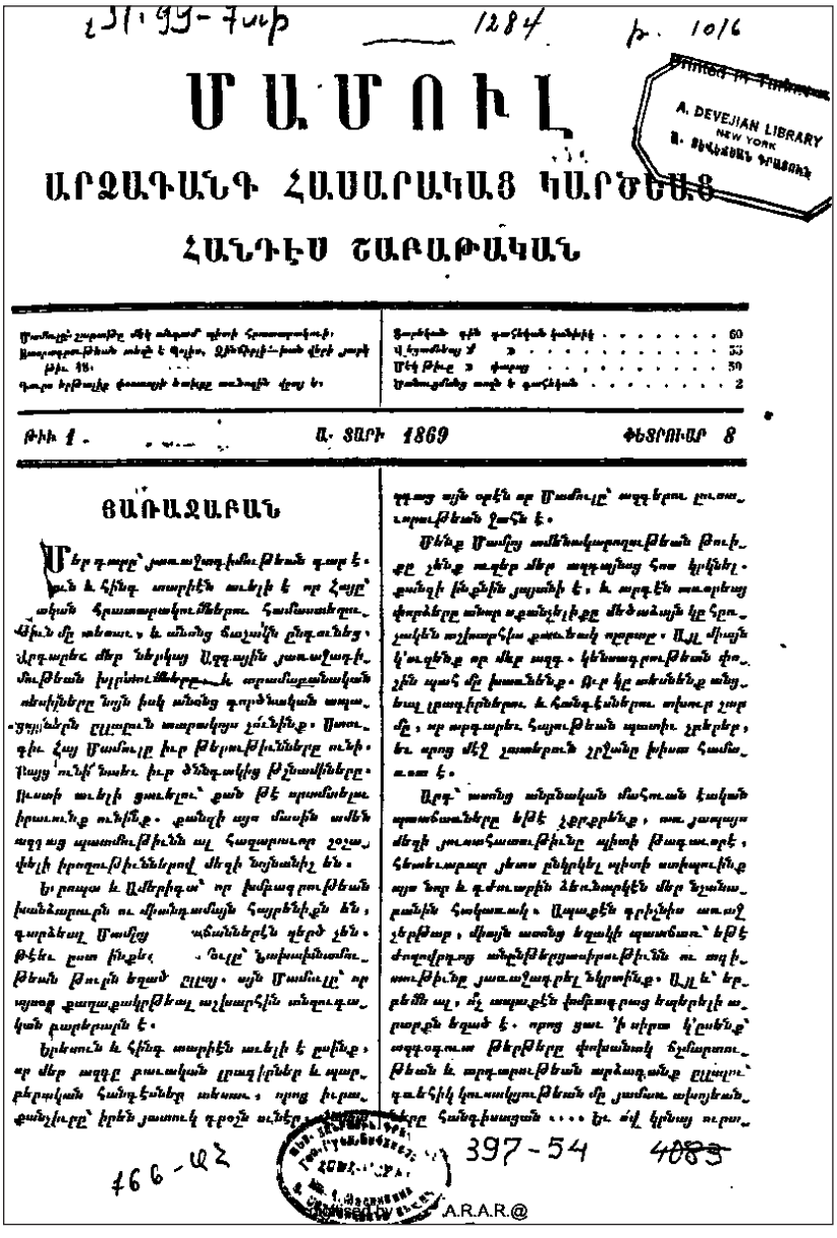
Her ne kadar Mildanoğlu dergideki bazı yazıların Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlandığını belirtse de, Hasmik A. Stepanyan *Mamul*'u Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar arasında saymamıştır.[2] Nitekim burada söz konusu olan ilk sayının tamamı, dolayısıyla da aşağıda tercümesini okuyacağınız yazı Ermenicedir. Bedeli 50 para olan bu sayı itibarı ile 8 sayfa basılan, haftalık "seda-yı efkâr-ı umumi" *Mamul*'un editörü ise Kevork H. Ayvazyan'dır.[3]

Aşağıda okuyacağınız yazıda, Tanzimat basınında gazetecilerin sık sık kullandığı bir teknik, şahit olunduğu iddia edilen bir konuşma üzerinden mesaj verme tekniği kullanılıyor. Sokağın nabzının vapur ve tramvaylardan ziyade sosyal medyada attığı düşünülen günümüzde gazetecilerin çoğunlukla e-posta grupları, Instagram paylaşımları ve Twitter'daki atışmalar üzerinden kullanmaya çalıştıkları teknik, şüphesiz, diyalog/tartışma yoluyla temsil edilen kişilerden çok yazarı yani bu vakayı köşesine taşıyan gazeteci hakkında bir şeyler söyler. Burada büyük bir olasılıkla taşradan ekmek parası için İstanbul'a gelmiş bir gurbetçiyle iki İstanbul yerlisi arasındaki konuşma söz konusudur. Gurbetçi, geleneksel Karagöz temsillerine ya da meddah anlatılarına aşina olanlara tanıdık gelecektir; bunlardaki taşralı (örneğin Kürt hamal) stereotipiyle arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

Kevork Ayvazyan veya *Mamul*'u birlikte çıkarttıkları kardeşi Apraham tarafından kaleme alındığı anlaşılan bu imzasız yazının yayınlandığı yıllar, Osmanlı başkentindeki tiyatro ve temaşa faaliyetleri bakımından ilginç bir dönemdir. Opera sanatının ve bilhassa İtalyan operasının İstanbul'da popülerlik kazanmasında başrol oynayan Naum Tiyatrosu'nun kurucusu Michel Naum Duhanî 1868 yazında vefat edecek, çeyrek asrı aşkın süredir faaliyet gösteren tiyatrosu 1870 yılında son kez perde açacaktır.[4] Bir yandan da, başkentte tiyatronun yaygınlaşmasında pay sahibi olan sirkler hâlâ rağbet görmektedir. Örneğin, başlangıçta bir sirk binası olarak inşa edilen Gedikpaşa Tiyatrosu'nda 1867'de sirk gösterileri yer almaktadır; bu bina 1868'de satışa çıkarılacak ve Hagop Vartovyan (Güllü Agop, 1840-1902) yönetiminde Osmanlı Tiyatrosu'na dönüşecektir.[5] Yine çok yakın bir zamanda, bu tiyatro, on yıl için Türkçe oyun temsil etme imtiyazını alacaktır.[6]

Aşağıdaki yazıda aktarılan diyalogda Gurbetçi'nin sözünü ettiği, dönemin önde gelen oyun yazarlarından Sırabiyon Tığlıyan'ın *Lengtimur* adlı oyunu, gerçekten de 18 Ocak 1869'da; adı *Hayg* olarak geçen *Hayg Tütsazn* (cesur Hayg)[7] oyunu ise 17 Şubat'ta Naum Tiyatrosu'nda sahnelenmişti.[8] Konuşmada adı geçen Ohan Ağpar, Naum Tiyatrosu'nda Hayg ve Vartan Mamigonyan gibi Ermeni tarihinden kahramanları canlandıran meşhur Hovhannes (Ohannes) Acemyan olmalıdır.[9] Yazarın mevcut tiyatrolardan şikayet ederken olumlu bir deneyim olarak değindiği Arevelyan Tiyatrosu, 1859-1862 yılları arasında faaliyet gösteren ve gerek repertuvarı gerekse yetiştirdiği oyuncularla İstanbul'daki tiyatro faaliyetlerinin gelişimi açısından çok önemli bir yere sahip olan Şark Tiyatrosu'dur.[10] Tiyatro topluluklarının adları eleştirilirken kullanılan "Asyalı" örneğinde de, bu tiyatronun kapanmasından sonra ve Osmanlı Tiyatrosu'ndan önce Vartovyan'ın kurduğu Asya Kumpanyası'na bir gönderme olmalıdır.[11] İstanbullulardan birinin sözünü ettiği Kız Ahmet, II. Mahmut'a meddahlık etmiş olup zamanının en meşhur meddahı kabul edilmektedir.[12]

Mamul, Osmanlı ve Ermeni tiyatro tarihlerinde sıklıkla kullanılan bir kaynaktır. İlk sayısında yer alan "Tiyatro ve

Մ Ա Մ Ո Ի Լ

ԱՐՁԱԴԱՆԳ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԿԱՐԾԵՑԱՑ

ՀԱՆԴԷՍ ՇԱԲԱԹԱԿԱՆ

ԹԻՒ 1 · Ա· ՏԱՐԻ 1869 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 8

ՑԱՌԱՋԱԲԱՆ

A. DEVEJIAN LIBRARY NEW YORK

A.R.A.R.@

***Mamul*'un 8 Şubat 1869 tarihli ilk sayısının kapağı**

Ermenistan Milli Kütüphanesi (www.tert.nla.am)

Ermeni Aktörünün Mevcut Vaziyeti" de bir bakıma bu durumun sebepsiz olmadığını gösterir. Zira aşağıda okuyacağınız bu yazı, dönemin tiyatro dünyasına dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Örneğin yazının sonundaki kaynaklara bakıldığında müthiş bir karmaşa fark edilecektir. Kumpanyaların, tarihlerin birbiri içine geçtiği; bir grubun tam dağılmadan diğerinin kurulduğu, tek tek isimlerin hangi gruplarda yer aldığını belirlemenin çok güç olduğu bir dönemdir bu. Şüphesiz bunun, tarihleri çevirirken karşılaşılan belirsizlikler ya da tiyatro binalarının isimleriyle topluluk isimlerinin birbirinden ayırt edilememesi gibi pratik nedenleri de bulunmaktadır. (Bu nedenle, işbu çerçeve yazıdaki isim ve tarihlere de belli bir mesafeyle yaklaşmakta fayda vardır. Yine aynı nedenle, Emre Aracı'nın notlarda değinilen monografisi gibi, ağırlıkla tek bir süreli yayın üzerinden yazılan titiz monografilerin sayısının artması yararlı olacaktır.) Ancak Osmanlı'daki tiyatro dünyasının (en az) iki dilliliğinin de bu durumda payı olduğunu unutmamak gerekir. Yani sorun sadece isimlerdeki, kaynaklardaki dil (hatta alfabe) çokluğundan değil, "Ermeni", "Osmanlı" ya da "Türk" tiyatrosu tarihi yazma çabasından kaynaklanmaktadır.

Mamul'daki yazının dikkat çekici bir diğer yanı, tiyatronun tanım ve işlevine dair bir tartışmaya işaret etmesidir. Hem tiyatro tarihleri hem de bu yazı gösteriyor ki, tiyatronun ne olduğu konusunda ciddi bir kafa karışıklığı söz konusudur bu yıllarda. Tiyatro ile "teyatora"; efsanevi millî kahramanlarla "çılbak gızlar"; popüler komikler ve hikâye anlatıcılarıyla "ciddi" sanatkârlar; klasik diller ve iyiden iyiye melezlenmiş konuşma dilleri arasında gidip gelen bu dünyada sirk, opera, ortaoyunu, meddah temsili, millî piyes, uyarlama güldürü yan yanadır. Bir halk eğlencesi ve performans olarak tiyatroyla milletin değerlerini yansıtan (hatta yaratan), onu aydınlatan, medenileştiren araç olarak tiyatro mücadele halindedir. Nitekim izleyen on yıllar, geleneksel performanslarla Batılı formlar arasında kalan Osmanlı münevverinin ateşli tartışmalarına, tiyatroyu disipline etme girişimlerine şahitlik edecektir. Teodor Kasab'ın (1835-1905) Vartovyan'a yönelik sert eleştirilerini, "öz" ve "geleneksel" Osmanlı tiyatrosunun kaynağının ne olabileceğine yönelik atışmaları, Karagöz ve Ortaoyununun ıslahı için yapılan çağrıları, Bursa valisi olduğu sırada Ahmet Vefik Paşa'nın (1823-1891) tiyatro izleyicilerini terbiye etmek için yaptıklarını bu çerçevede düşünmek gerekir.[13]

TİYATRO VE ERMENİ AKTÖRÜNÜN MEVCUT VAZİYETİ[14]

Başlığımız okurun gözüne üstünkörü bir biçimde çarptığı zaman, şimdiye kadar millî gazetelerde, gerek Ermeni aktörlere yardım amacıyla gerek onlar karşısında düşülen ümitsizlikle zaman zaman yapılmış mülahazalara benzer bir şey okuyacağını zannettiğine eminiz. Böyle olması mümkündür, lakin bizim için değil; çünkü onların körü körüne yaptıkları dikkatsizlikleri mümkün mertebe tasvir ederek, onları Ermeni toplumu için hiç şüphesiz utanç olmak üzere olan ihmallere karşı uyarmaya gayret edeceğiz.

Biz bugün, Avrupalı aktörler gibi aktörlere mazhar olmayı aklımızdan dahi geçirmeyiz. Umumi bir felsefi ilke vardır ki zayıf olanın zamanın yardımıyla güçlendiğini, cahilin çalışmayla aydınlandığını ve aceminin talimatla ve adım adım eğitilip kemâle erdirildiğini vaaz eder. Binaenaleyh, tabii ki kısa zamanda büyük bir tekamül beklememeliyiz. Geriye sadece, acaba yıllar geçtikçe bizim kumpanyalarda müşahede edilenin az veya çok ilerleme mi yoksa gerileme mi olduğunu tahkik etmek kalıyor.

Bizim merhum Arevelyan Tiyatrosu'nun bilhassa Ermenice temsilleri tekeline aldığı yıllarda, ecnebiler bittabi az bulunuyordu ve sanki o zamanlarda koruyucu bir melek nüfuzunu kullanıyordu ki hiç olmazsa bazı bazı ümit vaat eden temsiller görüyorduk.

Şimdiki hâli tahkik edelim.

Kâdir-i Mutlak'a şükürler olsun, bir iki senedir, ve bilhassa bu sene, birçok kumpanyalarımız ve müteaddid baş aktörlerimiz var ki büyük büyük ve takma isimlerle tiyatrolara dolu gibi oyun yağdırıyorlar.

Bakalım millî tiyatromuzun bu hâlinin halkımız üzerinde nasıl bir etkisi var!

Geçen gün kahvenin birinde oturuyordum ve tahminen ikisi İstanbullu diğeri gurbetçi üç kişi arasındaki şu konuşmayı dinleme bahtsızlığına eriştim:

Gurbetçi: Beni bak, bir *mujde* vereyim, *ağe* bey, bu hafta Armani teyatorasında *Hayg* oynayacaklarmış, *gıyak galabaluk* varmış, ondan *soğra efendim sensin*, beyaz esvaplı ateşli gızlar da gelecekmiş, *dalyan*larla barabar *imtihan* itceklermiş.

1. İstanbullu: Kardeş, nereden öğrendin bunları, acaba söylediğin doğru mu, hangi gece olacakmış bu muhteşem temsil?

2. İstanbullu: Ağpar [kardeş], ne diyorsun Şubat'ın 17'sindeki temsili duymadın mı? O gece eşi benzeri görülmedik bir şey olacak ve öyle zannederim ki çok ecnebi de seyretmeye gelecek. Yani başroldeki Ohan Ağpar denilen meşhur pisboğazın tek oturuşta yiyeceği kadar yemek olacakmış; bir fırın ekmek, kuzular ve çeşit çeşit yemekler ve bilmem daha neler, vesaire vesaire... Ha! Hele yoğurda ve böreğe gelince, zannederim Peralılar o gün epey yokluk görecekler.

1. İstanbullu: Sen de Akribas Bey, ucunu kaçıran çıngırdahlılardansın. Bu olacak şey değil. Şu ilan yanındaysa ver bakayım Allahını seversen.

2. İstanbullu: *Aha* yanımdadır, şu beyaz sayfa. *Halep onda ise arşın bunda*; al, oku bak.

1. İstanbullu: Şu diğer kağıtlar nedir, biri sarı biri kırmızı, bunlar da mı ilan?

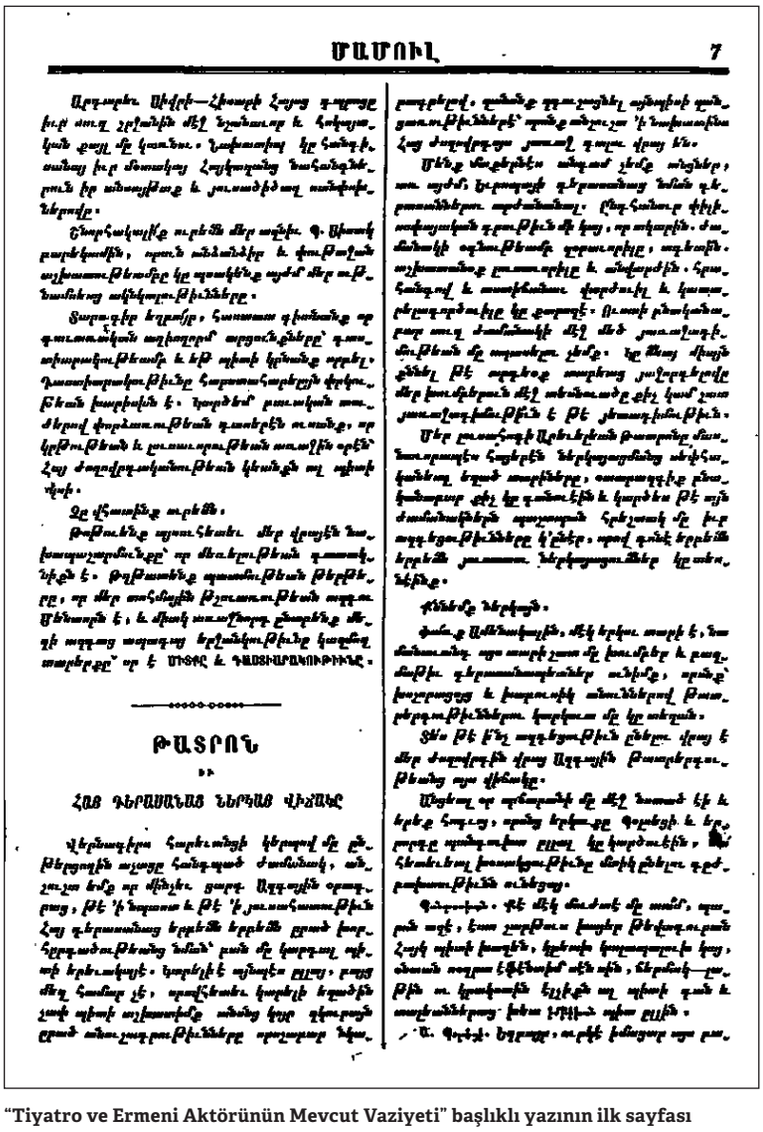
2. İstanbullu: *He ya!* Bunlar da yeni eserlerin temsilleridir(!).

Gurbetçi: E, şu kırmızıyı da *saru*yu da okuyum. Gardaş, bu Gedükpaşa olmalı. Diğer *saru* da, ağnamadım, sabon mu, bafon mu, ne garın ağrısıysa, bilmiyorum. Ben geçenlerde *Lengtimur* oyununa gittim, *emma* çok *yahşı* ve gözel yaptılar, biri de o kadar beğendi ki, *Aşk olsun be, yaşa!* diye bağırdı.

2. İstanbullu: Bu olacak şey değil, orası köy meydanı mıdır?

Gurbetçi: *Canım*, teyatoradaki âdet budur, ellerini şahlatmalı, "*biravo!*" diye bağırmalı, ayaklarını yere vurmalı. *Can*ın ne isterse yap, *kef*ine galmış, hangi birini diyem, *parayı verdikten soğra istersen bir de düdük çalıver*. Geçen sefer *lonca*dan *meydan*a bir *demed* çiceg attılar da *zavallı* çiceg barambarça oldu.

2. İstanbullu: Bilmezsin, arkadaşım, eski bir gelenek vardır, bir evde cenaze olduğu zaman, parayla ağlayıcı kadınlar kiralarlardı. Yani bizim tiyatromuz da tam buna benziyor; aktörlerin bir marifetidir bu. Tiyatroda oraya

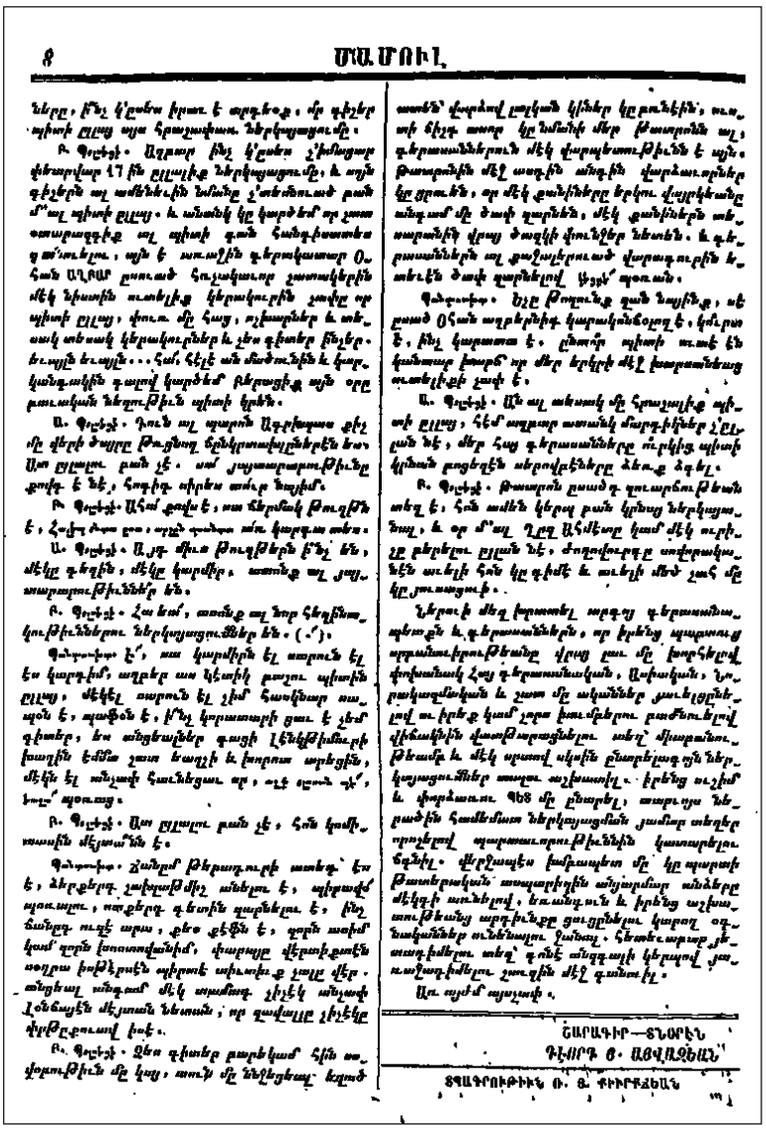

ՄԱՄՈՒԼ 7

ԹԱՏՐՈՆ

ՀԱՅ ԴԵՐԱՍԱՆԱՑ ՆԵՐԿԱՅԻ ՎԻՃԱԿԸ

"Tiyatro ve Ermeni Aktörünün Mevcut Vaziyeti" başlıklı yazının ilk sayfası
Ermenistan Milli Kütüphanesi (www.tert.nla.am)

"Tiyatro ve Ermeni Aktörünün Mevcut Vaziyeti" başlıklı yazının ikinci sayfası
Ermenistan Milli Kütüphanesi (www.tert.nla.am)

buraya bir kısmı iki dakikada bir alkışlayan, bir kısmı sahneye çiçek demeti fırlatan ücretli çalışanlar serpiştirilir ve aktörler de şevke gelip perdenin arkasından alkışlayarak "yaşa!" diye bağırırlar.

Gurbetçi: Lafı bırakalım, sadede gelelim. Şu dediğin Ohan emmin, *garagoncoloz* mudur, *gurt* mudur, ne *gerata*ysa, bizim memleketin düyün yemeklerindeki *kadan harcı* nasın yiyecek ki?

1. İstanbullu: Bu da bir tür keramet olmalı. Hem ağpar, bu adamlar olmasa bizim Ermeni aktörler ilham perilerini nereden bulacaklar?

2. İstanbullu: Tiyatro dediğin eğlence yeridir, orada her çeşit şey zuhur edebilir ve günün birinde Gız Ahmet'i yahut bir başkasını çıkarırlarsa, halk alışkanlıktan oraya daha ziyade akın eder ve daha fazla kâr beklenir.

Muhterem aktör ve baş aktörlere şu öğütleri vermemiz mazur görülsün: vazifelerinin mukaddesliği üzerine iyi bir tefekkür edip, Ermeni, Asyalı ve daha birçok sıfatla üç ya da dört gruba bölünüp değerlerini düşürmek yerine, tek yürek olup ittifak halinde, en güzide temsilleri vermek için çalışsınlar; kendilerine zeki ve tecrübeli bir BAŞ seçerek çağımızın özüne uygun temsiller için yerler tayin edip mükellefiyetlerini yerine getirmek için cehdetmeye başlasınlar. Nihayetinde, bir müdür tiyatro mesleğine uymayan kişileri bir kenara koyarak, gayretkeş ve çalışmalarının meyvesini göstermeyi beceren yardımcılara sahip olmak için gayret etmeye; böylece geri gitmek yerine, hiç değilse hissettirmeden ilerleme yolunda olmaya mecburdur.

Şimdilik bu kadar.

DİPNOTLAR

1 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014), 43. Bir karışıklık yaratmaması için, *Mamul* ismiyle çeşitli yer ve zamanlarda çıkmış süreli yayınlar bulunduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan bir tanesi, editörleri arasında Hovsep Vartanyan'ın da bulunduğu, 1876-1877 yıllarında İstanbul'da Ermeni harfleriyle Türkçe basılan *Mamul*'dur.

2 Hasmik Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1727-1968* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005).

3 Bu sayının sonunda yalnızca bu isim yer almasına rağmen Kevork Pamukciyan, "Ermenice mizah gazetesi" olarak tanımladığı *Mamul*'u kardeşi Apraham H. Ayvazyan'la (1846-1909) birlikte çıkardıklarını belirtmektedir. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), 60-61.

4 Emre Aracı, *Naum Tiyatrosu: 19. Yüzyıl İstanbulu'nun İtalyan Operası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010).

5 Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu* (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), 33-37.

6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. And, *Osmanlı Tiyatrosu*; And'ın çalışmasına eleştirel bir yaklaşım ve tartışma için bkz. Fırat Güllü, *Vartovyan Kumpanyası ve Yeni Osmanlılar: Osmanlıya Has Çokkültürlü bir Politik Tiyatro Girişimi* (İstanbul: bgst Yayınları, 2008).

7 Burada söz konusu olan, Arsen Pakraduni'nin (1790-1866) şiirinden sahneye uyarlanan bir oyun olmalıdır. Ermeni edebiyatının en uzun şiiri olan ve "Ermenilerin efsanevi atası" kabul edilen Hayg'ın kahramanı olduğu bu yirmi iki bin iki yüz mısralık eserde Pakraduni, "milletinin köklerini yüceltmeyi amaç"lamış; Homeros ve Vergilius'u taklit etmiş, klasik dilde yazmıştır. Kevork B. Bardakjian, *Modern Ermeni Edebiyatı*, çev. Fatma Ünal ve Maral Aktokmakyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), 132-33.

8 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri* (İstanbul: Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti., 2004), cilt 2, 312-13.

9 Şarasan (Sarkis Tütüncüyan), *Türkiye Ermenileri Sahnesi ve Çalışanları*, çev. Boğos Çalgıcıoğlu (İstanbul: bgst Yayınları, 2008), 160-61.

10 Şarasan, 17-19; And, *Osmanlı Tiyatrosu*, 41-45.

11 And, *Osmanlı Tiyatrosu*, 45.

12 Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1997), 32-33.

13 Peri Efe, "Teodor Kasab, Namık Kemal ve Haşmet'in Geleneksel Seyirlikler-Batı Tiyatrosu Tartışması", *Toplumsal Tarih*, no. 181 (Ocak 2009): 80-85; Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 70-71.

14 Tercümeyi kontrol etme ve önerilerde bulunma zahmetine katlandığı için Ohannes Kılıçdağı'na müteşekkirim. Bunun dışında da bazı noktaların altını çizmek elzem görünüyor. 19. yüzyıl boyunca Klasik Ermeniceden gündelik dil üzerine inşa edilmiş Modern Yazılı Ermeniceye giden hat göz önüne alındığında, bu metinde bir yandan gündelik Ermenicenin kullanıldığı ancak Klasik Ermenicedeki bazı kullanımların hâlâ yer aldığı, üstelik de Türkçenin öyle ya da böyle kendine yer bulduğu bir dil kullanıldığı görülmektedir. Bir iki noktada anlamı tam olarak verebilmek için yorum yapmak kaçınılmazdı. Neredeyse tamamı Gurbetçi tarafından sarf edilen Türkçe sözcük ve ifadeleri italik yazarak vurguladım. Tartışmaya açık olmakla birlikte, çeviride tercihimi dönemin havasını ve basın dilini yansıttığını düşündüğüm sözcüklerden yana kullandım.

HAZIRLAYAN: **EMEL SEYHAN**

İsmet Paşa'nın Tebliği

2 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

1- Yunan Vaporları Marmara sahillerini bombardıman edemeyeceklerdir.
2- Tebaa-i Osmaniye'den olan Rumlar Yunan tarafında harbe iştirak edemeyeceklerdir.
3- Şayet bunlar iştirak ederler de esir olurlar ise idam edileceklerdir.
İsmet Paşa

Yeni Ankara Hükümeti İsmet Paşa'yı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinde ibka etmiştir. Müşarünileyh cephede bulunduğu müddetçe Fevzi Paşa vekalet edecektir.

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'daki Fırkalara İttihad Tavsiye Ediyor

3 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Bosfordan: Mustafa Kemal Paşa Ankara'daki Meclis-i Millideki siyasi fırka reislerini bir içtimaa davet ederek âmal-i milliyenin istihsal-i tammına kadar bütün fırkaların bir kitle teşkil etmesi lüzumunu izah eylemiş ve programlarının nihayet Haziran'ın ilk haftası zarfında kendisine tevdiini talep eylemiştir. Mustafa Kemal Paşa Ankara Hükümetinin siyaset-i hariciyesini mezkûr vesaikin tetkikini müteakip tesbit edecektir.

Anadolu Haberleri

4 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Türk Kadınları Cephede

Ankara'da Ayşe Hanım namındaki bir Türk kadını yirmi beş fedakar kadından teşkil ettiği bir gönüllü kafilesiyle beraber harp etmek için cepheye azimet etmiştir. Ayşe Hanım elli dört yaşında olduğu halde pek dinçtir ve iki defa yaralanmıştır.

İdam

Hain Ethem'in erkan-ı harbi olup merkumla beraber Yunan tarafına geçmiş iken ele geçen ve Ankara İstiklal Mahkemesince idama mahkum edilen Yüzbaşı Halil Ankara'da selben idam edilmiştir.

Trakya'nın İşgali

6 HAZİRAN 1920 **VAKİT**

Bulgarlar milli matem tutuyorlar

Sofya'dan Bildiriliyor: Gazeteler, Yunan ordusunun Trakya'da ileri hareketini ve keyfiyet-i işgali, siyah çerçevelerle halka ilan etmişlerdir. Bütün Bulgar kiliseleri matem çanları çalmışlardır.

Amerika Ermenistan Mandasını Kabul Etmiyor

6 HAZİRAN 1920 **VAKİT**

Washington – Amerika Ayanı Ermenistan üzerinde manda kabulü hakkındaki teklifi 62 rey muhalife karşı 233 rey ile reddetmiştir.

Fedakar Mücahidelerimiz Şehamette

6 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Anadolu kadınları muazzez vatanı müdafaa için erkeklerle beraber gaza ediyorlar, gazi ve şehit oluyorlar.

Bütün bir cihan-ı a'dâya karşı milli bir kıyam ile hak ve vatanı müdafaaya azmeden Anadolu, genci ihtiyarı erkeği kadını ve çoluğu çocuğuyla bütün bir kitle halinde çetin mücadelelerden sonra şimdi birer birer âsar-ı fi'liyesini ümit ve iman ile müşahede eylediğimiz mücahede-i hudâ-pesendanesine atılmış, çarpışıyor. Bu hudâ-pesendane mücahedede, yalnız erkekler değil, kadınlar ve çocuklar da hisse-i şan ve şereflerini alarak ırki ve dini hamaset ve şehametlerine parlak misaller verdiler. [...] İzmir'in işgalini müteakip Kuva-yı Milliye'nin ilk a'vân (yardımcılar) teşekkülünde Aydın Kuva-yı Milliyesi nezdine göndermiş olduğumuz muhabir-i mahsusumuz mektuplarında bu mücahedelerden bazılarının müessir ve heyecan aver menâkıb-ı gaza ve cihadını nakl ve tasvir eylemişti. Bu mücahidelerin ileri gelenlerinden Amire Ayşe Aliye ile Ayşe ve Şefika Ali Kübra, bu üç aslan kadın, efeler ve gönüllülerle omuz omuza harp etmiş, Ayşe vaki olan müsadematta mecruh düşmüştür. Amire Ayşe Aliye ise elindeki tüfeği satın almak için boynundaki altınlarını satmıştı. Anadolu gazetelerinin neşriyat-ı ahiresine nazaran Anadolu'nun kahraman kadınları İnönü muharebatına iştirak etmek fırsatını da kaçırmamışlar ve bu muharebatta şehit ve mecruh da vermişlerdir.

Elyevm cephe gerisi hidematında Anadolu kadınlarının zapt ve rapt ve talim ve inzibat dahilinde nasıl askerlik ettiklerini, ecnebi gazetelerde görüp okuyoruz. Evvelki günkü nüshamızda münderiç bir fıkrada Ankara'da Ayşe Hanım namında elli dört yaşında kahraman bir Türk kadınının yirmi beş fedakar hanımdan teşkil ettiği bir gönüllü kafilesiyle cepheye azimet ettiklerini ve bu fedakar ihtiyar kadının iki defa da yaralandığını Anadolu gazetelerinden naklen haber veriyorduk. Fakat yalnız kadınlarımız değil, akılları henüz sokakta çelikçomak oynamaktan başka bir şeye ermeyen küçücük yavrularımızın da İnönü'deki sokak muharebatına süvari ve atlı piyadelerimizin atlarına bak-

mak suretiyle nasıl masumane bir şevk ve cesaret ve fedakarlıkla iştirak ettikleri, bu aslan yavruların şehit ve mecruh verdikleri o zaman Eskişehir Grubu Takip Kumandanı olan Refet Paşa'nın resmi raporunda tasvir olunmuştu. [...]

Hanımların Grevi

8 HAZİRAN 1920 **VAKİT**

Dün Bahçekapı'daki büyük Müslüman ticarethanelerinden birinde müstahdem hanımlar grev yaparak mağazayı terk etmişlerdir. Hanımlar pek cüzi olan ücretlerine muhik surette zam talebinde bulunmuşlar, fakat bu talebin is'âf olunmadığını görerek Müslüman ticaret alemi için herhalde şayan-ı kayıt ve zikr olan vazifelerinden ayrılmaya mecbur kalmışlardır. Müslüman Ticarethaneler hanımları ticari hayata iştirak ettirmek suretiyle kadınları terakkisine hizmette bulunmuşlardı. Şimdi, böyle kolayca anlaşmak mümkün olan sebeblerle bu terakki yolundan geri dönmemek lazım gelir, itikadındayız.

Reji Amelesinin Metalibi

8 HAZİRAN 1920 **VAKİT**

Reji amelesinin, şirketten yövmiyelerine zam icrasını talep ettikleri yazılmıştı. Amele, yövmiyelerine bir misli zam icrasını talep etmekle beraber, yazın dokuz, kışın sekiz ve ilkbaharda sekiz buçuk saatten fazla çalışamayacaklarını beyan etmişler ve fazla çalıştıkları takdirde, ayrıca saat başına yüzde yüz raddesinde bir ücret itasını talep eylemişlerdir. Şirket amelenin yövmiyelerine 15- 20 kuruş raddesinde küçük bir zamla iktifa etmiş ve günlük 12 saat çalışmalarında ısrar etmekle beraber fazla çalıştıkları saatler için kendilerine yüzde elli raddesinde bir zam vermiştir. Arada bir zemin-i itilâf bulunamadığından Reji bütün amelesine izin vererek fabrikaları kapamıştır. Haber aldığımıza göre açıkta kalan amelenin miktarı kadın ve erkek olmak üzere bin iki yüz kişidir. Dün açıkta kalan bu amele namına birkaç murahhas Dahiliye Nezaretine gelerek Nazır Vekili Reşat Bey'e şirketin bu muamelesinin haksızlığından bahsederek şikayet etmişlerdir. Reşat Bey, meseleyi şirket komiserine havale edeceğini ve her halde bir zemin-i itilâf bulunmasına çalışacağını beyan etmiştir.

Yine Zam Derdi

10 HAZİRAN 1920 **İLERİ**

Elektrik ve su şirketleri de istiyor!

Tramvay ve tünel zamlarını takiben elektrik ve su şirketleri de ortaya atıldılar ve hal-i hazırda mer'i olan tarifelerinin tezyidini talep etmeye başladılar. Mütarekeden sonra müteaddit şirketlerin muhtelif zam tekliflerini istima etmiş olan Nafıa Nezareti bu defa da bu iki şirketin mutalebatını tetkike karar vermiş ve bunun için yeni bir komisyon teşekkül etmiştir. Mezkûr komisyona alakada devairden murahhaslar tayini için Nafıa Nezaretinden makamat-ı aidesine tezkereler yazılmıştır. Elektrik şirketi, tezyid-i ücret talebinde bulunmuş olan tünel ve tramvay müstahdemini gibi kendi müstahdemininin de tezyid-i ücret talebinde bulunduğunu ileri sürmekte ve buna karşılık tedarik etmek için de mutalebatının is'âf edilmesini rica eylemektedir. Su şirketi dahi su mecralarını ıslah ve şehre daha mebzul su isalesi için tarifenin tadilini, daha doğrusu tezyidini talep etmektedir. Hususat-ı mezkûreyi tetkike memur olan komisyonun halkımızın lehinde bir karar ittihaz edeceğini ümit ediyoruz.

Boğaziçi ve Adalar Seferleri

10 HAZİRAN 1920 **İLERİ**

Haber aldığımıza göre bütün İngiliz müessese-i ticariyesi, Adalar seyr ü seferi imtiyazını almıştır. Bundan başka Osmanlı Bankası'nın temsil eylemekte bulunduğu bir Fransız iktisat grubu da, Boğaz seferleri için buna mümasil bir imtiyaz almıştır. Bu iki grup yakında mükemmel sefineler getirecekler ve Adalar ile Boğaziçi'nde muntazam seferler tertip edeceklerdir.

Kemalciler Bolşevik Olamaz

11 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Paris 8- Petit Parisien gazetesi diyor ki: Büyük Millet Meclis-i ekseriyeti Moskova'da bir müzaheret aramış olsa bile Kemalcilerin Bolşevikliği kabul ettiklerini iddia etmek mevsimsizdir.

Bekir Sami Bey Avrupa'ya Gidiyor

11 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Akşam refikimizin sahiplerinden Kazım Şinasi Bey Rodos'ta memuriyet-i mahsusa ile Avrupa'ya azimet etmekte olan Bekir Sami Bey'le görüşmüştür.

Mukadderatımızın şu mühim anında Bekir Sami Bey'in Londra, Paris ve Roma'ya gitmesi pek mühim ve ümit-bahş bir hadise teşkil eder. Bekir Sami Bey'in Anadolu'nun siyaset-i umumiyesi hakkında vaki olan beyanatı pek şayan-ı dikkattir. Akşam refikimizin bu telgrafnamesini aynen iktibas ediyoruz

Rodos 9 Haziran – Avrupa'ya gitmek üzere Antalya'dan hareket eden Bekir Sami Bey buraya vasıl olmuştur. Müşarünileyh Ankara Hükümeti tarafından verilen bir vazife-i resmiye ile Roma, Paris ve Londra'ya gidiyor. Bekir Sami Bey kendisine sorduğum suallere karşı ber-vech-i âti beyanat-ı mühimmede bulunmuştur: "Türk Milliyetperver Hükümeti, metalib-i milliyemizle kabil-i telif bir surette İtilâf Devletleriyle samimi anlaşma arzusundadır. Ankara Hükümeti her türlü maceraperest siyasetten nefret

eder. Hükümet-i hazıra ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey mutedil bir siyaset takibine şiddetle taraftardır. Ordumuz kuvvetli olup, lazım gelen vaziyeti almıştır ve kemal-i emniyetle düşmanın taarruzuna intizar ediyor. Zafer-i nihayetten eminiz. Bu harpte İngiltere'nin bitaraflığını muhafazada devam edeceğini ümit ediyoruz."

Mustafa Kemal Paşa Cepheleri Teftişte

17 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Ankara'dan alınan malumata göre Mustafa Kemal Paşa refakatinde Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa bulunduğu halde Eskişehir'e giderek hastaneleri menzil-i hidematını, ihtiyat kuvvetlerini ve mühimmat-ı harbiye fabrikalarını nazar-ı tetkikten geçirmiştir. Ba'dehû Mustafa Kemal Paşa refakatinde İsmet Paşa bulunduğu halde Şimal cephesini teftiş eylemiş ve aynı maksat ile Cenup cephesine hareket etmiştir.

Milli Ordu Her Gün Takviye Ediliyor

18 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Tan gazetesi muhabiri iş'âr ediyor: Yunan pişdarlarına iltica eden firariler, Türk ordusunun her gün takviye edildiğini söylüyorlar. Birçok zabit Harekât-ı Milliye Reisine arz-ı hidmet etmişlerdir. Muhasematın yeniden ibtidarı ihtimaline mebni istihzarat-ı askeriye teksif edilmiştir.

[Yunan pişdarlarına iltica eden firariler herhalde Rumlar olması gerektir. Çünkü Yunanistan'a teslim olacak Türk askeri pek azdır. - Tevhid-i Efkar]

Milli Ordu Düşmanı Bekliyor

Kuva-yı Milliye her dakika Yunan taarruzuna intizar etmektedir. Kuva-yı Milliye Müdafaa-i Milliye Vekaleti tarafından bilumum ordulara gönderilen bir emirnamede ani bir taarruza karşı askerin her dakika hazır bulunması emredilmiştir. Refet Paşa müdafaa hattının merkezindeki kuvvetlerin kumandasını deruhte etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'nun Kutbu

19 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Son günlerde Anadolu'dan gelen bir Türk ricali beyanat-ı âtiyede bulunmuştur:

Enver Taraftarlarına Karşı:

Mustafa Kemal Paşa tasavvurun fevkinde bir dûr endişlik ibraz ve vaziyetin ehemmiyetini derhal idrak etti. Müşarünileyh Büyük Millet Meclisi'nin, bu tarz harekette ısrar etmekle memleketi hem siyasi, hem de askeri nokta-i nazardan hakikaten vahim bir vaziyete giriftar edeceğini anladı ve müfrit avamil üzerinde icra-yı tazyik ile Londra itilâflarını kabul ettirdi. Mustafa Kemal Paşa Büyük Millet Meclisi'nin kutbudur. Azim bir nüfuz ve kuvvete maliktir. Müşarünileyh Enver taraftarlarının galebesi halinde memleketin Harb-i Umumide olduğu gibi felaketten felakete yuvarlanacağını takdir ettiği için mumaileyhüme karşı da tarzda hareket etmektedir. Bu gaye iledir ki Büyük Millet Meclisi'ndeki fark-ı siyasiyeyi bir kitle halinde toplamış Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin nüfuzunu takviye ve Mecliste kahir bir ekseriyet temin etmiştir. Enver taraftarlarının nüfuzunu kırmak için orduda yeni bir teşkilat yapılmış ve mumaileyhüm açığa çıkarılmıştır. Maahaza bütün bu mesaiye rağmen Mecliste sükun hükümferma değildir. Celseler daima gürültülüdür. Ankara Hükümeti casuslara karşı yeni bir mücazat tertip etmiştir. Bunlar mahkemeye sevk edilecek yerde boyunlarında isim ve cinayetlerini ilan eden bir levha ile sokak sokak gezdirilerek teşhir edilmektedir. [...]

Terakkiyat-i İçtimaiye:

Anadolu'da, bilhassa sahillerde ve Ankara, Konya, Kastamonu havalisinde içtimaiyat nokta-i nazarından büyük bir terakki meşhûddur.

Hükümet Ankara'da bir dişçi mektebi küşadını kararlaştırmıştır, fakat mütehassıs yoktur. Aynı zamanda tıp ve hukuk fakülteleri küşadının da takarrür ettiği malumdur. [...]

Vaziyet-i askeriye mükemmeldir:

Yunanlılara muavenet-i ecnebiye bahşedilecek ve Ankara Hükümeti üzerinde tazyik yapılacak olursa harekat-ı askeriyeye derhal başlanılması takarrür etmiştir. Konya'da ihtiyat zabitlerine mahsus bir mektep vardır. Buradan çıkanlar Mart ayından beri orduya sevk edilmektedir.

Yunan cephesinde vaziyet-i askeriyemiz fevkalade iyidir. Fakat Yunan taarruzunun ihtimali vukuuna mebni Kütahya Yunan cephesine tahsis edilen kuvvetlerin karargah-ı umumisi olduğu için bir ordugah manzarasını iktisab etmiştir. Konya'da bulunan Galip Paşa ihtiyat kuvvetleri kumandanıdır. Mumaileyh Maraş'a mahsus kuvvetleri Cenup cephesine sevk etmektedir.

Askeri elbise ihtiyacat-ı cedideye göre tebdil edilmektedir. Hitam bulmak üzere olan Kürt isyanı Enver taraftarlarının eser-i tahrikidir. Fakat Nurettin Paşa vaziyete hakimdir. Batum'dan Trabzon'a, Kars'tan Erzurum'a mütemadiyen ağır top gelmektedir. Top miktarıyla mütenasip miktarda cephane dahi vürud etmektedir.

İlk Tabibemiz Doktor Safiye Ali Hanım

20 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Almanya'da tababet tahsil ederek memleketimizin ilk kadın doktoru olmak şerefini kazanan Ali Paşa'nın kerimesi Safiye Ali Hanımın İstanbul'a geldiğini yaz-

mıştık. Safiye Hanım, idadi tahsilini Amerikan Kolejinde yapmış Almancayı dahi orada öğrenmiştir. Tababet tahsiline ilk defa Bavyera'nın Würzburg Darülfünununda başlamış, orada iki buçuk sene "teşrîh, hayvanat, nebatat, gariziyyat (fizyoloji), hikmet, kimya-yı uzvi, ve gayri uzvi" tahsil etmiş ve muhtelif kliniklerde asistanlık etmiştir. Müteakiben Leipzig Darülfünunu Tıp Fakültesinde ve Heidelberg Darülfününda devam edip bir müddet tetebbuatta bulunduktan sonra nihayet Würzburg Darülfünununda son resmi imtihanıyla doktorasını vermiş, bu husus için (küçük çocukların ekşi sütle tagaddi ve tedavisi) ve (çocuklarda beyin zarı hastalıklarına dair) iki tez kaleme alıp şehadetneme istihsal etmiştir. Müddet-i tahsiliyesi beş sene olup 120 çocuk üzerine tetkikat ve tecrübe-i fenniyede bulunmuştur.

İlk Türk tabibesi olmak muvaffakiyetini ihraz eden safiye Hanım hemşiremizi tebrik eder ve mesleğinde muvaffakiyet temenni eyleriz.

Anadolu Haberleri

21 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

İsmet Paşa Bütün Garp Cephesi Kumandanı Oldu

Milli ordunun Garp cephesindeki iki kumandanlığı tevhîd edilmiştir. Bu kumandanlık ordunun itimadına mazhar olan İsmet Paşa tarafından deruhte edilmiştir.

Kuva-yı Milliye, Yunanlılara karşı tam mevcutlu beş kolordu ile cephe gerisinde seyyar iki ihtiyat kolorduya maliktir ki bu da, ahiren suret-i mükemmelede teslih ve teçhiz edilmiş takriben 180 000 kişilik bir ordu teşkil eylemektedir. [...]

Maske İmalatı:

Ankara ve Eskişehir melbûsât-ı askeriye fabrikaları birkaç zamandan beri muhnik (boğucu) gazlara karşı maskeler imaline başlamışlardır.

İstiklal Marşı Besteleri

21 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

İstiklal Marşı bestesi için tayin olunan müddet hitam bulmak üzeredir. Şimdiye kadar, kıymetli bestekarlarımızdan Rauf Yekta, Şark Musiki Cemiyeti Reisi Ali Rifat, Saadettin, Eskişehir mekatib-i musiki muallimi İsmail Zühtü, Mehmet Baha beylerle daha birçok zevat bestelerini Maarif Vekaletine göndermişlerdir.

Anadolu'da Türk'ün Vücuda Getirdiği Harika

30 HAZİRAN 1920 **TASVİR-İ EFKAR**

Mustafa Kemal Paşa Anadolu mücahede-i milliyesine nasıl hayat verdi?

"Anadolu sulh istiyor, fakat harp devam ederse Mustafa Kemal Paşa'nın emrine sonuna kadar inkıyâd ederek her fedakarlığı yapacaktır."

Petit Journal gazetesinin İstanbul muhabiri gazetesine bu serlevha ile yazdığı bir mektupta Anadolu hareketinin nasıl doğduğunu şu suretle anlatıyor:

Bidayetteki müşkülat:

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a karşı açıktan açığa isyan ettiği zaman, harp esnasında pek çok ızdırap çeken ve sulhu şiddetle isteyen Anadolu Türkleri kendisine sarahaten aleyhtar idiler. Rumelili arkadaşlarının fikrine iştirak ile Anadolulular, Paşa'nın teşebbüsünü tehlikeli bir çılgınlık addediyorlar sonunda akamete mahkum telakki ediyorlar, bu teşebbüsünü Düvel-i Muazzama-i Garbiye'nin Türk İmparatorluğunu ebediyen harap edecek kadar şiddetli mukarreratı takip edeceğini zannediyorlardı. Alelhusus alelacele toplanarak, eski bir ananeye tevfikan memleketi muntazaman soymayı düşmana karşı koymaktan faideli bulan adamların kumandası altına vaz' edilen çeteler, Mustafa Kemal'in davsı aleyhinde en büyük propagandayı yapıyorlardı.

Duçar-ı endişe ve havf olan biçare köylü ve memurlar bu sergüzeştin ne vakit ve nasıl biteceğini düşünüyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa'nın azmi: Bununla beraber fikr-i takip ve sebattan, teşkilat kabiliyetinden mahrum olmayan Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'ni tesis ederek salahiyet almaya muvaffak oldu. Artık her türlü ümid-i muvaffakiyetle işe başlayabilirdi. En elzem işi tercih ederek Yunanlılara İzmir ve Aydın'da karşı koyacak muntazam bir ordu teşkiline ibtidar ve üç sınıfı derhal silah altına celp ederek Şarkta jandarmaların, elde rovelverle köylerden topladıkları sakin köylülerden müteşekkil oldukça kuvvetli müfrezeler teşkil etti. Elinde pek az miktarda levazım mevcut olduğundan efrat mümkün mertebe ilbâs ve teçhiz edilir edilmez derhal (Salihli- Alaşehir) cephesine sevk olunuyordu. Hakikat-ı halde bu orduda teheyyüc-i vatanperverane mevcut değildi, firarlar günden güne çoğalıyordu. Yunanlılar ileri taarruza başladıkları zaman Mustafa Kemal Paşa'nın elinde mukavemet edebilmek için ancak memleketi soyan ve karşılarında muntazam bir kuvvet görünce derhal kaçan çetelerden başka bir şey yoktu. [...]

Menabi-i maliye

Fakat para nereden geliyor, Ankara Hükümeti hal-i harpte bulunan bir ordunun istilzam ettirdiği sarfiyatı nasıl temin ediyor? Denilecek. Bu sualin cevabı çok basittir. Müşarünileyh İstanbul'un hüküm ve nüfuzunu inkar ile yerine kendi kaim olmuş ve vergileri cibayet etmekte bulunmuştur. [...]

Anadolu sulha teşne, harbe âzimdir (kararlıdır):

Nazırlar, mebuslar ferdanın kendilerine temin edeceği zaferden o kadar emin olarak mücadeleye devam fikrini izhar ettikleri ve bilhassa askerler sonuna kadar harp; dedikleri halde tüccar ve köylü sulha teşnedir. Eğer Mustafa Kemal Paşa müttefiklerin tavassut teklifini kabul ederse Türkler derin bir nefes alacaklardır. Fakat harp devam edecek olursa Türkler Mustafa Kemal Paşa'nın emrine sonuna kadar inkıyad ederek her türlü fedakarlığı ihtiyar edeceklerdir.

ONUNCU YILINDA OTTOMAN HISTORY PODCAST:

Bir Kamusal Tarih Girişimi

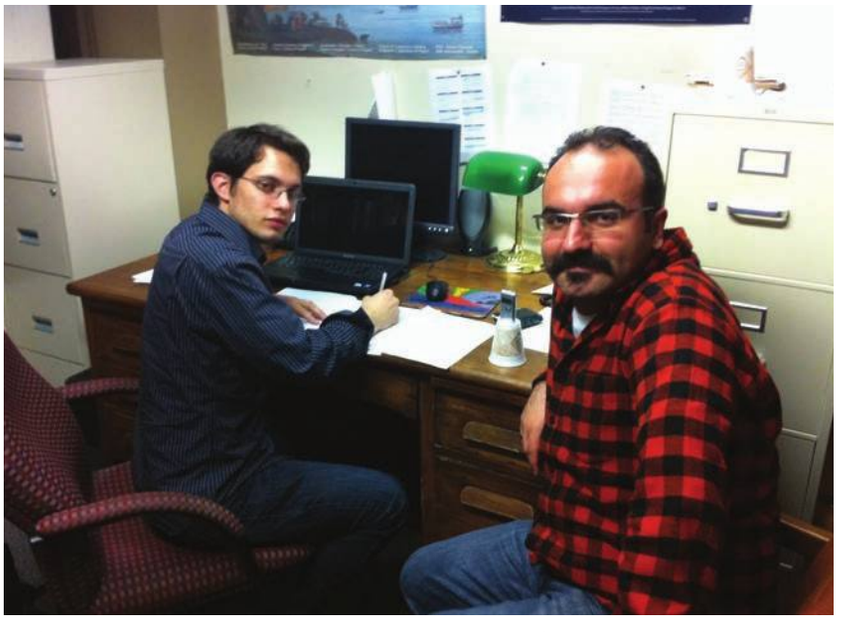
OTTOMAN HISTORY PODCAST 2011'DEN BERİ YORULMADAN YAYINA DEVAM EDİYOR. BU SÜREÇTE, ONLARCA KAYIT YAPTIK, YÜZLERCE KİŞİYİ KONUK ETTİK VE PODCASTLERİMİZ MİLYONLARCA KEZ DİNLENDİ. HER HAFTA DÜZENLİ OLARAK YAYINLADIĞIMIZ BÖLÜMLERİN SAYISI 450'Yİ AŞTI. HENÜZ BAŞLADIĞIMIZ ONUNCU SEZONDA 500. BÖLÜM BİZİ BEKLİYOR VE BUNDAN BÜYÜK HEYECAN DUYUYORUZ.

CHRIS GRATIEN – CAN GÜMÜŞ

Ottoman History Podcast'te, çoğunlukla tarihçilerle ve çeşitli konularda çalışmalarını sürdüren araştırmacılarla gerçekleştirilen söyleşiler yer alıyor. Yıllar içinde, dâhil ettiğimiz konular da sesler de çeşitlendi. Yine de temelimiz değişmedi. Kayıt ekibimiz doktorasını bitirmiş veya bitirmek üzere olan tarihçilerden oluşuyor. On yılı geride bırakırken kaydettiğimiz tarih podcastlerinin de bir tarihinin olması biraz garip geliyor. Daha yolun başındaymışız gibi hissediyoruz. Önümüzde gerçekleştirmeyi arzuladığımız planlarımız var. Bundan on yıl sonra, Ottoman History Podcast'in bir sonraki on yılını hayal etmekle meşgul olacağımızı umuyoruz.

Geçtiğimiz on yılda tarihe tanıklık ettik. 2011'de ilk podcasti yayınladığımızda tarih podcastleri bugünkü kadar yaygın değildi. Arap Baharı henüz başlamıştı. Bunu Occupy Wall Street ve Gezi izledi. Türkiye de dünya da zor zamanlar geçirirken internet ve özellikle de sosyal medya üstlendikleri yeni işlevlerle dönüştürücü potansiyeli olan mecralara dönüştü. Mütevazı girişimimiz Ottoman History Podcast de bu koşullar altında olgunlaştı. İnternet, siyaseti dönüştürürken tarihçiliğin de yeniden düşünülmesine vesile oldu.

İnternet ve sosyal medyanın hayatımızı neredeyse tamamen ele geçirdiği günümüzde dikkatimizi toplamak ve geçmiş üzerine düşünmek giderek zorlaşıyor. Hatta, içinde bulunduğumuz bu zor koşullarda tarihi araştırmak ve tartışmak zaman zaman yersiz bile gelebiliyor. Tüm bu kısıtlara rağmen, Ottoman History Podcast, her hafta buluştuğu on binlerce dinleyicisiyle tarihi düşünmeye devam ediyor. Sayısal verilere baktığımızda, Ottoman History Podcast'in en çok dinlendiği dönemin, son on yılın en sarsıcı ve gerçeküstü günlerini yaşadığımız pandemi süreci olduğunu görüyoruz. Mart ayından bu yana podcastlerimizin dinlenme sayısı 200.000'i aştı. Dinleyicilerimize, birlikte geçirdiğimiz yıllarda gösterdikleri bu ilgi için minnettarız.

Chris Gratien (sol) ve Emrah Safa Gürkan (sağ), Ottoman History Podcast'in ilk kurulduğu günlerde Georgetown Üniversitesi'nde, Nisan 2011. Fotoğraf: M. Fatih Çalışır

Apple'ın podcast verilerine göre Türkiye'de tarih kategorisinde en çok Ottoman History Podcast dinleniyor. Bu, bizim için çok kıymetli. Birinci olmaktan ziyade tarihçi olmakla gurur duyuyoruz. Tarih podcastlerinin büyük bir endüstri oluşturduğu ABD'de bu podcastlerin çoğu tarihçi olmayan kişiler tarafından kaydediliyor. Bir bakıma, Amerikalılar tarihçilere tarih kadar itibar etmiyor. Tarihçi olmamanın elbette eleştirilecek bir tarafı yok. Ancak tarihi tarihçilerden dinlemiyor olmak önemli bir eksiklik. Bunun tek sorumlusu kamu değil. Tarihçiler de akademinin duvarlarını aşmaya pek de hevesli değiller. Halbuki tarihin zengin ve karmaşık yönlerini kavramada bu alanda yıllarca eğitim almış, kapsamlı bir araştırma deneyimi olan tarihçiler iyi birer rehber olup yeni bakış açıları sunabilirler. Bu sebeple, tarihçi kimliğimizle bu podcastleri üretiyor olmak bizim için bilinçli bir siyasal tercih.

Kurulduğu günden bu yana, Ottoman History Podcast'in amacı kamunun Osmanlı, Orta Doğu ve İslam tarihi konularında akademik anlatılara erişebileceği bağımsız bir alan yaratmak oldu. Genellikle bir sohbet ekseninde kurgulanan programlarda, kayıt ekibimizden biri konuk ettiği bir akademisyenle yayınları üzerine bir söyleşi gerçekleştiriyor. Tanınmış Osmanlı tarihçilerinden yüksek lisans ve doktora öğrencilerine geniş bir yelpa-

Maryam Patton (sol) ve Chris Gratien (sağ) Cemal Kafadar ile Harvard Üniversitesi'ndeki ofisinde söyleşirken, Şubat 2020
Fotoğraf: Sam Dolbee

zede yer alan konuklarımızı seçerken alandaki çeşitliliğin dengeli bir biçimde temsil edilmesine özen gösteriyoruz. Genellikle, dinleyicilerimizin ilgisini çekebilecek konularda yeni bir kitap yayınlamış olan akademisyenleri konuk ediyoruz.

Ottoman History Podcast, benzerlerinden pek çoğunun aksine, Osmanlı Tarihi'ni belli başlı siyasi ve toplumsal olaylardan oluşan doğrusal bir anlatı ekseninde aktarmıyor. Bunun yerine her bölümde, belirli bir konuya odaklanılarak etraflı bir değerlendirme sunuluyor. En popüler podcastlerimiz kapsam ve odak bakımından farklılıklar gösteriyor. Örneğin, Leslie Peirce ile Hürrem Sultan'ın hayatı, Jane Hathaway ile ise Kızlar Ağası üzerine gerçekleştirdiğimiz söyleşiler Osmanlı saray hayatının bilindik yönlerine odaklanıyor. Emrah Safa Gürkan ile kaydettiğimiz "Sultanın Casusları", Cengiz Şişman ile kaydettiğimiz "Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönmeleri" ve Zeynep Türkyılmaz ile kaydettiğimiz "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Hristiyanlar" başlıklı bölümler ile İrvin Cemil Schick ile erken dönem Osmanlı edebiyatında kullanılan erotik ifadeler ekseninde cinsellik, beden ve arzu konularını detaylandırdığımız söyleşi ise ana akım tarih anlatısında kendine yer bulamayan ilginç konuları ele alıyor.

Zeynep Çelik ile şarkiyatçılık kavramı ve Osmanlı'daki yansımaları, Cemil Aydın ile İslam dünyası fikri ve Erik-Jan Zürcher ile Kemalizm ve modern Türkiye'nin oluşumu konulu kayıtlar gibi bazı popüler bölümlerimiz büyük tarihsel sorulara odaklanırken daha dar konuları değerlendiren bölümler de oldukça ilgi görüyor. Bunları, Ebru Aykut'un konuk olduğu "Kocalarını Zehirleyen Osmanlı Kadınları", Nurçin İleri'nin konuk olduğu "Osmanlı İstanbul'unda Gece ve Sokaklar," Özge Samancı'nın konuk olduğu "19. Yüzyıl Osmanlı Saray ve İstanbul Mutfak Kültürü" ve Sara Rahnama'nın konuk olduğu "Cezayir ve Türkiye'de Şapka ve Başörtüsü" başlıklı söyleşilerin yanı sıra Didem Havlioğlu'yla Osmanlı'nın ilk kadın divan şairleri arasında yer alan Mihrî Hatun'un yaşamı ve üretimleri üzerine kaydettiğimiz bölümle örnekleyebiliriz.

Söyleşilerimizi hâlihazırda çalışmalarına devam eden araştırmacılarla gerçekleştirdiğimizden, yer verdiğimiz tema ve konular Osmanlı çalışmalarındaki yeni yaklaşımları temsil ediyor. Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve kültürel tarihine ilişkin çok çeşitli konulara ek olarak, bilim ve tıp tarihi, kadın ve toplumsal cinsiyet tarihi ile görsel tarih konularına ayrı bir önem gösterdik. Birinci Dünya Savaşı'nın tarihi ve mirası, göç, yerinden edilme ve diaspora gibi modern Orta Doğu'nun oluşumuna dair yakıcı sorunlara da geniş bir yer ayırdık. Osmanlı geçmişine dair yerleşmiş kanaatler yerine, bilginin içinde bulunduğumuz tam bu anda şekillenmekte olduğunu vurgulamaya gayret ettik.

Farklı akademisyenlerin nitelikli araştırmalarını tartışmaya açma hususunu Ottoman History Podcast'in akademinin sınırlarını aşan bir dinleyici kitlesi olduğu için de önemli buluyoruz. Bölümlerimizin birçoğu 10.000'in üzerinde dinlenme ve indirme sayısına ulaşıyor. Ottoman History Podcast'te dinleyiciler Osmanlı Tarihi'ne dair geniş çaplı bilgiye erişmekle kalmıyor, tarihçilerin tarihi meseleleri değerlendirirken benimsediği perspektiflerle de tanışıyor. Bu anlamda Ottoman History Podcast kamunun Osmanlı dönemini araştırmak için kullanabileceği bir kaynak olmasının yanı sıra, dinleyicilerin "bir tarihçi nasıl düşünür?" sorusuna cevap arayabileceği bir mecra.

Ottoman History Podcast, herhangi bir coğrafyayla sınırlanmamış bir kamusal tarih projesi. Gerçek anlamıyla küresel bir dinleyici kitlemiz var. Geçtiğimiz yıl, 40'tan fazla ülkede 1000'in üzerinde dinleme sayısına ulaştık. Yine de trafiğimizin büyük bir kısmı Türkiye ve ABD'den geliyor.

Divan, Kişverî (15-16. yüzyıllar). Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu (SVİKV), İAE, ŞR 61

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nün müsadesiyle Akif Yerlioğlu ve Mehmet Kentel ile kaydedilen "Osmanlı Yazmalarından Hikâyeler" başlıklı bölüm kapsamında Ottoman History Podcast'in websitesinde yayınlandı. (Şubat, 2020)

ABD'den gördüğümüz bu ilginin sebebi Osmanlı tarihçilerinin kayda değer bir kısmının burada ikamet etmesi ve üretmesi. Türkiye'de ise Osmanlı tarihine merak duyan geniş bir kitle var. Dijital platformların yükselişinden evvel, Türkiye'de akademi dışında kalan kesimlerin ABD'de Osmanlı'ya dair yapılan araştırmalara erişimi kısıtlıydı. Bu bakımdan, podcastlerimiz aracılığıyla normal şartlar altında birbiriyle iletişim kurma imkânı olmayan farklı kitleler arasında bir köprü kuruyoruz. Türkiye'de yaşayan kişilerin kendi ülkelerinin tarihine dair ABD'de yürütülen çalışmalara erişebilmesini ve ABD'deki akademisyenlerin Türkiye'deki Osmanlı tarihi meraklılarına seslerini duyurabilmesini eşit derecede önemli görüyoruz. Türkçe söyleşiler yayınladığımız bölümlerin yüzde 20'sini oluşturuyor. Türkçe içerikleri de mümkün olduğunca çeşitlendirmeye ve tanınmış akademisyenlerin yanı sıra alandaki yeni çalışmalara da yer vermeye gayret ediyoruz.

Söyleşilerimizin neredeyse tamamını yüz yüze kaydediyoruz. Bu, podcastlerimizin katkı sunan kişilerle birlikte dünyayı dolaşması anlamına geliyor. Sılamız İstanbul... New York, Boston, Washington DC, Londra ve Paris ise yıllardır düzenli olarak kayıt yaptığımız kentlerin başında geliyor. Yüz yüze söyleşme lojistik bazı zorlukları beraberinde getirse de, yaptığımız kayıtların niteliğini kontrol etme sürecinin önemli bir adımını oluşturuyor. Uzaktan yapılan sohbetlere kıyasla daha canlı ve içten olduğuna inandığımız yüz yüze söyleşiler profesyonel ekipmanla kaydedilmiş, iyi nitelikte bir sonuç elde etmemize olanak tanıyor. Yaptığımız kayıtlar, ekibimizden bu konuda eğitim almış kişilerce post-prodüksiyon sürecinden geçirilerek saniye saniye düzenleniyor. Saatler alan post-prodüksiyon süreci, genellikle, söyleşi öncesi yapılan hazırlıklar ve söyleşinin kaydı için harcanan toplam vakitten daha fazlasını alıyor. Buna rağmen, zahmetsiz üretilmiş teknoloji ve internet içeriklerinin dört bir yanımızı sardığı bir çağda dinleyicilerimize nitelikli içerik sunmakla mükellef olduğumuza inanıyoruz.

Ottoman History Podcast, radyo ortamının sunduğu imkânlardan tam anlamıyla istifade edebilmek için giderek söyleşi formatının ötesine geçiyor. Amacımız, radyodan basit bir biçimde yayın yapan tarihçiler olmak değil. Radyoyu bir ortam olarak benimseyen tarihçiler olmak için çaba gösteriyoruz. Pek çok bölümümüz, sadece podcastler kullanılarak istifade edilebilecek yenilikçi formatları ve ses elemanlarını içeriyor. Örneğin, İstanbul'da kaydettiğimiz "Osmanlı Geçmişinin Yankıları" ve "Osmanlı New York'u" bölümleri geçmişi bugünün kentlerinden ses manzaraları aracılığıyla tartışmaya açıyor. Melda Üner ile kaydettiğimiz ve geç Osmanlı edebiyatında müziğin rolünü tartışan "Bestenin Tesiri Altında" ve Mehmet Uğur Ekinci ile kaydettiğimiz "Osmanlı Klasik Müziği" gibi müzik odaklı bazı bölümlerimizde konuyu müzikal bir seçki eşliğinde tartışıyoruz. Aynı konuda yakın dönemde yayınladığımız bölümlerimiz arasında Panayotis League ile kaydettiğimiz "Osmanlı Rum Müziğinin Yolculuğu", Sylvia Alajaji ile kaydettiğimiz "Ermeni Diasporasında Müzik ve Sessizlik", Ian Nagoski ile kaydettiğimiz "Osmanlı Diasporası'nın Amerikan Müziği" ve Oludamini Ogunnaike ile kaydettiğimiz ve Batı Afrika'da medih şiiri janrını inceleyen "Peygambere Methiye" baş-

lıklı söyleşiler yer alıyor. Bunlara ek olarak, "Deporting Ottoman Americans" serimiz Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. yüzyıldaki mirasını radyoyu bir araştırma aracı olarak kullanarak inceliyor. Bu seride yer alan her bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nda doğan ve 1930'larda ABD'den sürgün edilen bir kişinin hayatını özgün arşiv belgeleri eşliğinde araştırıyor.

Üretimde yüksek niteliği korumaya dair ısrarımız ve kullandığımız ortamı geliştirmeye yönelik çabamız, her bölüm için fazlaca zaman ve enerji harcamayı gerektiriyor. Bu da en nihayetinde katkı sunan kişileri çoğaltmak ihtiyacını doğuruyor. İşbirliği kurmak, yazacakları kitap ve makaleler için çoğu kendi başına çalışan tarihçiler açısından pek tanıdık bir durum değil. Bizse Ottoman History Podcast çatısı altında çabalarımızı birleştirerek hiçbir akademisyenin tek başına yapamayacağı bir işi yapıyoruz. Ottoman History Podcast, Chris Gratien ve Emrah Safa Gürkan işbirliğinde, Georgetown Üniversitesi'nden doktora öğrencilerinin katkılarıyla ortaya çıktı. Proje, birkaç yıl içerisinde, düzenli katkı sunan kişiler kazandı. 2016'dan beri, projenin en tecrübeli kişilerinden oluşan bir yayın kurulumuz var. O zamandan bu yana, Genel Yayın Yönetmenliği görevini Chris Gratien, Nir Shafir, Susanna Ferguson ve Sam Dolbee üstlendi. Yönetici editörlerimiz arasında ise Shireen Hamza, Matthew Ghazarian, Can Gümüş ve Taylan Güngör bulunuyor. On bölümden daha fazlasında sunucu olarak katkı sunanlar arasında Michael Talbot, Seçil Yılmaz, Graham Pitts, Zoe Griffith, Graham Cornwell, Michael Połczyński, Nicholas Danforth ve Emily Neumeier yer alıyor.

Büyük bir ekibe sahip olan Ottoman History Podcast, kurumsal bağımsızlığını da korumaya devam ediyor. Ottoman History Podcast'e katkı sunan kişiler kendi kaynaklarını kullanarak üretim yapıyor. Hâlihazırda, masraflarımızı kendi cebimizden ödüyor ve Patreon.com aracılığıyla projeye destek veren bireysel bağışçıların katkılarını kullanıyoruz. Bağımsız kalma ısrarımız faaliyet masraflarını düşük tutmayı ve merkezi olmayan bir yaklaşımı benimsemeyi gerektiriyor. En nihayetinde, herhangi bir kurumla resmî ve doğrudan bir ilişkimizin olmaması herhangi bir kişi ya da kurum tarafından alınan kararların bizi mühim bir şekilde etkileyemeyeceği anlamına da geliyor. Bu hususun, projenin gelecek yıllarda da varlığını sürdürme olasılığını artırdığını düşünüyoruz. Aynı zamanda bağımsızlık, farklı kurumlardan akademisyenlerin katkılarını kucaklayan ve üretimleri akademinin sınırları dışında kalan kişileri de dâhil edebildiğimiz bir alan yaratmamıza imkân tanıyor.

Bir diğer meramımız ise gelecek nesiller için içerik üretmek. Konuk edilen akademisyenlerin zihniyet dünyasında bir yolculuğa çıkmayı da mümkün kılan bölümler, gelecekte alanımızın tarihini kavramak için kullanılacak birer kaynak işlevi görebilir. Arşivimizdeki söyleşiler, günümüz çalışmalarına bağlama dair yeni bir katman ekliyor. Bu, geleceğin tarih öğrencileri ve tarihçilerinin, bugünün akademisyenlerinin kişilik ve görüşlerini daha iyi kavramalarına yardımcı olabilecektir.

Geleceğin yeni zorluklara gebe olduğunu tahmin etmek güç değil. Her şeye rağmen, bundan on yıl sonra Osmanlı coğrafyasında bugün yaşayan toplumların geçmiş yıllarda deneyimlediği sorunları geride bırakmış olacağını umuyoruz. Her hâlükârda, tecrübelerimizden öğrenip adapte olarak ve değişen dünyanın gerekliliklerine cevap verecek şekilde üretimimizi geliştirerek nitelikli podcast yayınlamaya devam etmeyi planlıyoruz. On yıl sonra, 1000. bölümümüzü akademik özgürlüklerin korunduğu, canlı bir bilimsel paylaşım ortamında kutlayacağımızı umuyoruz. Ottoman History Podcast'in, Türkiye'de ve dışında tarih öğrencileri ve tarihçiler tarafından üretilen ve geniş kitlelere ulaşma amacının nüansları feda etmeyi gerektirmediği yeni bir kamusal tarih anlayışına katkı sunan pek çok podcast kanalından yalnızca biri olacağını umuyoruz. Ve elbette öğrenciliklerinde programlarımızı dinleyen yeni nesil akademisyenleri ağırlayacağımız ve yenilikçi çalışmalarını konuşacağımız söyleşileri dört gözle bekliyoruz.

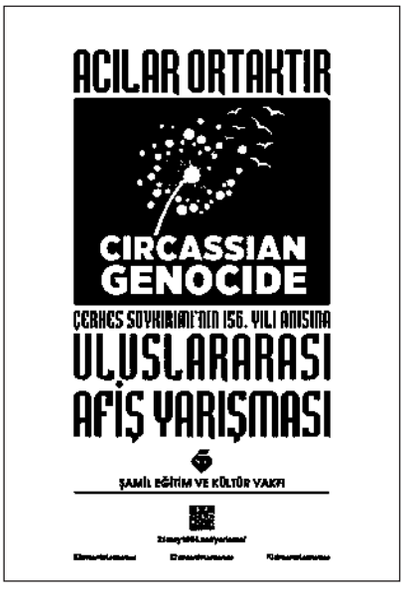
Mabeyn Köşkü ve Saltanat Kapısı'nı tasvir eden mineli kalemlik. Sanatçı ve tarih bilinmiyor
Yıldız Sarayı Müze Koleksiyonu

Deniz Türker ile kaydedilen "Prefabrikler, Köşkler ve 19. Yüzyıl İstanbul'unda Ev İnşası" başlıklı bölüm kapsamında Ottoman History Podcast'in websitesinde yayınlandı. (Şubat, 2017)

Çerkes Soykırımı Afiş Yarışması Sonuçlandı

ŞAMİL EĞİTİM KÜLTÜR VAKFI TARAFINDAN, ÇERKES SOYKIRIMI'NIN 156. YILI ANISINA "ACILAR ORTAKTIR" TEMASIYLA DÜZENLENEN ULUSLARARASI AFİŞ TASARIM YARIŞMASI SONUÇLANDI.

AYDAN ÇELİK

Mehmet Işık'ın birincilik ödülünü kazanan afiş çalışması

Çerkes Soykırımı'nın 156. yılı anısına düzenlenen yarışmada Mehmet Işık birincilik ödülüne, Sinejan Eser ikincilik ödülüne, Hürkan Burak Alcan ise üçüncülük ödülüne layık görüldü. Birincilik ödülünü kazanan Mehmet Işık, "Bir Bulgaristan Göçmeni olarak, ortak acılar paylaştığımız tüm Çerkesleri saygı ve sevgiyle anıyorum" ifadelerini kullandı.

Yarışmacılara yapılan çağrı metinde şu ifadeler yer alıyordu:

"21 Mayıs 1864'e kadar, 100 yılı aşkın süre işgal girişimine direnen Çerkesler dayanacak güçleri kalmadığı için bu tarihte silahlarını bırakmak zorunda kaldılar.

İşgalciler modern tarihte ilk defa görülen bir uygulama ile sadece soykırım ve işgal ile yetinmeyip hayatta kalan Çerkesleri de anayurtlarından zorla çıkardılar. Sürdüler. Rus çarlığının bu acımasız emperyalist uygulaması ile 2 milyonu aşkın Çerkesyalı anavatanlarından, yurtlarından, köylerinden, evlerinden silah gücü ile çıkarıldı. Ufak teknelere, kayıklara tıklım tıklım gelişigüzel doldurularak Osmanlı topraklarına gönderildiler.

Kimileri Osmanlı kıyılarına çıkabildi, çoğunluğu ise Karadeniz'in kara soğuk sularında can verdi.

Çerkesler sürgün yollarında çoluk çocuk, yaşlı genç, aç açık kaldılar, yorgunluktan, gıdasızlıktan susuzluktan sefil oldular, hastalıktan öldüler. Harami çetelerinin silahlı saldırılarında öldürüldüler. Bütün bunları aşıp sağ kalabilenlerinin büyük bir kısmı da balık istifi doldurulduktları teknelerin batması, batırılması sonucu Karadeniz'de boğularak öldü.

Çerkeslerin sürgün yolunu tamamlayıp Osmanlı kıyılarına sağ varabilenlerinin sayısı 1,5 milyonu zor buluyordu. 2,5 milyonu aşkın Çerkesyalıdan atayurdunda geriye en iyi tahminle ancak 500 bin insan kalabilmişti.

500 bine yakın insan yollarda öldürülmüş veya Karadenizin karanlık sularına gömülmüştü. Çerkeslerin acısı bitmemişti.

Sürgün yerleri de "cennet" değildi. Sürgün topraklarında da hastalıktan, açlıktan kırılmaya devam ettiler.

Çerkesler Rusya'dan bir özür ve yaşadıkları ülkelerdeki yönetimlerden kültürel varlıklarını sürdürebilmeye yönelik düzenleme bekliyor..."

HAZIRLAYAN: **BAŞAK EMİR**

COVID-19 salgını dolayısıyla tüm hayatımızı evlere sığdırmaya çalışırken her birimiz sosyal ihtiyaçlarımız konusunda moral ve motivasyona ihtiyaç duyuyoruz. Bu kapsamda; Tarih Vakfı olarak gerek etkinlik kayıtlarımızı YouTube ve Spotify üzerinden kamuya açarak sağlamaya çalıştığımız katkıyı online etkinliklerimizin sayısını arttırarak ve Tarih Vakfı Mayıs Ayı Konserleri ile pekiştirmeyi hedefledik.

Yaşadığımız bu olağanüstü dönemin etkileri hala sürerken, Tarih Vakfı olarak, bu günlerin geçeceğine dair umudumuzu ve baharın tatlı esintilerini Mayıs Ayı konserlerimiz ile sizlerle paylaşmak istedik.

Mayıs ayı boyunca her çarşamba saat 21.00'de Facebook ve YouTube hesaplarımızdan canlı olarak yayınlanmaya başlayan Tarih Vakfı Mayıs Ayı Konserleri'nin ilk programı 6 Mayıs 2020 Çarşamba günü ISTANBULIED ile gerçekleşti. 2014 yılında bu yana birlikte çalışan Mezzosporano Ekin Bezirganoğlu ve Piyanist Senem Zeynep Ercan tarafından kurulan ISTANBULIED; piyano ve vokal için yazılmış pek çok dilde klasik repertuarı, kendileri için düzenlenen tango ve türküleri büyük bir keyifle seslendirmekte ve yeni eserlerin yazılması için genç kuşak bestecilerle birlikte çalışmakta.

Tarih Vakfı Mayıs Ayı Konserleri'nin ikinci programı 13 Mayıs 2020 Çarşamba günü Anıl-Filip ikilisi ile gerçekleşti. Türkiye ve Polonya köklerine sahip grup, Anıl Karaoğlu ve Filip Kowalski tarafından İstanbul'da kurulmuş bir popüler müzik ikilisidir. Doğaçlamayı kendi şarkılarını bestelemekte bir yöntem olarak kullanan ikili, bu konserde, müzikal anlatılarını vokal, akustik enstrümanlar ve yarattıkları elektronik altyapılarla birleştirirek bir harmoni oluşturdular.

Tarih Vakfı Mayıs Ayı Konserleri'nin üçüncü programı 20 Mayıs 2020 Çarşamba günü Çağlayan Çetin ile gerçekleşti. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Devlet Konservatuvarından mezun olan ve halen Maltepe Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan Çağlayan Çetin (Viyolonsel), Tarih Vakfı için Bach'tan, Viyolonsel Suiti No: 1'in yer aldığı bir kısa konser hazırladı.

Tarih Vakfı Mayıs Ayı Konserleri'nin son programı 27 Mayıs 2020 Çarşamba günü Piyanist Gökhan Aybulus ile gerçekleşti. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarında öğretim üyesi olan ve 2017 yılında 7. Donizetti Klasik Müzik Ödüllerinde "Yılın Piyanisti" ödülüne layık görülen Aybulus, yurt içi ve yurt dışında aktif olarak konserler vererek solistlik kariyerine devam ediyor. Sanatçı Tarih Vakfı için F. Schubert / F. Liszt'ten "Der Müller und der Bach", "Auf dem Wasser zu singen", "Ständchen" ile S. Rachmaninov'dan "Elegie" Op. 3, No.1, "Prelude" Op. 3, No.2 ve "Polichinelle" Op. 3, No. 4'ü icra etti. Bu etkinliklerimizin kayıtlarına Tarih Vakfı YouTube kanalı üzerinden ulaşabilirsiniz.

Bir diğer online etkinlik dizimiz ise Marksizm 202 – Tarih ve Kuram başlıklı webinar serisi oldu. Her derste Marksizm ile sosyal bilimin temel tartışma alanlarından birisi arasındaki ilişkinin ele alındığı bu seride, alanında uzman ve üniversiteden ihraç edilmiş akademisyenler derslerin büyük çoğunluğunu vererek, üniversitenin mekânının dışında bu bilim insanlarının öğrencilerle buluşacağı bir zemin de sağlanmış oldu. Koordinatörlüğünü: Doç. Dr. İsmet Akça (Tarih Vakfı), ve Fırat Çoban'ın (Universus) üstlendiği bu etkinliğimizin ilk konuşması Marksizm ve Yabancılaşma başlığıyla Ali Yalçın Göymen'in sunumuyla 4 Mayıs'ta Tarih Vakfı YouTube kanalından canlı yayın ile gerçekleşti. Bu serinin ikinci konuşması Hülya Kendir'in "Marksizm ve İdeoloji" başlıklı sunumu ile 11 Mayıs'ta, üçüncü konuşması ise Erhan Keleşoğlu'nun "Marksizm ve Uluslararası İlişkiler" başlıklı sunumu ile 18 Mayıs'ta gerçekleşti. Haziran sonuna kadar devam edecek olan bu webinar serimizin kayıtlarına Tarih Vakfı YouTube kanalı üzerinden ulaşabilirsiniz.

Mayıs ayı içerisinde gerçekleşen bir diğer önemli etkinliğimiz ise Sözlü Tarih Webinarı'mız oldu. Ülkemizde Sözlü Tarih alanının en güçlü isimlerinden biri olan, Tarih Vakfı çatısı altındaki Sözlü Tarih projelerinin yürütücülüğünü de

yapmış yönetim kurulu eski üyemiz Prof. Dr. Esra Danacıoğlu'nun rehberliğinde gerçekleşen ve sözlü tarihin gelişimini, temel kullanım alanlarını, bir sözlü tarih görüşmesinin planlanmasının ve gerçekleştirilmesinin aşamalarını kapsayan Sözlü Tarih Seminerimiz ile katılımcıları, bir yandan zamanın dışına savrulma, öbür yandan mekâna hapsolma duygusu yaşadığımız bu günlerde daha interaktif bir tarih alanını düşünmeye davet ettik.

Bunlara ek olarak 2020'nin ilk ayında Adana Büyükşehir Belediyesi ile imzaladığı protokolle Adana'da gerçekleşecek olan aylık toplantılar, konferanslar, sergiler ve kongrelere dair yeni bir dönemin duyurusunu yapmıştık. Mayıs ayı faaliyetlerimizden bir diğeri, bu ortaklığın ilk meyvelerini verdiği Online Pandemi Söyleşileri oldu. Bu iş birliği kapsamında Adana Büyükşehir Belediyesi ve Tarih Vakfı ortaklığında düzenlenen Online Pandemi Söyleşileri'nin ilki, Tanıl Bora moderatörlüğünde Evren Balta'nın "Salgın Bağlamında Uluslararası Düzende Kriz (Tedirginlik Çağı)" başlıklı söyleşisi ile 16 Mayıs'ta gerçekleşti.

Bu programın ikinci konuşması, Vakfımızın Yönetim Kurulu Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ö. Alkan moderatörlüğünde, Prof. Dr. Ahmet Demirel'in "19 Mayıs Vesilesiyle 1. Meclis ve Parlamento Tarihi" başlıklı söyleşisi ile 23 Mayıs'ta, üçüncü konuşması ise Yönetim Kurulu üyemiz Nurşen Gürboğa'nın moderatörlüğünde, Ömer Turan'ın "Corona Salgınının Devlet – Toplum İlişkilerine Etkileri" başlıklı söyleşisi ile 30 Mayıs'ta gerçekleşti. 4 Temmuz'a kadar her Cumartesi devam edecek olan bu söyleşi dizisinin kayıtlarına Adana Büyükşehir Belediyesi YouTube kanalından ulaşabilirsiniz.

Vakfımız; nisan ayından itibaren etkinlik kayıtlarını Spotify ve YouTube üzerinden takipçilerine ücretsiz olarak erişime sunmaya başlamıştı. Mayıs ayı içerisinde bu koleksiyonumuza Tarih Vakfı ile Universus Sosyal Araştırmalar Merkezi iş birliğinde ve Friedrich Ebert Stiftung Türkiye Temsilciliği'nin desteğiyle gerçekleştirilen MARKSİZM 201: TARİH VE KURAM seminer serisinin son buluşması, Mehmet Ö. Alkan›ın «Marksizm ve Das Kapital'in Türkiye'deki Serencamı" başlıklı sunumu da eklendi. Kayıtlarımıza ulaşmak için aşağıdaki bağlantıları kullanabilirsiniz:
YouTube kanalımız:
https://youtube.com/c/TarihVakfiTv,
Spotify: https://open.spotify.com/show/5gUfmVpeuV165zZV5OjclF

Son olarak Tarih Vakfı'nın emek tarihine katkısı olan kitapları, 1 Mayıs İşçi ve Emekçiler Bayramı vesilesiyle bir araya getirdik ve okuma önerisi olarak sizlerle paylaşıyoruz. Aşağıdaki link üzerinden derlememiz ulaşabilir, kitaplarımızı inceleyebilirsiniz, https://tarihvakfi.org.tr/.../1-mayis-isci-ve-emekciler-ba.../68

Ayrıca etkinliklerimiz için Vakfımızın sosyal medya hesaplarını takip edebilir, internet sitemizi ziyaret edebilir ve ayrıca Tarih Dostu olarak siz de Vakfımıza destek olabilirsiniz.
Umutla ve tarih dolu günlerde tekrar görüşmek üzere

Yukarı Dicle Vadisi Somut Olmayan Kültürel Mirası Üzerine Bir Çalışma

ESRA BALCI

YUKARI DİCLE VADİSİ SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASINI KORUMA VE FARKINDALIK YARATMA PROJESİ, VERDİĞİ GÖÇLERLE İNSANSIZLAŞAN, EKONOMİK VE SOSYAL BASKILARLA GELENEKSEL KÜLTÜRLERİNİ GİDEREK YİTİREN BİR COĞRAFYADA SÜRDÜRÜLEBİLİR YEREL ÜRETİM, TOPLUMSAL BARIŞ VE ÇEŞİTLİLİK ALANLARINA KATKI SAĞLAYABİLECEK KÜLTÜREL ÖGELERİN KAYIT ALTINA ALINMASINI SAĞLAMIŞTIR.

Geçmişten gelen somut veya somut olmayan mirasın korunması meselesi, son yüzyılda farklı kurumlarca uluslararası nitelik taşıyan sözleşme ve yasalara bağlanmıştır. Bu yasalar planlama, mimarlık ve kültür araştırmaları alanında yaşanan gelişmelere paralel olarak güncellenmektedir. Kültürel mirasın korunması, öne çıkarılması ve aktarılması önemli bir politik yönü barındırmakla birlikte, günümüz dünyasında yerel kalkınma, kültürel çeşitlilik ve sürdürülebilir üretim konuları için de öncül bir potansiyele sahiptir. 2003 yılında UNESCO tarafından yayınlanan Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinde[1] kültürel mirasın yukarıda sayılan kavramların yanı sıra, kimlik ve devamlılık duygusu vasıtasıyla kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına bulunacağı katkıya dikkat çekilmiştir. Aynı sözleşmede somut olmayan kültürel miras; toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olan uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekanlar olarak tanımlanmıştır. Bu kapsamda Tarih Vakfı tarafından Mardin, Siirt, Şırnak ve Batman illerini içerecek biçimde yerel ve geleneksel üretim biçimlerine, sözlü geleneğe, ritüellere, yerel grupların yaşam biçimlerine ve dillerine odaklanan geniş kapsamlı bir çalışma yürütülmüştür.

Yukarı Dicle Vadisi Somut Olmayan Kültürel Mirasını Koruma ve Farkındalık Yaratma Projesi adını taşıyan çalışma, Mardin Müzesi ve Dicle Kalkınma Ajansı'nın ortaklığında Kasım 2017-Mart 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. 15 ay süren çalışmanın tamamı British Council tarafından sağlanan Kültürel Koruma Fonu ile desteklenmiştir. Proje

Mardin Müzesi kütüphane mekanında gerçekleşen sözlü tarih eğitimlerinden birinde eğitmenler Gülay Kayacan (ortada gözlüklü), Amar Kılıç (sol başta), Abdullah Bilen (arkada gözlüklü), Esra Balcı (sol baştan üçüncü) ve katılımcılar bir arada

Üzüm konusunda sözlü tarih görüşmesi yapılırken, proje gönüllüsü Ahmet Yavuklu ve kaynak kişi, bağlar arasında bir üzüm işliğinde

fikri ilk olarak Dicle Kalkınma Ajansı'nda 2016 yılında kurulan Dış İlişkiler Birimi uzmanları tarafından geliştirilmiş; Tarih Vakfı'na, kültürel miras ve sözlü tarih alanlarında geçmişte yaptığı öncü çalışmaları nedeniyle, proje yürütücülüğü teklif edilmesiyle ilerlemiştir. Mardin Müzesi'nin projenin uygulama alanı Siirt, Şırnak, Mardin ve Batman illerini içeren geniş somut ve somut olmayan kültürel miras envanteri, bilgi ve ilişki ağı müzeyi projenin üçüncü ortağı haline getirmiştir. Tarih Vakfı niyet mektubu sürecinden itibaren British Council tarafından proje faydalanıcısı olarak muhattap alınmış; tüm mali, idari ve teknik raporlar Tarih Vakfı bünyesinde çalışan proje ekibi tarafından hazırlanmıştır. Proje süresince tamamlanan faaliyetlerle bölgede somut olmayan kültürel miras kavramı hakkında farkındalık yaratmak ve kapasite geliştirmek hedeflenmiştir. Bu şekilde yerel değerlerin, üretim biçimlerinin ve kültürel uygulamaların taşıdığı sürdürülebilir kalkınma potansiyelinin bireyler, gruplar ve kamu kurumlarınca görünür hale gelebilmesine katkı sağlanması amaçlanmıştır. Literatür çalışması, çalıştay, gönüllüler için sözlü tarih eğitimleri, sahada somut olmayan kültürel miras öğelerinin belgelenmesi, öğretmenler için kültürel miras eğitimi ve öğrencileri ile yaptıkları atölye çalışmalarının takibi, öğretmen-öğrenci atölyelerinin çıktılarıyla sergi hazırlanması, Mardin Müzesi'nde bir sözlü tarih arşivi kurulması, kısa belgesel filmler çekilmesi ve internet sayfasının yayına alınması projenin temel faaliyetleri olmuştur. [2]

Şubat 2018'de Dicle Kalkınma Ajansı'nın ev sahipliğinde gerçekleşen çalıştayda Siirt, Şırnak, Mardin ve Batman illerinde kültürel miras alanında yetki ve sorumluluk sahibi olan kamu kurumlarının temsilcileri, yerel gazeteci ve araştırmacılar, üniversitelerin ilgili bölümlerinden akademisyenler, çalışmanın ilerleyen aşamalarında yer alacak saha gönüllüleri ve kültürel miras uzmanları bir araya getirilmiştir. Tarih Vakfı, Mardin Müzesi ve Birleşik Krallık'tan Touch TD kurumu temsilcilerinin sunumlarıyla tamamlanan kamuya açık ilk oturumun ardından projenin paydaşları olarak tanımlanan davetli katılımcılar için proje detaylarının ve somut olmayan kültürel mirasın tespit edilmesi, önceliklendirilmesi ve korunması konularının paylaşıldığı atölye çalışmasına geçilmiştir. İlk çalıştay gününün akşamında Mardin Müzesi sergi salonunda bölgenin gastronomi ve gösteri sanatları alanında somut olmayan kültürel miras öğelerinin tecrübe edildiği bir oturum organize edilmiştir. Atölyenin ikinci gününde Siirt, Şırnak, Mardin ve Batman illerinden gelen katılımcılardan bölgenin kaybolmaya yüz tutmuş somut olmayan kültürel miras öğelerine ilişkin bir önceliklendirme yapmaları istenmiştir. Öncesinde projenin literatür taramasının sonuçları[3] ve bu taramaya göre öne çıkan öğeleri hakkında bir sunum yapılmıştır. Önceliklendirme çalışması proje ekibinin sahada gerçekleştireceği çalışmaların planlanması için önemli veriler sağlamıştır. Bu çalıştay sayesinde Mardin, Siirt, Şırnak ve Batman illerinde uygulanacak projenin ilgili yerel kişi ve kurumlarca bilinirliği sağlanmış, böylece proje ekibi çalışmaları sırasında yerel taraflardan her zaman önemli bir destek görmüştür.

Derik Ermeni kültürü konusunda sözlü tarih görüşmesi yapılırken, proje gönüllüleri Ali Can, Ranya Aydın ve kaynak kişi

Siirt, Şırnak, Batman ve Mardin illerinin oluşturduğu Yukarı Dicle Vadisi farklı coğrafi oluşumları ve bu coğrafi alanlarda yaşayan farklı etnik ve dini grupları barındırmaktadır. Alan bu özellikleriyle, yer yer iç içe geçen yer yer farklılaşan geniş bir somut olmayan kültürel miras çeşitliliğine sahiptir. Proje kapsamında bölgedeki somut olmayan kültürel miras öğelerinin taşıyıcıları veya geçmişte öğeye tanıklık edenler tarafından anlatılması ve bu anlatının temel olarak sözlü tarih yöntemiyle belgelenmesi hedeflenmiştir. Yörede hem sözlü tarih yöntemi hem de somut olmayan kültürel miras alanında kapasite geliştirmek için saha görüşmelerini yapacak ekip bölgede yaşayan, okuyan veya araştırmalar yapan kişiler arasından seçilmiştir. İçlerinde antropolog, arkeolog, sanat tarihçi, mimar, dil bilimci, halk bilimci bulunan bu ekibe farklı zaman ve mekanlarda Tarih Vakfı tarafından sözlü tarih eğitimi verilmiştir. Eğitimlerin biri Şırnak Üniversitesi'nde, ikisi Mardin Müzesi'nde, bir diğeri ise Batman Müzesi'nde[4] gerçekleştirilmiştir. İki günlük eğitimin ilk gününde sözlü tarih yönteminin gelişimi, uluslararası ve ulusal düzeyde ilk uy-

Batman Aydınkonak Ortaokulu sorumlu öğretmeni Mustafa Sevinçer proje kapsamında öğrencileriyle bir koçer yerleşkesi ziyaretinde.
Kaynak: Mustafa Sevinçer arşivi

gulamalar, Tarih Vakfı'nın öncülük ettiği Türkiye'de sözlü tarih çalışmaları konularına değinen sunumlar yapılmıştır. İkinci günde ise uygulamanın etik ve insan ilişkisine dayanan yanları ile kamera, ses kayıt cihazı, mikrofon gibi teçhizatın kullanımına ilişkin bilgiler aktarılmıştır. Katılımcılar gruplara ayrılarak iki gün boyunca edindiklerini drama yöntemiyle pekiştirme fırsatı bulmuşlardır.

Saha çalışmaları, saha sorumlusunun koordinatörlüğünde çoğunlukla lojistik sorumlusu, kameraman ve görüşmeyi yapan kişinin de katılımıyla 4 kişi tarafından gerçekleştirilmiştir. Belgelenecek somut olmayan kültürel miras öğesi hakkında önceden yapılan araştırmalar ve kaynak kişi ile gerçekleşen ön görüşme neticesinde soru çerçeveleri yarı yapılandırılmış görüşme niteliklerine uygun olarak hazırlanmıştır. Mardin'de üzüm yetiştiriciliği ve işlenmesi, zeytinyağı üretimi, halk hekimliği, kasr kültürü, deq, Ezidi bayramları, Derik Ermenileri, Dom müzik kültürü; Şırnak'ta koçerlik, süt ve süt ürünleri, berivanlık, Cudi Dağı efsanesi, dengbejlik, şal-u şepik dokumacılığı; Batman'da geleneksel tuz üretimi, tandır yapımı, değirmenler, Balıklı Göl Ilıcası, üzerlik bitkisi, Siirt'te battaniye, peynircilik, bıttım bitkisi ve sabunu, düğün geleneği, bakırcılık gibi (tam listesine proje web sayfasından ulaşılabilecek) somut olmayan kültürel miras öğelerini kayıt altına almak üzere 98 tane sözlü tarih görüşmesi gerçekleştirildi. Kaynak kişilerin tercihlerine göre, Türkçe, Arapça, Kürtçe, Süryanice veya Keldanice dillerinde yapılan görüşmeler deşifre edilerek Türkçeye çevirileri yapıldı.

Saha çalışmalarından elde edilen görüşmelerin Tarih Vakfı, Mardin Müzesi ve Dicle Kalkınma Ajansı arşivlerinden kamusal kullanıma açılması için malzemenin tasnif ve düzenleme işlemleri devam etmektedir. Mardin Müzesi'ne hem proje malzemesinin hem de gelecekte bölgede yapılacak benzer çalışmaların arşivlenmesi ve kamuoyuna açılması için proje kaynakları ile bir dataserver sağlandı.

Projenin önemli ve bir o kadar da etkili faaliyetlerinden biri de 4 ilden toplam 100 öğretmene yönelik düzenlenen kültürel miras atölyeleri oldu. İki günlük atölyelerin gerçekleşmesinde Mardin, Siirt, Şırnak ve Batman illerinin Milli Eğitim Müdürlüklerinin işbirlikleri önemli bir katkı sağladı. Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi Türkiye Milli Komitesi (ICOMOS Türkiye) bu faaliyetin gerçekleşmesinde Tarih Vakfı'na destek veren bir diğer kuruluş oldu. ICOMOS Türkiye'nin yönlendirmesiyle kültürel miras konusunda uzman akademisyenler öğretmen atölyelerinde kültürel mirasın genel kavramları ve gelişimi ile eğitimde kültürel miras projeleri konulu sunumlarla bilgi aktarımında bulundular. Somut olmayan kültürel mirasın yerel kalkınma, sürdürülebilirlik ve kültürel çeşitlilik yönlerinden taşıdığı potansiyel ile proje kapsamında yöreye özgü olarak tespit edilmiş somut olmayan kültürel miras öğeleri proje ekibi tarafından atölyeye katılan öğretmenler ile paylaşıldı. Öğretmenler çalışmanın ikinci günü için gruplara ayrılarak eğitimin yapıldığı bölgeye özgü olan kültür öğelerini mercek altına aldılar. Bu öğeleri öğrencileri ile nasıl çalışabilecekleri konusunda bir yönerge hazırlamaya çalıştılar. Bu şekilde öğretmenlerin pedagojik bilgisi ile proje ekibinin kültürel miras birikimi bir araya getirilerek öğretmenlerin öğrencileri ile gerçekleştirecekleri atölyelere ilişkin genel çerçeveler oluşturuldu.

İki günlük eğitiminin ardından öğretmenler okullarından belirledikleri yirmişer öğrenci ile bilmece, el

ce, el nakışlar-işlemeler, çocuk ve yetişkin oyunları, eski çocuk oyuncakları, yün örgü, koçerlik, çobanlık, masallar, yılın farklı zamanlarına ait ritüeller, yöresel yemekler, düğün adetleri ve yerel mimari gibi konularda çalışmalara başladılar. Öğrenciler kendi ailelerine danışarak yukarıda sayılan alanlarda geçmişte ne tür uygulamalar yapıldığını yazılı, sözlü ya da görsel metotları kullanarak öğrendiler. Öğrenciler öğrendiklerini farklı malzeme ve yöntemlerle bir sergi malzemesi haline getirdiler. Ortaokul düzeyi okullarda gerçekleşen atölyelerde proje sonu sergisi için birçok çıktı meydana geldi. Bu çıktıların oluş-

Somut olmayan kültürel mirasın belgelenerek korunmasını ve farkındalığının arttırılmasını hedefleyen proje, süresi içinde bu temel hedefini yaklaşık 2500 kişi ile paylaşma fırsatı bulmuştur. Gündelik yaşamlarının içinde yer alan veya ancak anılarında yer bulabilen kendilerine göre rutin uygulamaların ilgi görmesi ve kayıt altına alınmak istenmesi kaynak kişiler tarafından memnuniyetle karşılandı. Saha çalışmalarını yürüten gönüllü ekip sözlü tarih atölyeleri sırasında edindikleri bilgileri pekiştirme fırsatı buldu; bazıları eğitimleri veya ilgi alanları gereği sözlü tarih çalışmalarına devam etmektedir. Farklı

Proje sonu sergisi açılışında, Tarih Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Mehmet Ö. Alkan (sağ başta), dönemin Mardin Müzesi Müdürü Nihat Erdoğan (sağdan ikinci) ve Siirt, Şırnak, Mardin ve Batman illerinden kamu kurum temsilcileri, öğretmenler, öğrenciler ve proje ekibi

ması için talep eden okulların tümüne kırtasiye malzemeleri, formalar, kostümler, kayıt cihazları ya da fotoğraf makinaları proje ekibi tarafından sağlandı. Öğretmen-öğrenci atölyeleri neticesinde elde edilen ürünlerden oluşan "Kültürüm: Dinliyorum, Çiziyorum, Oynuyorum" sergisi Mart 2019'da Mardin Müzesi sergi salonunda açıldı. Açılışa projede yer alan öğretmenler, İl Milli Eğitim Müdürlüğü temsilcileri, proje gönüllüleri ve öğrencilerin bir kısmı katıldılar. Öğretmenlerin yürüttükleri tüm atölye çalışmaları formlara işlendi, öğrenciler program öncesinde ve sonrasında bir anket vasıtasıyla değerlendirilerek kültürel miras farkındalığı düzeylerindeki değişiklik saptanmaya çalışıldı.

Projenin saha çalışmalarında sözlü tarih kayıtlarının yanı sıra öğelere ilişkin aktüel çekimler gerçekleştirildi. Bu iki malzeme kullanılarak, proje taraflarının görüşleri doğrultusunda tuz, üzüm, tandır, berivanlık, zeytin, şal-u şepik, büryan, su nazırı, kasr ve Ezidi bayramları konularında belgesel filmler ortaya çıktı. Bu filmlerden altyazı çalışmaları tamamlananlar Tarih Vakfı youtube kanalından izlenebilir.[5]

tipte kamera ve fotoğraf makinaları, taşınabilir bilgisayarlar, ses kayıt cihazları, taşınabilir bellekler ve dataserver projenin kapasite geliştirme hedefine uygun olarak proje kaynaklarından sağlandı, ortak ve paydaş kurumların demirbaş listelerine eklendi.

Yukarı Dicle Vadisi Somut Olmayan Kültürel Mirasını Koruma ve Farkındalık Yaratma Projesi ile, sürekli göç vererek insansızlaşan, kalan sakinlerinin teknolojik gelişmeler ve yaşam tarzındaki değişimler nedeniyle geleneksel uygulamalara uzak düşmeye çok yakın olduğu bir coğrafyada, yerel kalkınma, sürdürülebilir üretim, toplumsal barış ve kültürel çeşitlilik alanlarında önemli ipuçları barındıran saptamalar yapılmıştır. Başından beri akademik bir araştırma iddiası taşımamakla birlikte proje, benzer konulu akademik çalışmaların başlangıcı için ilham kaynağı olmayı, bu çalışmalara belirli düzeyde bir alt yapı ve iletişim ağı sağlamayı ümit etmektedir. Proje teklifi geliştirilirken akılda olmayan ancak proje çıktılarının yaygınlaştırılmasında etkili olabilecek ek faaliyetler için ise Tarih Vakfı'nın kaynak arayışları devam etmektedir.

DİPNOTLAR

1 http://www.unesco.org.tr/Pages/181/177/. Erişim Mayıs 2020
2 https://www.cultival.org/ sayfasında projenin tüm safhalarına ait detaylar ile projenin gerçekleşmesinde katkısı olan kişi ve kurumlar görülebilir. Erişim Mayıs 2020.
3 https://www.cultival.org/tr/bibliyografya sayfasından literatür çalışmasına ilişkin farklı kriterlerle sorgulamalar yapılabilir. Erişim Mayıs 2020.
4 Batman Müzesi projenin başlangıcından itibaren önemli bir paydaş olarak faaliyetlere katkı sağlamış, Siirt ve Batman saha çalışmalarının yürütülmesinde aktif bir rol oynamıştır.
5 https://www.youtube.com/watch?v=ln69OsOcxcY. Erişim Mayıs 2020.

Vefeyat Defterleri ve Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Ölüm ve Ölümün Kaydı*

GÜLHAN BALSOY – CİHANGİR GÜNDOĞDU

VEFEYAT DEFTERLERİNİN 1831 KOLERA SALGINI SONRASINDA ÜRETİLMİŞ OLDUĞUNU GÖZ ÖNÜNE ALACAK OLURSAK, BU DEFTERLERİN HALA GÜNCELLİĞİNİ KORUYAN SORULARI GÜNDEME GETİRDİĞİNİ TESLİM ETMEMİZ GEREKİR. VEFEYAT DEFTERLERİ HASTALIK VE ÖLÜME İLİŞKİN BİLGİ ÜRETME, BİRİKTİRME VE KAYDETME SÜREÇLERİNİN HASTALIKLARI GÖZETLEME VE ÖNLEME ARAYIŞIYLA İLİŞKİSİNİ ÇOK ÇARPICI BİR ŞEKİLDE GÖZ ÖNÜNE SERMEKTEDİR.

Doğum, ölüm, çocukluk, yaşlılık gibi yaşam döngülerimizin en belirleyici dönemeçleri uzun bir süredir sosyal tarihçiliğin ilgisini çeken konular. Avrupa tarihçiliğinde bu süreçlerin salt biyolojik kaynaklı olmadığı; doğum, ölüm ve yaşama ilişkin algı ve deneyimlerimizin fizyolojik ve bedensel dönemeçler tarafından olduğu kadar tarihsel ve toplumsal süreç ve yapılar tarafından da şekillendiği fikri artık oldukça kabul görmüş bir yaklaşımdır.[1] Kapitalizmin ortaya çıkması ve ulus

Eyüb Mezarlığı. Pierre de Gigord Koleksiyonu

Eyüb Mezarlığı
Sébah & Joaillier Pierre de Gigord Kolleksiyonu

devletin oluşumuyla devlet-toplum ilişkileri makro düzeyde köklü bir dönüşüme uğrarken, bireysel düzlemde mahrem kalmış pek çok deneyim –aile hayatı, romantik ilişkiler, cinsellik, eğlence, hastalıklar, çocukluk, doğum, ölüm ve sayamayacağımız pek çok benzer konu– tarihçiler tarafından sosyal ve kültürel boyutlarıyla ele alınmıştır. Ölüm de bu bağlamda salt geride kalanların yaşadığı, onlara faniliklerini hatırlatan acılı bir deneyim olmaktan çıkıp bir yandan kişinin tarihsel özneliğiyle, iktidara karşı konumlanışıyla bir yandan devletin nüfusu dolayısıyla nüfus hareketlerini, doğumu, ölümü bilme, denetleme ve yönetme arzusuyla ve bir yandan da modern tıbbın gelişimiyle geciktirilmeye ve belki umutsuz bir çabayla yenilmeye çalışılan bir mesele olarak tarihselleştirilmiş ve kavramsallaştırılmıştır.

Ölüm bir inceleme konusu olarak Osmanlı tarihçilerinin de ilgisini çekmiştir ve İslam öncesi ve sonrası Türk topluluklarında ölüm, ölüm ritüelleri ve gömü pratiklerini değerlendiren kayda değer sayıda çalışma mevcuttur.[2] Bu çalışmaları kabaca iki grupta toplamak mümkündür. Birinci grup çalışmalar daha ziyade Orta Asya ve çevre coğrafyalarda İslam öncesi Türk topluluklarında ölüm algısı ve ritüellerinin izini sürmektedirler. Bu çalışmalarda farklı Türk topluluklarının ölüm algısına ritüellerden gömü pratiklerine uzanan geniş bir tematik ve kronolojik çerçeveden bakılmaktadır. Ancak söz konusu çalışmalar ölümün nedenleri, yaş ve cinsiyetlere göre dağılımı gibi modern döneme ait verilere dayanmadıkları için bize detaylı analizler sunmaktan uzaktırlar. İkinci grup çalışmalar ise daha ziyade İslamiyet sonrası Türk topluluklarını ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu dönemini kapsamaktadırlar. Bu çalışmalar da ağırlıklı olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle mezar taşları ve kısmen de tarihi ve edebi metinlerden hareketle ölüm algısına, ölüm karşısındaki tutum ve davranışlara, ölüm tasvirlerine odaklanmaktadırlar. Her iki gruptaki çalışmaların en büyük ortak özelliği ölüme ilişkin kültürel yaklaşımları ele almaları, demografik ve sosyolojik sorularaysa neredeyse hiç yer verememeleridir. Mevcut literatürün bu kısıtının en büyük nedenlerinden biri 19. yüzyıl öncesi için erişilebilir kaynakların nitelikleriyle ilişkilidir. Ağırlıkla mezar taşları, tereke defterleri, yazmalardan müteşekkil bu kaynaklar ölenlere ilişkin bazı fikirler verebilse de bu kaynakların üretilmiş olmasındaki asıl amaç ölüme ait genel bir tablo çıkarmak değil, ölen tekil kişileri yad etmekle sınırlıdır. Dolayısıyla söz konusu çalışmalarda kullanılan malzeme ve kayıtlar ölüme ilişkin tıbbi, çevresel, demografik vb. faktörlere yönelik değerlendirmelere olanak tanımamaktadır.

Kabaca özetlediğimiz bu çalışmaların ağırlıkla incelediği dönemden biraz daha sonrasına ait olmakla birlikte Devlet Arşivlerinde Sıhhiye Defterleri Fonu (SH.d.) altında bulunan kayıtlar bu bağlamda yukarıda belirtilen kısıtları kısmen ortadan kaldıracak ve 19. yüzyıl İstanbul'unda ölüme ve ölülere dair farklı sorular sormamızı sağlayacak olanaklar sunmaktadırlar. Ağırlıklı olarak Sıhhiye Nezareti ve taşra idareleri arasındaki yazışmaları, kamu sağlığı meselelerini kapsayan bu fonun altında bir düzinenin biraz üzerinde defter ve cedvel türünde ölüm kaydı bulunmaktadır. Yürütmekte olduğumuz kitap çalışmasında vefeyat defter ve cetvellerinin erişime açık olanlarının tamamını inceliyor olsak da, bu yazıda vefeyat kayıtlarından sadece el yazısıyla hazırlanmış iki adet defter üzerinde duracağız. Önce bu iki defteri genel hatlarıyla tanıtacak sonra da bu defterlerin niteliklerini ve 19. yüzyıl Osmanlı tarihçiliği açısından ne gibi olanaklar barındırdıklarını tartışacağız. Bu defterler tespit edebildiğimiz kadarıyla henüz, herhangi bir araştırmaya konu olmamışlardır,[3] dolayısıyla içeriklerine ilişkin ayrıntılı analizlerin yanı sıra defterlerin bir kaynak olarak değerlendirilmesi son derece elzemdir.

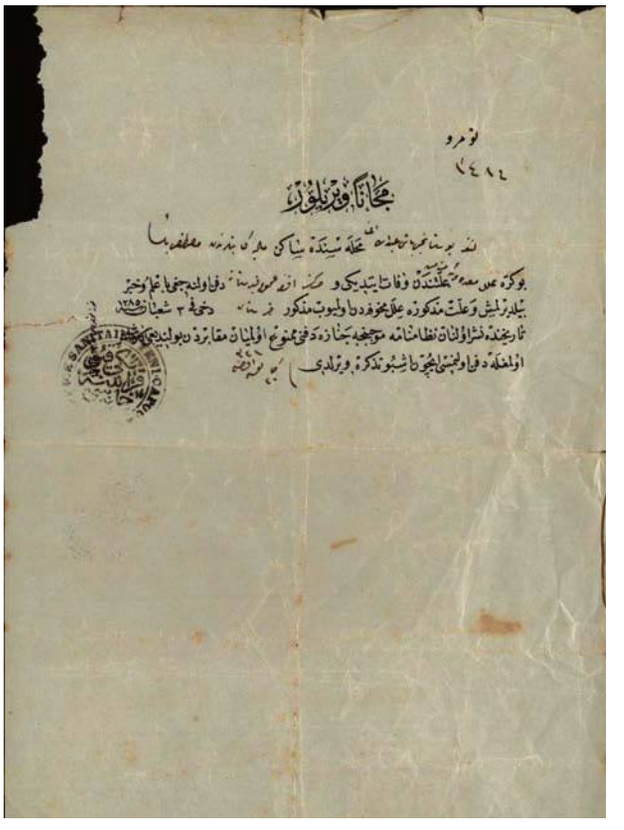
Bahsettiğimiz iki defterden *Defter-i İslam Müteveffa* olarak adlandırılan 1838/1839 tarihli birincisin-

de sadece Müslüman ölümleri kaydedilmiştir.[4] 1840 tarihli ikinci defterdeyse[5] Müslümanlara ait ölümler de bulunmakla birlikte ağırlıklı olarak farklı dinlere ait insanların ölüm kayıtları bulunmaktadır. Bu iki defterin birincisinde 2054, ikincisinde 7498 olmak üzere iki defterde toplam 9552 tekil ölüm girişi bulunmaktadır. İkinci defterdeki ölümlerin yaklaşık yarısı Rum, %25'i Ermeni, %20'si Yahudilere ait olarak kaydedilmiştir. Bunların yanı sıra defterlerde görece az sayıda da olsa Müslümanların ya da Arnavut, Kıpti gibi nüfustaki payları oldukça küçük olan gruplara mensup kişilerin ve Osmanlı tebaası olmadığı anlaşılan İngiliz ya da Fransız kimselerin ölüm kayıtları da bulunmaktadır.

Her iki defterdeki kategoriler bire bir örtüşmese bile büyük ölçüde ortaktır. İki defterde de sırasıyla ölümün gerçekleştiği tarih, ölen kişinin ismi, şöhreti, yani söz konusu kişinin nasıl bilindiği, ölümün gerçekleştiği mahal, ölüm nedeni, ölümü bildiren muhbirin, ölüm kaydını tutan doktorun ve bu doktora yardımcı olan hademenin isimleri yer almakta, gerekli bazı durumlar için de fazladan bir not sütunu bulunmaktadır. Bunlara ek olarak gayrimüslim defterinde millet kategorisi bulunmaktadır.

Defterler modern bir istatistik cetvelini andıran bir formata sahip olup son derece modern bir defter tutma tekniğiyle meydana getirilmişlerdir. Bu defterleri anlamlandırmak için ilk öncelikle Osmanlı devletinin ölümleri kaydetmeye yönelik motivasyonunun kaynağını tartışmak ve kayıt sürecinin hem idari olarak nasıl tanımlandığının hem de gündelik düzeyde nasıl işlediğinin peşine düşmek gerekmektedir. Burada sadece Osmanlı'da değil çok daha geniş bir coğrafyada salgın hastalıklara yönelik hassasiyetin artması, salgınların denetimi ve önlenmesi çabaları, bununla ilişkili olarak karantina uygulamalarının ortaya çıkıp hızla yaygınlaşması, kamu sağlığına yönelik yaklaşımların değişimi, hıfzısıhhanın öneminin artması gibi bir dizi gelişmeden bahsetmek mümkündür. Tıp alanına içkin bu dönüşümler elbette ki devletin doğasının değişmesi; nüfusu bilme, denetleme ve kontrol etmenin nüfusu yönetmenin ayrılmaz unsurları haline gelmesi süreçleriyle ilişkili düşünülmelidir.

Osmanlı toplumunda doğum gibi ölüm de 19. yüzyıla kadar dünyevi otoriteden çok dini otoritelerin etki ve bilgi alanındaydı. Doğum kayıtları dini otoriteler tarafından tutulurken ya da örneğin Müslümanlar için büyük ölçüde ihmal edilirken, ölüm sonrası yapılacaklar da ölen kişinin inancına göre şekilleniyordu. 1838'de Tanzimat'ın arifesinde ve Karantina Meclisi'nin kurulmasının hemen sonrasında yayımlanan bir nizamnameyle İstanbul ve yakın çevresindeki ölüm vakalarının mahalle imamları ya da muhtarlar tarafından Karantina Meclisi'ne bildirilmesi, ölümleri şüpheli bulunan kişilerin de bedenlerinin gömülmeden önce incelenmesi talep edilmekteydi.[6] Bu ilk nizamnameden itibaren yüzyılın sonuna kadar ölümün kaydedilmesine dair çok sayıda idari ve hukuki reformdan ve düzenlemeden bahsetmek mümkündür. Örneğin, 1881 yılında yayımlanan bir

Langa Bostancıbaşı Abdullah Ağa mahallesinde sakin Maliye katiplerinden Mustafa Bey'e ait Yenikapı Karantinahanesi tarafından onaylanan 2 Ocak 1906 tarihli vefat tezkeresi
Bel. Mtf. 47531

kararname ile belediyelerce boşanmalara, doğumlara ve ölüm vakalarına özel olmak üzere kayıt tutulması kararlaştırıldı.[7] 1909 yılında Dersaadet belediyeleri Tıbbi Heyetleri'nin görevlerini düzenleyen bir başka ve daha kapsamlı talimatname ile bulaşıcı hastalıklardan kaynaklı ölümler ile diğer ölüm vakaları sırasında sağlık memurlarının ve doktorların izleyeceği prosedürler daha kapsamlı bir şekilde ele alındı.[8]

Çok daha kapsamlı bir tartışmayı gerektiren bu idari ve hukuki süreci anlama işini şimdilik bir kenara bırakıp defterlere dönecek olursak, defterlerin bize iki faklı mecrada sorgulama yapma imkânı tanıdığını söyleyebiliriz. Öncelikle, ölümlerin kaydedilme sürecine ilişkin hukuki ve idari dönüşümleri bilmekle birlikte sürecin gündelik düzeyde bizzat nasıl pratiğe döküldüğünü somut bir şekilde ortaya koyma şansımız şimdiye kadar yoktu. Bildiklerimiz normatif niteliğe sahip yasal düzenlemelerle sınırlıydı. Defterlerse bize ölüme ilişkin kayıt tutma pratiğinin nasıl çalıştığını anlamamızı sağlayacak önemli detaylar sunmaktadırlar. Ölümü kimin ihbar ettiği, kimin Karantina Meclisi'ne gelip bildirdiği, bu ölüm ihbarını karantina heyetinde hangi görevlinin deftere işlediği, bunu her ihbar geldikçe mi yoksa belli sayıda ölüm vakasını biriktirip mi yaptığı gibi soruların her biri tarihçiler açısından merak uyandırıcıdır. Tabiblere gelince, 9500'ü aşkın kaydı kapsayan bu defterlerde çok sayıda tabib ismi geçse de ölümlerin yüzde 90'ını asıl olarak toplam sekiz tabibin kaydetmiş olması, bu tabiblerin özellikle bu işte görevli olduğunu akla getirmektedir. Dahası, bu defterlerde tabiblerin varlığı

başlı başına ölümün tıbbileşmesi süreciyle ilişkilidir. Yine defterlerdeki tabib ve hademeler arasındaki ilişki pek çok soru barındırmaktadır.

Defterlerin bize sağladığı ikinci imkân hiç şüphesiz ölüme ilişkin sosyolojik diyebileceğimiz bir tartışmayı başlatmamızı mümkün kılmalarıdır. Elimizdeki veri kısıtlı bir dönemi kapsasa da belli bir dönemde hâkim olmuş ölüm nedenleri, ölümlerin gerçekleştiği yerler, ölüm ve meslek grupları arasında çapraz sorgulamalar yapmamızı mümkün hale getirecektir.

Bu açıdan defterlere daha dikkatlice bakacak olursak, defterlerde kanımızca en ilgi çekici kategori "şöhret" kategorisidir. Bu kategorinin altında ağırlıkla meslekler sıralanmış olmakla birlikte ölen kişiyi tanımlayan meslek dışı ayırt edici özellikleri de bulmak mümkündür. Örneğin defterlerde cinsiyet ayrı bir kategori olarak bulunmamakla birlikte ölen kişinin kadın mı erkek mi olduğu şöhret kategorisinin içinde şüpheye yer bırakmayacak açıklıkta tespit edilebilmektedir. Ölen kişi yetişkin bir erkek ise şöhret kategorisi içinde mesleği ve iktisadi faaliyetini buluyoruz. Kadınlara gelince kimi zaman sadece "nisa" olarak kaydedilmişlerdir kimi zaman da belli birinin zevcesi, kayınvalidesi ya da kızı olarak kaydedilmişlerdir. Vefeyat defterlerinde bulunan "isim" kategorisi ise bu varsayımımızı doğrulamamızı sağlamaktadır.

Şöhret kategorisi biraz muğlak bir şekilde olsa da ölen kişinin hangi yaş aralığında hayatını yitirdiğine ilişkin bir fikir vermektedir. Bu kategori altında, değirmenci ustası, amele, tüccar gibi mesleklerin kaydedildiği durumlarda ölen kişinin yetişkin bir erkek olduğunu var saymak yeterince güvenlidir. Ölen kişi bazen birinin kızı ya da oğlu olarak kaydedilmiştir. Ölen bir erkek çocuksa henüz babasının mesleğini devralamayacak yaşta olduğu düşünülebilir. Ölen kişi bir kız çocuğu olarak kaydedildiyse bu kişinin gerçekten bir çocuk mu olduğu ya da artık yetişkinlik çağında olup evli olmayan biri mi olduğunu tahmin etmekse elbette imkânsıza yakındır. Bu durumda kimi zaman ölüm sebebi bir fikir verse de bize ipucu sunmayan pek çok kayıt da mevcut bulunmaktadır. Ölen kadın bir erkeğin zevcesi ya da kayınvalidesi olarak kaydedildiğinde ise daha güvenli bir şekilde bu kişinin yetişkin bir kadın olduğunu varsayabiliriz. Son olarak ölümlerin önemli bir miktarının "ihtiyarlık" kaynaklı olarak kaydedilmiş olması da ölen hakkında yaş aralığını bilmemizi mümkün kılmaktadır.

Bu giriş niteliğindeki yazı daha ziyade defteri tanıtmayı ve taşıdıkları imkânları ve kısıtları tartışmayı amaçlamaktadır. Burada ancak üstünkörü değinebildiğimiz ayrıntılı analizler ise yakın zamanda yayımlanacak olan çok daha kapsamlı bir makalenin konusu olacaktır. Yukarıda da değindiğimiz gibi elimizdeki vefeyat defterleri ölüme ilişkin idari işleyişi, tıbbileşme sürecini kurgulamamızı ve tartışmamızı sağlayacaktır. İkinci olaraksa Osmanlı toplumunda on dokuzuncu yüz yılın belli bir kesitinde ölümün sosyal tarihini yazmamıza olanak tanıyacaktır.

Ancak her tarihsel kaynak gibi vefeyat defterlerinin de belli kısıtları vardır, ya da bu defterler cevap verebildikleri soruların yanı sıra pek çok başka soruyu cevapsız bırakmakta hatta kafamızda yeni soru işaretleri oluşturmaktadır. Örneğin, Müslüman ölümleriyle gayrimüslim ölümleri neden iki ayrı deftere işlenmiştir? Bu iki defteri ölüm sorası ritüellerin farklılığı gibi kültürel sebeplerle mi, Osmanlı toplumundaki toplumsal hiyerarşilerle mi, yoksa idari pratiklerle mi ilişkilendirmemiz gerekir? Bir başka soru ise her iki defterde de kadın ölümlerinin erkek ölümlerinin kabaca yarısı kadar olmasından kaynaklanmaktadır. Demografi bilimi açısından mümkün olmayan bu olgu nasıl açıklanmalıdır? Bu rakam 1838'de İstanbul'da sayılarını tam bilemediğimiz ama çok geniş bir grup teşkil ettiğini bildiğimiz bekar işçi-

Üsküdar Müslüman Mezarlığı. Sébah & Joaillier Pierre de Gigord Kolleksiyonu

Eyüb Mezarlığı
Abdullah Fréres Pierre de Gigord Koleksiyonu

lerin nüfus içindeki oranının yüksekliğiyle mi açıklanabilir, yoksa kadın ölümleri patriarkal normlar nedeniyle mi ihbar ya da kaydedilme sürecinde ihmal edilmiştir? Verileri daha ayrıntılı şekilde incelemeye devam ettikçe kimilerini yanıtlayabileceğimiz, kimileriyse yanıtsız kalacak bu soruların çoğalacağı muhakkaktır.

Bu yazı başta da ifade ettiğimiz gibi elimizdeki iki vefeyat defterinin genel bir tanıtımını ve tarihsel kaynak olarak tartışılmasını amaçlamaktadır. Ancak biz bu yazıyı hazırlayıp *Toplumsal Tarih* dergisine gönderdikten kısa bir süre sonra Aralık ayından itibaren ismini duymaya başladığımız COVID-19 pandemisi Türkiye'de de önemli ölçüde yayılmaya başladı. Pandeminin yayılmasına karşı alınan önlemlerden hayatımızı en çok etkileyenlerden biri de sosyal mesafe uygulamaları oldu. Evden çalışma ve eve kapanma şansına sahip olanlarımız için de olmayanlar için de hayatımıza giren yeni rutinlerden biri her akşam Sağlık Bakanının açıkladığı test, hastalık ve ölüm sayılarını dinlemek oldu. Bu süreçte verilerin toplanması ve güvenilirliği de ister istemez önemli bir tartışma konusu haline geldi. Tartışmakta olduğumuz vefeyat defterlerinin de başka bir post-pandemi dünyasında, 1831 kolera salgını sonrasında üretilmiş olduğunu hatırlayacak olursak, defterlerin historiografik bir kaynak olarak niteliğini tartışmanın tarihçiliğin tali bir sorusu olmadığını, aksine hala güncelliğini koruyan yaşamsal bir konu olduğunu teslim etmemiz gerekir. Vefeyat defterleri hastalık ve ölümle ilişkin veri ve bilgi üretme, biriktirme, kaydetme süreçlerinin hastalıkları gözetleme ve önleme arayışıyla ilişkisini çok çarpıcı bir şekilde göz önüne sermektedir.

Defterler kapsadıkları verinin hacmi ve niteliği bakımından çok daha kapsamlı bir tartışmayı hak etmektedir. Halen devam ettiğimiz araştırma ve kitap çalışmasında bu yazının kapsamının el vermediği ayrıntılı bir incelemeyi ortaya koymayı umuyoruz.

GÜLHAN BALSOY – İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ, TARİH BÖLÜMÜ
CİHANGİR GÜNDOĞDU – İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ, TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

* Bu çalışma İstanbul Bilgi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje Desteği sayesinde mümkün olmuştur. Bu makaleye temel olan ve kitaplaştırmaya çalıştığımız kapsamlı araştırmamızda verdiği emek için Beyiz Karabulut'a teşekkür ederiz.

1 Philippe Aries, *The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death over the Last One Thousand Years.* Translated by Helen Weaver (New York: Vintage Books, 2008); Philippe Aries, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*. Translated by Patricia Ranum (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975); Douglas Davies, *A Brief History of Death* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2005); A.Ralph Houlbrooke, *Death, Religion, and the Family in England, 1480-1750* (Oxford: Oxford University Press, 1998); Thomas Laqueur, *The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains* (Princeton University Press, 2018).

2 Jean-Louis Bacque-Grammont, "L'étude Des Cimetières Ottomans : Méthodes et Perspectives? (Osmanlı Mezarlıklarının İncelenmesi: Yöntemler ve Geleceğe Dönük Düşünceler)." *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996); Jean-Louis Bacqué-Grammont, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin. *Stelae Turcicae II*. Istanbuler Mitteilungen., Beiheft 36. (Tübingen: Wasmuth, 1990); Jean-Louis Bacque-Grammont ve Aksel Tibet. *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I: Cimetieres et Traditions Funeraires Dans Le Monde Islamique*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996); İlhan İlkilic, Hakan Ertin, Rainer Brömer, ve Hajo Zeeb. *Health, Culture, and the Human Body: Epidemiology, Ethics and History of Medicine, Perspectives from Turkey and Central Europe.* (Istanbul: Betim Center Press, 2014); Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-baki: İstanbul'da Osmanlı mezarlıkları ve mezar taşları*, çeviren Selahattin Dilidüzgün. (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997); Nicolas Vatin ve Stefanos Yerasimos. *Les cimetières dans la ville : statut, choix et organisation des lieux d'inhumation dans Istanbul intra-muros*. (Istanbul: Institut français d'études anatoliennes, 2001); Gilles Veinstein, ed. *Osmanlılar ve Ölüm*. çeviren Ela Güntekin. (İstanbul: İletişim, 2007); Edhem Eldem, *Death in Istanbul Death and Its Rituals in Ottoman-Islamic Culture* (Istanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2005).

3 Devlet Arşivlerinde bu yazıda ele alacağımız defterlerin yanı sıra Vefeyat Cedveli olarak tanımlanmış ölüm istatistiği de bulunmaktadır. Bu konuda yapılmış giriş niteliğinde bir çalışma için bkz. Mehmet Temel-Berke Temel, "1899-1902 Yıllarına Ait İstanbul Ölüm İstatistik Defterleri ve Sağlık Tarihindeki Önemi", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* (2018), Sayı: 20: 295-307.

4 SH.d 399.

5 SH.d 439.

6 Nuran Yıldırım, *A History of Health Care in Istanbul*, çev. M. İnanç Özekmekçi (İstanbul: Düzey Matbaacılık, 2010), 87. Ayrıca Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, Cilt. 4 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995).

7 Ibid., 2164.

8 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, Cilt. 6 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995), 3160.

İLK KADIN İTFAİYECİ

Tulumbacı Bahriye

ABDURRAHMAN KILIÇ

BAHRİYE'NİN GENÇ KIZ OLDUĞU DÖNEMDE HER MAHALLEDE BİR TULUMBACI TAKIMI VE AYRICA ASKERİ İTFAİYE ALAYI BULUNUYORDU. İTFAİYE TABURLARINDAN BİRİ, BEYAZIT'TA ŞİMDİ İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'NİN OLDUĞU YERDE KONUŞLANDIRILMIŞTI. AKSARAY VE ÇEVRESİNDEKİ YANGINLARA BU TABUR MÜDAHALE EDİYORDU.

Kadınların hemen hemen her iş kolunda erkekler kadar başarılı olduğunu biliyoruz. Tıpta, mühendislikte, politikada erkekler kadar başarılı iken, özellikle güzel sanatlarda, eğitimde ve sivil toplum örgütlemesinde erkeklerden daha da başarılı olduklarını görüyoruz. Cumhuriyetin ilanından sonra, her konuda profesyonel iş hayatına girmeleri için kadınlar teşvik edilmiş ve desteklenmişlerdir.

Yıllar önce kabadayıların arasında bir kadının bulunması ve yangınların söndürülmesi çalışmalarına katılması günümüzde bile kuşku, hayret ve saygıyla karşılanan bir davranıştır. İstanbul'un hemen her mahallesinde ve her köyünde, gençlerin bir araya gelerek kurdukları tulumbacı takımlarında birbirinden ilginç karakterler bulunmaktadır. Tatar Ahmet, Deligavur Angilidis, Kız Artin, Kürt İdris, Laz Bekir, Yorgancı Bilal, Çingene Cevdet, Kayıkçı Daniyel, Arap Davut, Manav Halit, Helvacı Hasan, Hamamcı İhsan gibi hemen hemen her meslekten kişiler tulumbacı takımlarında yer almıştır.[1] Bunlar arasında en ilginç figürlerden biri de "Tulumbacı Bahriye"dir.

Tulumbacıların yaşam öyküleri daha çok destanlarla günümüze ulaşmıştır. Tulumbacı destanları ayaklı mani ve destan türünde gelişmiş; ün yapmış genç tulumbacılar, kabadayılar ve külhanbeyleri için yazılmıştır.[2] Destanlarda acıklı konular ele alınır ve yürekten okunurdu. İşiten pala bıyıklı, saçlı sakallı dinleyiciler arasında gözyaşlarını silenler, hatta hüngür hüngür ağlayanlar olurdu.[3] Dinleyenleri ve okuyanları etkilemek için olaylar abartılarak anlatılırdı.

Destancılardan Üsküdarlı Vâsıf Hoca (Vâsıf Hiç) ve Üsküdarlı Âşık Razi, Tulumbacı Bahriye'yi anlatan ve destan yazan halk şairleridir. Özellikle Vasıf Hoca,

Tulumbacı Bahriye dönemindeki tulumbacılar (1900-1910)

Küçük Langa Bostanlığı'nın bir bölümü. Günümüzde Marmaray Yenikapı İstasyonu'nun bulunduğu yer.

Bahriye'yi yakinen tanıyan kişilerden biridir. Bazı olaylara bizzat şahit olmuştur. Birçok olayı da tulumbacılardan dinlemiş ve Reşat Ekrem'e aktarmıştır. Anlatılanlara göre Tulumbacı Bahriye'nin çile dolu bir yaşamı olmuştur.

BAHRİYE'NİN DOĞUMU VE İLK YILLARI

Bahriye'nin babası Baha Bey bir paşa oğludur. Küçüklüğünde serseri çocuklarla arkadaşlık eder. Meslek sahibi olamamıştır. Gece gündüz içen bir ayyaştır. Meşhur bir randevu evinden çıkardığı Fitnat isimli bir kadınla evlenir. Ailesi tarafından bu evlilik kabul edilmez ve konağa alınmaz. Emektar dadılarına verilen Küçük Langa'daki kulübemsi bir evde otururlar. Baha Bey zaman zaman yük arabası sürer, bahçe beller, badanacılık yapar, mevsiminde bir mangal tedarik edip kebap kestane satar; hiçbir iş bulamazsa çarşı boylarında dolaşır, hamallık eder, kendi rakı parası ile evinin ekmek parasını çıkarır.[4] Fitnat ise evlendikten sonra tövbekâr olur. Uzun boylu, zayıf, çalışkan ve zarif bir kadındır. Uzun saçlarını belik yapar, başörtüsünü arkadan bağlardı. Evliliklerinin birinci yılı olan 1872 yılında bir erkek çocukları doğar. Adını, babasının adını çağrıştırdığı için Bahri koyarlar. Dört yıl sonra 1875 yılında bir de kız çocukları olur. Ona da babasının adından türetilen Bahriye ismini verirler.

Evlerinin büyükçe ve güzel bir bahçesi vardır. Erik, elma, kiraz, ayva ve dut ağaçlarının arasında çocukları ve Fındık isimli köpekleri ile yaşarlar. Bahçenin bütün işleri, sebzelerin dikilmesi, çapalanması ve sulanması Fitnat'ın üzerindedir. Evin temizliği, yemeklerin hazırlanması, çocukların bakımı ve bahçe işleriyle bıkmadan uğraşır. Zaten zayıf olan vücudu iyice zayıflar. Yorgunluktan bağışıklık sistemi çöker. Göğüs ağrıları başlar. Sürekli öksürür ama halinden şikâyet etmez. Günler geçtikçe kanlı öksürmeler başlar. İnce hastalık denen vereme yakalanmıştır. Bahriye çok genç yaşta, henüz iki yaşındayken yetim kalır.

BAHRİYE TULUMBACILIĞA HEVES EDER

Küçük yaşta annesi veremden ölünce, Bahriye kendi kaderiyle ve kendisinden dört yaş büyük olan ağabeyi Bahri ile baş başa kalır. Babalarının içkiye olan düşkünlüğü artar. Ayyaş baba çocuklarla ilgilenmez. Bahri on dört-on beş yaşlarında iken hayta gençlerin pençesinde kötü yollara sapar, içkiye alışır. Kap-kaç ve hırsızlık olaylarına karışır, sonunda yakalanır ve Sinop Cezaevi'ne gönderilir. Bahriye ise sokakta büyür, tulumbacılığa özenir.[5]

Bahriye, kızlardan ziyade mahallenin erkek çocukları ile oynayıp boğuşarak büyür. Sırtında palaspare bir entari, yalın ayak, saçları dağınık halde, daha dokuz-on yaşlarında iken tulumbacıların arasına girer; mahalle tulumbası ile yangınlara gitmeye başlar.[6] Köşklünün veya bekçinin "yangınnnn vaaarrrr" sesini duyar duymaz tulumbacı uşaklarından önce koğuşa gelir, yeldirmesini toplayarak fenercinin yanında yerini alır. Langa'dan Fatih'e, Fener'e, Galata'ya, Beşiktaş'a ve Ortaköy'e kilometrelerce yolu koşar, yangınlara gider gelir.

On altı-on yedi yaşına basıp gelinlik çağına geldiğinde, komşu eliyle örtü altına tutulduğu zaman bile, Tulumbacı Bahriye bir gece, köşklünün narasını ve bekçinin avazını işitince yeldirmesinin eteklerini toplamış, takunyalarını eline almış, Langa sandığının önünde fenercinin yanında Defterdar'daki yangına gitmiştir.[7] Tulumbacılar konusunda engin bilgisi olan ve yıllarca tulumbacı kahvesi işletmiş olan Üsküdarlı halk şairi Vasıf Hoca, Defterdar'da zamanın namlı tulumbacı reislerinden Kâhya İsmail'in kahvehanesinde otururken, iki delikanlının konuşmalarına kulak misafiri olur. Biri diğerine;

— İşte meşhur tulumbacı Bahriye yangındaki kızdır! deyince öbürü:

— Ulan uskumru gibi kız, çiy çiy ye diye sırıtınca, birincisi hemen arkadaşının ağzını eliyle kapatır,

— Sus ulan, işitirse vallahi billahi ikimizi birden ayağının altına alır, pestilimizi çıkarır, şu kalabalığın ortasında namusumuz beş paralık olur, demiş.[8]

Bahriye zıpır mı zıpır, kimine göre benzersiz bir yiğit, kimine göre deli, kimine göre velidir. Vasıf Hoca, yakından tanıdığını söylediği Bahriye'nin karakterini ve güzelliğini abartılı bir şekilde anlatır:[9]

> Kavgacı, küfürbaz, eli sopalı bir kızdı. Güzellikten yana ise, İstanbul şehri öyle bir yosmayı görmemiştir, bundan sonra da pek göremez derim. Şimdiki delikanlıların resimlerini koyunlarında gezdirdikleri ve şecerelerini ezbere okudukları sinema yıldızları Tulumbacı Bahriye'nin kınalı ellerine değil takunyalı ayaklarına su dökemezler, öyle güzeldi. O zamanın sporu tulumbacılık, yeni tabir ile sportmen kızdı. İki omuz ortasında heykel boynu gibi trâşide (yontulmuş, düzgün) bir boyun üstünde amazon başı, benim diyen delikanlı yüreği titremeden yüzüne bakamazdı. Gülümserken bakarsınız kaşlarını çatıverir, zerkaa (koyu gri) gözlerinde şimşekler çakardı. En zıpır oğlanlarla pervasızca konuştuğu halde namusuna toz kondurmamıştı. Kırlarda, bilhassa taşlı çakıllı dere boylarında yetişir açar yaban şakayıkı bir kızdı, uzaktan hayran hayran seyredilir, o kadar. Ne koklanır, ne de koparılıp yakalara takılır.

Külhani ve kalender halk şairi Üsküdarlı Âşık Razi, tahmini 1890 yılında, Tulumbacı Bahriye on altı-on yedi yaşlarında iken yazdığı şiirde Bahriye'nin özelliklerini ve yaşantısını anlatır.[10]

Tulumbacı Bahriye. Çizen: S. Bozcali
Cumhuriyet 20 Kasım 1962

İki kol örgü saçı
Sanki çifte kırbacı
Sandıkta Bahri Reis
Kızoğlan Tulumbacı

Sırtında yeldirmesi
Olmuş arslan yelesi
Nara atar Bahriyem
Eflaki tutar sesi

Köşklüyü görür görmez
Destur izin dinlemez
Düşer sandık peşine
Kış yalama buz demez

Saymaz sarhoş babayı
Yoktur enişte dayı
Yıldırır gelmiş olsa
Dağdaki tüylü ayı

Bir oğlan kardeşi var
Bilmez namus ile ar
Kız Bahri derler ona
Hamamda yatıp kalkar

Ne kartal ne ebabil
Oğlan değil kız değil
Dünya güzeli olsa
İdemem asla meyil

Sanma çürük sakızdır
Demir leblebi kızdır
Irz ehlidir pespaye
Yerde kar gibi kızdır

Adı çıkmış deliye
Vız geliyor zaptiye
Karakolda müseccel
Tulumbacı Bahriye

Kayıkçı Ahmet, Ali
Hammal Hüseyin, Veli
Arabacı, askerler
Hepsiyle senli benli

Vay ona yan bakanın
El şakası yapanın
Pestilini çıkarmış
Sırnaşık bahçıvanın

Çeşme başı curcuna
Girer akrep burcuna
El atmasın Bahriyem
Takunya pabucuna

Gelmiş gelinlik çağı
Lâzım bir ayak bağı
Lâkin hani alacak
Bir İstanbul uşağı

Yerinde kaşı gözü
Tatlı sohbeti sözü
Ona koca olacak
Allah'ın bir öküzü

Tulumbacılar arasında, Bahriye'nin askeri itfaiyede çavuş olan Bedri isimli bir itfaiyeciye gönül verdiği söylentileri yayılır.[11] Bahriye'nin genç kız olduğu dönemde her mahallede bir tulumbacı takımı ve ayrıca askeri itfaiye alayı bulunuyordu. İtfaiye taburlarından biri, Beyazıt'taki şimdiki İstanbul Üniversitesi'nin olduğu yerde konuşlandırılmıştı. Aksaray ve çevresindeki yangınlara bu tabur müdahale ediyordu. Bedri Çavuş, uzun boylu, iri yapılı, yakışıklı bir itfaiyecidir. Bahriye, yangınlardan birinde Bedri Çavuş'un cesaretine hayran kalır. Her gittiği yerde Bedri Çavuş'a övgüler yağdırır, cesaretini anlatır. Tulumbacılar arasında Bahriye'nin Bedri Çavuş'a aşık olduğu söylentileri yayılır. Bahriye gerçekten âşık mıydı yoksa sadece hayran mıydı, bilinmez.

Büyüyüp serpildikçe güzelleştiği halde, bir türlü koca bulamaz. Bu eli bayraklı, sopalı kızla İstanbul uşağı, esnaf tabakasından bir genç değil; bıçkın, külhanbeyi takımından bile hiçbir delikanlı evlenmeye cesaret edemez.[12]

SIRNAŞIK BAHÇIVANI DÖVER

Bahriye en zıpır oğlanlarla pervasızca konuştuğu halde namusuna toz kondurmamıştır. Bir seferinde, mısır vermek bahanesiyle kendisini bostana sokarak tecavüze yeltenen bir Arnavut yanaşmayı (bir çiftçi yanında bostanda çalışan erkek işçi) hastanelik edin-

ceye kadar dövdüğü anlatılır. Âşık Razi bizzat şahit olduğunu belirttiği bu olayı anlatır.[13] Büyük Langa Bostanında Arnavut yanaşması bir oğlan, Bahriye yoldan geçerken kızdırmak için lâf atmış:

— Kız bana bir öpücük verir misin demiş.

Bahriye, gayet pişkin, kırıta kırıta

— Neremden, kaç paralık istiyorsun diye sormuş.

Arnavut, kızın bu cevabını gerçek sanmış,

— Şu nar gibi yanağından öpeyim, iki süt mısır vereyim demiş.

Bahriye yanaşmanın olduğu bostana geçince, bahçıvan iki süt mısıra yanak öptürmeye geliyor sanmış. Bahriye takunyasının tekini kaptığı gibi Arnavut yanaşması bahçıvanın üstüne atılması bir olmuş. Kafa, göz, burun rastgele indirmiş; koca oğlanı kan revan içinde yere sermiş. Bu arada küfürün de bini bir paraya. Âşık Razi ve bahçıvanlar, yanaşma oğlanı tulumbacı kızın elinden zor kurtarmışlar.[14]

TAHLİSİYE (KURTARMA) MADALYASI

Küçük Langa tulumbacısı Narin Ahmet, tanık olduğu Bahriye ile ilgili bir olayı Vasıf Hoca'ya anlatır. Vasıf Hoca, Narin Ahmet'in yalan bilmediğini, abartılı konuşmadığını ve anlattıklarına inandığını belirterek olayı Reşat Ekrem Koçu'ya aktarır.[15]

O zamanlar (1885-1895) plaj yok, deniz hamamı vardı. Deniz hamamları da kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı kurulurdu. Müslüman kadınlar hamamın tahta perdeleri dışına asla çıkamadıkları gibi erkekler de kadınlar hamamı civarında yüzemez hatta kayıkla da dolaşamazdı. Bir Müslüman kadının soyunup denize girmesi büyük suçtu. Vücuduna bir erkek elinin parmak ucu dahi değse, alnına fahişe damgası o anda vurulur ve hakkında zabıtaca inceleme başlatılırdı.

Yenikapı İskelesi'ne bir soğan kayığı gelmiş. Bahriye de avare dolaşırken iskeleye uğramış. İskelede İstanbul acemisi, denizi yeni görmüş bir zaptiye neferi varmış. Nasıl olmuş bilinmez, ayağı mı kaymış, gözü mü kararmış, her ne ise denize düşmüş. Yüzme bilmiyor. O kadar adam, içlerinde gemiciler de var, denize atlayıp neferi kurtarmaya bakmaz.

— Oğlum iskeleye sarıl, delikanlı şu kayığın dümenini tut, diye bağırırlarmış.

Nefer göz göre göre boğuluyormuş. Bahriye başörtüsünü, feracesini, entarisini çıkarıp denize atlamış. Kız iyi yüzer, neferi usulü ile tutmuş, karaya çıkarıp kurtarmış. Olay etrafa yayılınca başta imam efendi bir mutaassıp güruh toplanmış.

— Asker zaten iskeleye tutundu idi. Yok, elbet ki bu kadar erkek var, birinden biri nasıl olsa denize atlayacak, neferi kurtaracaktı. Hem iskelenin önün de deniz adam boyunu aşmaz, neferin ayağı dibe değerdi, nasıl boğulur? Kahpenin zoru çıplak vücudunu erkeklere göstermek. Şırfıntı koca bulamıyor, kastı bir takım cahil delikanlıları tahrik etmektir. Mazbata yapalım, arz edelim, o kahpeyi İstanbul'dan sürdürelim.

Fakat semtin komiseri dönüp dolaşıp kendi başına da kabak patlayacağını görünce, o güruha katılmaya mecbur olmuş, mazbata işine müdahale etmiş.

— Müşkülü budar ki yerinde resmi bir keşif yapalım, mazbatayı da karakolda tanzim edelim, hep beraber mühürler imzalarız, demiş.

Başta imamla komiser on kişi kadar iskeleye gitmişler, neferin denize düştüğü yer burası mıdır diye konuşurken, Narin Ahmet haber vermiş, Bahriye de koşmuş gelmiş. Heyet iskele kenarında denize eğilmişler, neferin düştüğü yeri tetkik ederken imamın ayağı kaymış denize düşmüş. Narin Ahmet'e göre ise kız imam efendiyi bir omuz vurarak denize yuvarlamış. İmam sırtında koca cüppe "imdat" diye dalar çıkarmış, yine denize atlayan olmamış.

— İmam Efendi, iskeleyi tut, iskeleyi tut, diye bağrışırlarmış.

Tulumbacı Bahriye'nin yaşadığı yıllarda Aksaray (1910)

Bahriye de:

— Telâş etmeyin yahu, imam efendi iskeleyi tuttu. Hem orası adam boğulacak kadar derin değildir, görmüyor musunuz ayağı yere değiyor. Bu kadar erkeksiniz, içinizde bir de koca komiser var, nasıl olsa biriniz soyunup atlar, efendiyi kurtarırsınız demiş.

Kimsenin atlamadığını görünce başörtüsünü, yeldirmesini, entarisini atmış, orada bulunup aleyhinde konuşmuş olanlardan birinin yüzüne de tükürdükten sonra denize atlamış, seksen okkalık (1 okka=1,283 kg) imamı boğulmasına ramak kala çekmiş kurtarmış. Islak başörtüsü ve ıslak yeldirmesini almış:

— İşte tulumbacı Bahriye kahpesi vücudunu sizlere de gösterdi, koca bulamayan şırfıntı bakalım hanginizi baştan çıkaracak? Bana sorarsanız gözü şu üç çocuklu komiser efendide, şimdi mazbatanızı daha iyi yazarsınız diyerek ağlaya ağlaya çekmiş, gitmiş.

Suratına tükürülen adam:

— Efendim, şimdi hemen gidelim, mazbatayı yazalım, kahpe gözümüzün önünde dahi üryan (çıplak) vücudunu teşhir ettikten maada bendenize dahi alenen hakarette bulunmuştur. Fahişeyi Rodos kafası zindanına attırmalıyız deyince, kendisini güçlükle toplayan ve zatürreye tutulmamak için o civardaki Ağa Hamamı'na gitmek üzere bir araba getirtmiş olan imam efendi meğer vicdan sahibi biriymiş, titreyerek arabaya binerken:

— Benim burada duracak hâlim yok, lütfen hepiniz hamama teşrif edin, komiser efendi de gelsinler, orada derhal bir mazbata yazıp tanzim edelim ve pa-

Tulumbacı Bahriye'nin yaşadığı yıllarda Aksaray Caddesi yangını (1911)

dişahımızdan bu tulumbacı Bahriye'nin bir adet tahlisiye madalyası ile taltifini isteyelim. Zira iskelede denizin kaç kulaç olduğu, neferin iskeleye tutunup tutunmadığı, iskeledeki erkeklerin denize ne zaman atlayacağı bence bittecrübe sabit olmuştur. Hemen bir hayırlı kısmet çıksın, şu kızın nikâhını kıymak inşallah bana nasip olur, demiş.

İLYAS İLE EVLENDİRİLİR

Bahriye on sekiz yaşına geldiği zaman tahminen 1893 yılında babasını kaybeder. Babasından Kapalıçarşı'da üç dükkân ile bir hanın yirmide bir hissesi kalır. O zamanlar handan ve dükkânlardan aldığı kira ile kimseye muhtaç olmadan etmeden gül gibi geçinirken, denizden kurtardığı imam efendi ve komiser, Anadolu'dan gelen semt bekçisinin kardeşi olan ve sakalık yapmaya başlayan İlyas adında bir delikanlı ile evlendirir. Evlendikten sonra, zıpır kız hanım hanımcık olur. Mahallenin kadınlarına akıl hocalığı yapmaya başlar. Kocası ile geçinemeyen mahalle kadınlara akıl verir, nasıl geçineceklerini anlatır. Mahallenin saygı duyduğu bir kadın olur.[16]

Bahriye'nin babasının arkadaşı olan Samatyalı meşhur tiyatro aktörü Fehim Efendi, Bahriye'nin bir saka ile evlendiğini öğrenince, yardım için İlyas'ı Rumeli Demiryolu İdaresinde iyi bir aylıkla bekçiliğe yerleştirir.[17] İlyas bekçilikten aldığı parayı biriktirir, Bahriye'nin her ay sonunda dükkân ve handan aldığı kira gelirleriyle evi geçindirirler. Evliliklerinin birinci yılında, 1894'te İstanbul'da Zelzele-i Azime (Büyük Deprem) denilen depremin olduğu yıl Bahriye bir oğlan doğurur, adını İsmail koyarlar.

Evliliklerinin dördüncü yılında, İsmail üç yaşındayken, 1897 yılında, İlyas yakınlarını görmek için amcası olan bekçi ile birlikte memleketi Pötürge'ye gitmek istediğini ve gidip bir ay sonra döneceğini söyler. Biriktirdiği üç senelik bekçi aylıklarını Bahriye'den gizlice sandıktan alır, bir aya kalmaz dönerim diyerek vedalaşıp memleketine gider. Göründüğü gibi olmayan İlyas, gider ve geri dönmez. Memleketinde iki karısı ve çocukları vardır.[18] Günler sonra Bahriye'ye onu boşadığına ilişkin boşama kâğıdı gelir. Boşanma kâğıdını aldıktan sonra sandığa baktığında biriktirdikleri paraların da gittiğini görür. Bahriye üç yaşındaki İsmail ile yalnızdır.

Yalnız kalan Bahriye bütün varlığını oğlu İsmail'i yetiştirmek için harcar. Evlilik tekliflerini kabul etmez. Dişinden tırnağından artırarak oğlunu okutur. İsmail anasının mücevheridir, bir paşa torunu gibi giydirir, en iyi şekilde eğitilmesini sağlar. İsmail babası gibi nankör olmaz, anası gibi tulumbacılığa heves etmez, pırıl pırıl yakışıklı bir delikanlı olur.

İSMAİL ASKERE GİDER

İsmail on sekiz yaşında liseyi bitirdiği yıl 1912 Ekim ayında Balkan Savaşı çıkar. Anasına haber vermeden, arkadaşlarıyla birlikte gönüllü asker yazılır. Yazıldığı gün, iki gün sonra cepheye sevk edilmek üzere hemen asker elbisesi giydirirler. İsmail o akşam eve asker kıyafetinde gelir. Bahriye şaşırır, fakat cepheye gidecek çocuğun cesaretini kırmamak için ağlamaz, oğlunu cesaretlendirmek için "sayende gazi anası olacağım" diyerek oğlunu cepheye yolcu eder.

Bahriye asker oğlundan haber beklerken bir yıl dolmadan acı haberi gelir, Bahriye gazi anası değil şehit anası olmuştur. İsmail gittikten kısa bir süre sonra Bulgarlar Edirne'yi işgal edince esir alıp kurşuna dizdikleri Türk askerleri arasında İsmail de vardır.

Şehit haberi, Edirne geri alındıktan sonra gönderilir. Bahriye perişandır, çığlıkları Aksaray'ı inletir.

BAHRİYE KENDİNİ ASAR

Yıllarca tulumbacı kahvehaneleri işletmiş olan Vâsıf Hoca, Küçük Langa'ya gittiği o günlerde Bahriye'yi ziyaret eder. Tanınmayacak halde ve çok yorgun olduğunu görür, sadece gözlerinden tanır. "Bahriye Hanım, işin var galiba" dediğinde Bahriye, "Hiçbir işim yok Vâsıf Ağabey, içerde İsmail'le çene çalıyoruz" diye cevap verir.

Vasıf Hoca önce İsmail'in izine geldiğini sanır ama Bahriye'nin sedirin köşe yastığı üstündeki fotoğrafa baktığını, gözyaşları ve hıçkırıkla fotoğrafla konuştuğunu görünce durumu anlar. Bahriye zor anlaşılır boğuk bir sesle, "Vâsıf Ağabey... Anamı bilmedim, ağabeyim kendisini unutturdu, babacığıma çok acıdım, kocamın alçaklığı çok gücüme gitti, fakat buna dayanamayacağım, tahammülüm şu göz pınarlarım kuruyuncaya kadar" diyerek hıçkırıklara boğulur.[19]

BAHRİYE'NİN CENAZE TÖRENİ

Oğlunu kaybeden Bahriye, yalnızlığa ve acıya fazla dayanamaz. Tulumbacı Narin Ahmet'in Vasıf Hoca'ya anlattığına göre, bir zamanların ele avuca sığmayan Tulumbacı Bahriye'si, mahalle bakkalına gidip büyük bir rakı istemiş. Ağzına içkinin damlasını koymayan Bahriye'nin rakı istemesine şaşıran Rum bakkal Bodos, "Misafirin mi var Bahriye Hanım?" diye sorunca Bahriye gülümsemiş, "Zamparam gelecek" demiş.

Aynı akşam Bahriye rakıyı içer ve kendini bahçedeki erik ağacının dalına asar. Çılgınlıklar ve acılarla dolu 39 yıllık bir ömür bir ipin ucunda sonlanır.[20]

Tulumbacıların kavgaları kanlı ve yıkıcıydı ama dostlukları da sağlam ve güçlüydü. Dostları için gözlerini budaktan sakınmaz, takımlarına ve hangi takımda olursa olsun tulumbacılara söz söyletmezlerdi. Haber kısa sürede tulumbacı kahvelerine yayılır. Gedikpaşa, Edirnekapı, Hasköy, Arnavutköy, Kuruçeşme, Kumkapı, Çengelköy, Fatihliler, Cibali, Çeymemeydanlı, Tatavla, Ayvansaray, Toygartepe, Altıncı Daire, Kadırga, Beyazıt ve daha birçok sandığa haber gider. Tulumbacı takımları birbirleriyle yarış yapmalarına, birbirleriyle kanlı-bıçaklı olmalarına rağmen Bahriye'nin cenazesinde birlik olurlar.

Cenaze namazı Küçük Langa'ya yakın olan Pertevnihal Camisi'nde kılınır. Cenazeye binlerce tulumbacı katılır. İstanbul tulumbacıları, Tulumbacı Bahriye'ye öyle bir cenaze düzenlerler, öyle bir tantanalı kaldırdılar ki görenler bir sultan cenazesi sanır.

Tulumbacı Bahriye'nin şehit oğlu İsmail. Çizen: S. Bozcali
Cumhuriyet 20 Kasım 1962

Cenazede Samatyalı aktör Fehim Efendi de bulunur. Vasıf Hoca'ya, kızın hayatını bir dram yapıp tiyatroda oynatmak istediğini ama sahnede Bahriye olabilecek tek aktrisin olmadığını, Bahriye'yi ancak Sara Bernar (1844-1923, tiyatroda gelmiş geçmiş en ünlü isim, güzel Fransız aktris) gibi birinin temsil edebileceğini söyler.[21]

Tulumbacı Bahriye'nin arkasından gözyaşı döken kimse yoktur ama cenazede saygı duruşunda yüzlerce tulumbacı yoldaşı vardır. Küçük Langa bostanlığı arasındaki kulübede doğan, tulumbacılarla yangından yangına koşan, Aksaray'ın zıpır, çileli kızı artık yoktur. Arkasında unvanından başka hiçbir şey bırakmaz. Ama o unvan onu geleceğe taşır. Yangında hortum tutan ilk kadın olmanın gururuyla daha senelerce yaşayacaktır. İlkler toplumun saygı duyduğu kişilerdir. İlk olmak cesaret ister, yürek ister, kendine güven ister. Erkek egemen meslekte ilk olan kadınların önünde saygıyla eğilmek gerekir. Tulumbacı Bahriye ilk ve tek kadın tulumbacı olarak hep saygı ile anılacaktır.

DİPNOTLAR

1 Reşat Ekrem Koçu, "İstanbul Tulumbacıları -Tulumbacı İsimleri", Doğan Kitap, İstanbul, 2005, s. 131.
2 M. Sabri Koz, "Tulumbacı Destanları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7, Tarih Vakfı, 1994, s. 425.
3 Sermet Muhtar Aluş, "Semaî Kahveleri", *Yeni Mecmua*, sayı 12, İstanbul, 1939.
4 Vasıf Hiç, "Bahriye (Tulumbacı)", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul, 1960, s.1863.
5 A.g.e., s.1863.
6 Koçu, "İstanbul Tulumbacıları-Tulumbacı Bahriye", s. 369-377.
7 Hiç, s. 1863.
8 Reşat Ekrem Koçu, "Tulumbacı Bahriye 1-Yaban Şakayıkı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Kasım 1962.
9 Hiç, s.1863.
10 A.g.e., s.1863.
11 Koçu, "İstanbul Tulumbacıları-Tulumbacı Bahriye", s. 372.
12 Hiç, s. 1863.
13 Koçu, "İstanbul Tulumbacıları", s. 369-377.
14 Reşat Ekrem Koçu, "Tulumbacı Bahriye 2-Tahlisiye Madalyası", *Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Kasım 1962.
15 A.g.e.
16 Koçu, "İstanbul Tulumbacıları", s. 373.
17 A.g.e., s. 374.
18 Reşat Ekrem Koçu, "Tulumbacı Bahriye 3-Erik Ağacı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 20 Kasım 1962.
19 A.g.e.
20 A.g.e.
21 Hiç, s. 1863.

Sinematografta İstanbul'un Fethi, Sinema Salonunda Tarihyapımı (I)

SAADET ÖZEN

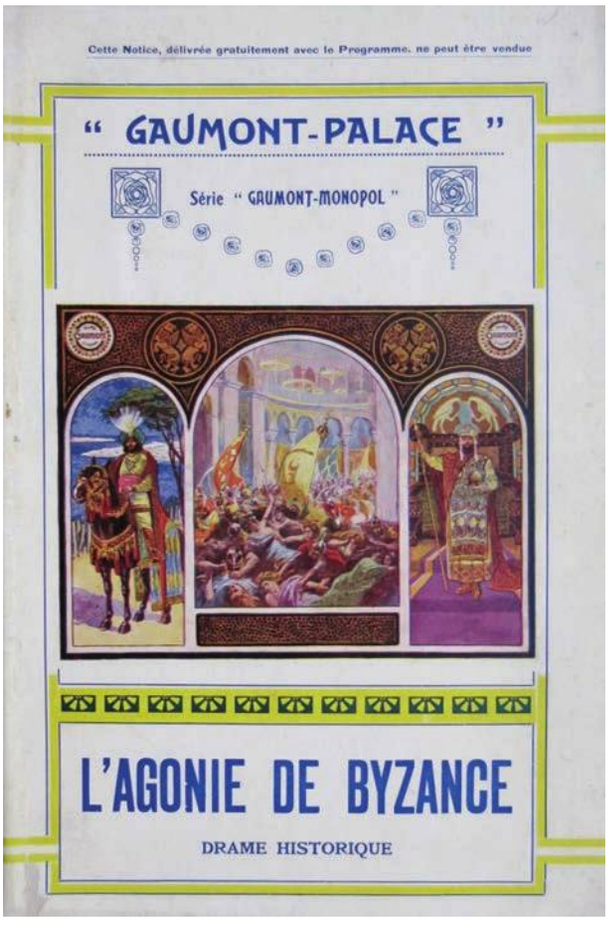
İSTANBUL'UN II. MEHMET TARAFINDAN ALINIŞINA DAİR BU İKİ FİLMİN SENARYOSU, ÇEKİLDİKLERİ DÖNEMİN TARİHYAZIMINDAN TAMAMEN BAĞIMSIZ OLARAK ŞEKİLLENMİŞ DEĞİLDİ. ANCAK GEÇMİŞTEN BİR KESİTİN, OLAYLARI VE KARAKTERLERİYLE NE ŞEKİLDE GÖRSELLEŞTİRİLECEĞİNE SON NOKTADA SİNEMACILAR KARAR VERMİŞ, METİNSEL BİLGİYİ GÖRSEL OLARAK YORUMLAYARAK ÜÇ BOYUTA TAŞIMIŞ, SİNEMA ENDÜSTRİSİNİN ESTETİK VE TİCARİ FİLTRELERİNDEN GEÇİREREK SEYİRCİYE SUNMUŞLARDI.

Geçmiş, tarih ve sinema arasındaki çok yönlü ilişki, kameraların ve film gösterimlerinin yaygınlaşmaya başladığı 19. yüzyıl sonuna kadar geri götürülebilir. Bu ilişki, tarih ve sinemanın birbirinin konusu ve kaynağı olması, öykülü filmlerin ya da aktüalite çekimlerinin tarih disiplini çerçevesinde belge niteliğiyle kullanımı gibi farklı alanlarda sorgulanabilir.[1] Eşzamanlı gelişmeyen bu ilişkilerin içinde, bu yazıda konusunu geçmişten alan filmler alanından iki örnek incelenecektir. Her ikisi de Sultan II. Mehmet tarafından İstanbul'un alınışını canlandıran bu filmler, sinema diline yakınlaştırarak ifade edilecek olursa sinema salonunda, seyircinin de katkıda bulunduğu "tarihyapımı" çerçevesinde değerlendirilecektir.

Bugüne kadar elde edilmiş olan verilere göre, Osmanlı seyircisinin film repertuvarı Birinci Dünya Savaşı'na kadar çok büyük oranda ithal yapımlardan oluşuyordu. Osmanlı topraklarında tarihi filmlerin ne zaman dolaşıma girdiğine ve seyirci tepkilerine dair bir araştırma henüz mevcut değil. Bununla birlikte seyircinin kültürel ve tarihi olarak bağ kurabileceği bir, belki iki filmin en geç Nisan 1914'te, İstanbul'da gösterilmekte olduğunu gazetelerdeki ilânlar ortaya koyuyor. Bu filmlerden biri Şehzadebaşı'ndaki Şark ve Millet tiyatrolarında oynatılacaktı. 2 Nisan 1914'te *İkdam* gazetesinde[2] çıkan ilana göre "Avrupa'dan suret-i mahsusada celb" olunmuş olan, 3800 metre uzunluğundaki bu film, "Cennetmekân Fatih Sultan Mehmet Han Hazretleri'nin Roma İmparatorluğuna Hatime Çekmesi ve Konstantiniye'nin Sükutu"nu anlatıyordu. 3 Nisan'da yine *İkdam*'da[3] çıkan ilanda, aynı filmin "Bugün gündüz mekteb efendilerine ve akşamı bekâra" gösterileceği duyuruluyordu.

Yine 2 Nisan tarihli *İkdam* gazetesinde ve aynı tarihli *Tanin*'de,[4] "Temaşa" ilanları içinde, Şehzadebaşı'nda, Ferah tiyatrosunda gösterilecek olan bir filmden daha bahsediliyor, başlığı ise "Büyük Bizans Vakası" olarak veriliyordu. Bu çalışma çerçevesinde bu ikinci film hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmadı. Diğeriyle aynı film olup olmadığı, farklıysa içeriği anlaşılamadığı için bu yazıya dahil edilmedi. Buna karşılık birincisi, yani "Cennetmekân Fatih Sultan Mehmet Han Hazretleri'nin Roma İmparatorluğuna Hatime Çekmesi ve Konstantiniye'nin Sükutu" başlığıyla ilan edilen film hakkında 17 Nisan 1914'te *Çocuk Duygusu*[5] dergisinde yayınlanan bir yazı mevcut. Bu imzasız anlatı, bahsi geçen film ve seyirci deneyimine dair zengin veriler barındırıyor.

Çocuk Duygusu dergisinin yazarı, "Sinematografta İstanbul'un Fethi" başlıklı tanıklığında, önce filmin duyurulma şekli hakkında biraz daha ayrıntılı veriler sunar. Anlattığına göre gündüz sokaklarda duvarlara renkli, resimli ilanlar asılarak İstanbul'un fethi filminin gösterileceği duyurulmuştur. Devamında, görenlerin birbiriyle sözleşerek salonu hıncahınç doldurduklarını ifade eder: "Ne localarda, ne mevkilerde, ne paradilerde boş yer kalmamıştı, o kadar dolmuştu." Dönemin standart sinema programlarına uygun olarak önce birkaç kısa film seyredilir. Üstüne yazarın "geçmek bilmez dakikalar" olarak tanımladığı on dakikalık aradan sonra nihayet beklenen film başlar. "Derken elektrikler kısıldı. Sinema başladı. Evvela Kral Kostantin'i, Kostantin'in maiyeti erkânını, vükelasını, askerlerini gördük. Sonra kurdela hemen değişiverdi. Bir alkıştır koptu, tiyatronun içi el şakırtılarına boğuldu. Bizimkiler görünmüştü. Bizim o muhterem dedelerimiz, o şeci, o kahraman ecdadımız mehabetli sarıklarıyla, kendilerine, yalnız kendilerine has olan vakarlarıyla görünmüştü. İstanbul'un muhasarasına başlanıyordu." Fakat filmde kuşatma uzadıkça uzar. Beklenen son geldiğinde seyircinin heyecanı son haddine varmış durumdadır: "Nihayet Bizanslıların şiddetli müdafaalarına rağmen kale ka-

***Bizans'ın Tükenişi* filminin "tarihi bir dram" olarak tanıtıldığı broşür kapağı. Solda ve sağda savaşan imparatorlar, ortada Osmanlı askerlerinin Ayasofya'ya şiddetli girişi**

pıları mukavemet edemedi. Osmanlının şeci, kahraman, cengâver askerleri, bizim o kıymetli dedelerimiz şanla, şevketle, azametle şehre girdiler."

Yazarın verdiği bu ayrıntılar, kalabalık bir kadroyla surların önünde savaş, Ayasofya'da Bizanslıların dua etmesi ve Fatih'in girişi gibi sahnelerin canlandırıldığı, yüksek bütçeli epik bir filme işaret ediyor. Bu çerçevede, anlatıdaki bir ifade de, Osmanlı döneminde sinema üzerine çalışanları bir an için de olsa heyecanlandıracak türdendir: Yazar, en başta, girizgâh olarak gösterilen filmleri "bize ait olmayan bir iki komik, dram" olarak tanımlar; dolaylı olarak İstanbul'un fethi filminin "bize ait" olduğunu ima eder. Daha sonra, filmden sahnelerden bahsederken de karakterleri sahiplenerek "Bizimkiler görünmüştü. Bizim o muhterem dedelerimiz, o şeci, o kahraman ecdadımız mehabetli sarıklarıyla, kendilerine, yalnız kendilerine has olan vakarlarıyla görünmüştü" der. Ne var ki 1914'te, İstanbul'daki film yapımcılığının bu tür bir epik anlatıyı kurgulayıp üretecek bir donanıma sahip olduğuna dair hiçbir veri mevcut değildir. Kaldı ki, 2 Nisan'da *İkdam* gazetesinde çıkan ilanda filmin "yurtdışından özellikle getirtilmiş olduğu", hatta üç milyon franga mal olduğu zaten belirtilmiştir. Bu durumda seyirci-yazara bu filmi "bize ait" olarak algılatan ne olabilir?

Filmde seyircinin kolayca bağ kurabileceği bir içeriğin sunulması, elbette bu soruya bir cevap olarak ileri sürülebilir. Ancak bu, bir akşam vakti Şehzadebaşı'nda toplanan seyircinin "ondan yana"; onun düşüncesi, duygusu, kültürel ve tarihi beklentileriyle paralel bir film seyretmiş olduğunu varsaymayı getirir ki yabancı olduğu baştan söylenen bir yapımın bu gerekleri karşılayıp karşılamadığını ayrıca incelemek gerekir. Bu tarihte *Çocuk Duygusu* yazarının tarifine uyan, büyük boyutlu tek bir yapım mevcuttu: İstanbullular çok büyük ihtimalle 1913'te çekilmiş olan *L'Agonie de Byzance / Bizans'ın Tükenişi* filmini seyretmişlerdi (Yön. L. Feuillade, yapımcı Gaumont). *Le Temps* gazetesinde "büyük bir lirik-sinema filmi"[6] olarak tanıtılan bu yapım, 1913'te Fransa'da Gaumont salonlarında gösterime girmişti. "Gaumont serisinin en iyi filmlerinden" ibaresiyle, "göz kamaştıran mizansenleriyle" 1916'da[7] hâlâ gösterimdeydi. *Çocuk Duygusu*'nun isimsiz yazarı, muhtemelen sinema tarihindeki ilk büyük prodüksiyonlardan birini, belki de "İstanbul prömiyerini" seyretmiş durumdaydı. Fakat seyirci deneyimi, filmin anlamsal kurgusunu aksi yönde dönüşüme uğratmıştı.

Bizans'ın Tükenişi filmi seyredildiğinde[8] ya da döneminde tanıtımı için yazılanlar incelendiğinde bunun Fatih'in İstanbul'u fethini haklı bir dava olarak öyküleştiren bir film olmadığı açıkça görülür. Gaumont kataloğundaki metne göre,[9] 29 Haziran 1453'te, İstanbul "çetin çarpışmaların ardından, duyulmamış bir şiddet ve yıkımlarla Osmanlı Türklerinin" eline düşmüştür. Metinde ayrıca filmde yer almayan bir arka plan verilerek, İstanbul'un çöküşü, 1204'teki Haçlı İstilasıyla başlatılır. Filmin tanıtım broşüründe[10] ise, aynı tema daha ayrıntılı ele alınarak Fatih'in zaferi, Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki çatışmayla, Bizans'ın bu nedenle güçsüz düşmesiyle açıklanır. Buna göre İmparator Konstantin yalnız kalmış ve 10.000 askerle Fatih'in 300.000 kişilik ordusuyla başa çıkmaya çalışmıştır. Olayın bu çözümlemesi, broşürdeki rol dağılımı listesinde ve sıralamanın aynen tekrar edildiği, filmin başındaki görüntülü jenerikte de kendini hissettirir: En başta İmparator Konstantin (Luitz-Morat) vardır. Sonra sırasıyla Papa'nın temsilcisi olan Kardinal Isidore (E. Bréon), ve Cenevizli Giustiniani (G. Melchior) gelir. Albert Reusy tarafından canlandırılan Fatih, dördüncü sıradadır. Bununla birlikte filmde Ortodoks-Katolik çatışmasına ve Konstantin'in Hıristiyan dünyada yalnız bırakılmasına yer verilmişse de, ağırlık Osmanlı-Bizans'a kaydırılmış, iyi ya da kötü karakterlerin rahatlıkla ayırt edileceği sinematografik bir yalınlaştırmaya gidilmiştir. Böylece bir taraftan II. Mehmed'in zaferini kendi gücüne borçlu olmadığı hissi verilirken, Bizans, Hıristiyan dünyanın genelinin temsilini üstlenmiştir. Gaumont kataloğuna göre film bu haliyle "insanlık tarihinin, ırklar ve dinler arası çatışmanın en dokunaklı sayfalarından birini" anlatmaktadır. Konstantin ile Fatih aynı düzlemde, fakat zıt niteliklere sahip, dolayısıyla birbirinin niteliklerini belirginleştiren iki karakterdir: Konstantin, görkemli sarayında yerleşik bir hükümdar ve dövüşen bir askerdir. Etrafındakileri cesaretlendirir ve teselli eder. Fatih ise, filmin başında, ayaklarına kapanmış olan kadınlarla görülür.

Akış içinde de dövüşürken kadraja girmez. Bizans'a saldıranlar askerlerinin başında yoktur. Askerler, şehre girdikten sonra Ayasofya'da kılıç sallar, dua etmekte olan Bizanslı kadınları yerlerde sürükler. Devamında kadınlar paylaşılır, ölmüş olan Bizans askerlerinin üstleri aranır, Bizans sarayı yağmalanır. Fatih, muharebe bittikten sonra gelir ve şehri sahiplenir. Filmin internet ortamındaki bir versiyonunda, film Konstantin'in kafasının kesilmesi, Fatih'in bunu havaya kaldırmasıyla sona erer.[11]

Bugünden bakıldığında, bu filmin, karakterlerin dış görünüşleri ve beden dilleri, namaz taklidi dua sahneleri, medeniliğin ve medeniyet dışılığın kurgulanışı, ötekinin egzotik fiziki gücüne duyulan ilgiyle, oryantalist film retoriğini erken tarihli bir

Filmin başında, jenerikte ve broşürde yer alan Fatih portresi. Ayaklarının dibinde esir Bizanslı kadınlarla tahtta otururken

örnekte incelemek için epeyce malzeme sunduğu söylenebilir. Bununla birlikte, *Çocuk Duygusu*'nun isimsiz yazarı, kültürler arasında hiyerarşiler kuran bütün bu imgesel göndermeleri bir parçası, öznesi olduğu kültürel bağlama yönelik bir meydan okuma olarak algılamış gibi görünmüyor. Aksine, filmi sahiplendiği anlaşılıyor. Bu anlamsal dönüşümü, filmi seyircinin zaviyesine yaklaştıran yöntem ve dinamikleri anlamak için, İstanbul gazetelerinde çıkan ilk ilanlardan başlayarak filmin seyrini ve seyirciyle ne şekilde buluştuğunu değerlendirmek gerekir. Film, öncelikle ismi ve tanımı değiştirilerek yeni kültürel kodlara kavuşturulmuş, seyircinin bakışına bir yön tayin edilmiştir. *Çocuk Duygusu* yazarının değerlendirmesi, ilanların öyküsel akışın ne şekilde algılanması gerektiğine dair bir anlatıyı da baştan dolaşıma soktuğunu gösteriyor: "Gündüz dağıtılan, sokaklarda duvarlara yapıştırılan parlak, şaşaalı, resimli ilanlardan bu gece Direklerarası sinemalarından birinde İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed Han Hazretleri tarafından fethi, Bizans'ın son günleri, Kostantin'in mağlubiyeti, azametli, şanlı, sevimli Osmanlı bayrağının Bizans surları üzerinde şevketle, kudretle, mehabetle temevvüc ettiğinin gösterileceği anlaşılıyordu."

Seyirci, film dağıtımcısı ya da salon işletmesinin söylemi üzerine Şehzadebaşı'na *Bizans'ın Tükenişi*'ni değil, *İstanbul'un Fethi*'ni seyretmek üzere gitmiştir. Buna ek olarak, *Çocuk Duygusu*'nun isimsiz yazarının filme gitmeyi duygusal bir ihtiyaç üzerinden tarif ettiği göz önüne alınırsa, işletmecinin seyirciyi aldatmaktan ziyade, var olan ihtiyacı doğru tespit ettiği söylenebilir: "Daha akşamüzeri tiyatro kapısının önünden geçip de gözleri ilanlara ilişenler bu gece gelmek, Bizans'ın sükûtunu, Osmanlı kahramanlarının şehre duhulünü, kırmızı hilalin İstanbul üzerinde dalgalandığını görmek, o kudretli, o kuvvetli, o azametli günlerin yâd-ı hatıratıyla bugünkü elemli, kederli, giryeli günleri bir dakika unutmak, kalplerdeki yaraların sızısını bir saniyecik olsun hissetmemek için biri biriyle sözleşiyordu." Trablusgarp'ı, Balkan Savaşları'nı ve göçleri yaşamış olan ve büyük bir savaşın arifesinde hayatın giderek zorlaştığı İstanbul'da[12] bu film yarım saatliğine olayların farklı geliştiği bir zamanı hatırlamayı sağlayacak, yenilgi hissinden topluca arınma imkânı sunacaktı.

Bu ihtiyaç üzerine mekâna giden seyircinin görüntüler akmaya başladıktan sonra da filmi "kendine ait" olarak algılamaya nasıl devam ettiğini de ayrıca düşünmek gerekir. Bunun hem teknik hem dönemin atmosferinden kaynaklanan bazı sebepleri olabilir. Birincisi filme, örneğin çok sık rastlandığı üzere, sahneler hakkında bilgi veren arayazılara müdahele edilmiş olması mümkündür. Ayrıca, ileride çok sayıda örneği görüleceği üzere filmlerden bazı parçaların çıkarılması, hatta yeni sahnelerin çekilerek eklenmesi gibi yerelleştirme tekniklerinden de faydalanılmış olabilir. İsimsiz yazarın anlatısında bu filmin İstanbul'da bu şekilde yerelleştirildiğine dair kesin bir kanıt olmasa da bu teknik, bir ihtimal olarak kaydedilebilir. Kaldı ki filmin bugün var olan kopyaları arasında da farklar mevcuttur.[13] Ancak bütün bu müdahalelere gerek duyulmamış da olabilir. *Çocuk Duygusu* yazarının, filmin yönetmeninin Bizans "yanlısı" anlatısını kuran bazı sahneleri, fetih hareketine içkin olarak görmüş olması da bir ihtimaldir. "Yine muharebe oldu. Kral Kostantin maktul düştü. Muharebe muttasıl oluyor, herkes kaçıyor, bir kıyamettir kopuyor, Osmanlılar şehri istila ediyordu (...) Fatih Sultan Mehmed Han hazretleri azametli bir atın üzerinde, maiyeti erkânıyla büyük bir şan ve şeref içinde göründü ve şiddetli bir alkıştır koptu" diyerek anlattığı sahneler, filmde askerlerin Ayasofya'ya girdiği, Bi-

Bizans'ın Tükenişi **filminin bugün seyredilebilen bir versiyonunun son sahnesi. Fatih, İmparator Konstantin'in kesik başını havaya kaldırıyor. Ön planda zulüm görmüş olan esir Bizanslı kadınlar. Acaba bu sahne 1914'te, İstanbul'da seyredildi mi yoksa çıkarılmış mıydı?**

zanslıları kadınlı erkekli yerlerde sürüklediği bölümleri de içeriyor olmalıdır. Acaba o bölümler çıkarılmış mıydı, yoksa 1914'ten 461 yıl geriye bakan bir seyircinin zihninde bir normale mi tekabül ediyordu?

Seyircinin öyküyü kendi imgeleminde yerelleştirerek sahiplenmesinde, filmin fetih gibi bir büyük vakayla özdeşleşebilecek görkemde bir görsellik sunmasının etkisi de göz önüne alınmalıdır. Gaumont'un kadrolu dekoratörü Robert-Jules Garnier'nin imzasını taşıyan, Ayasofya gibi tarihi binaları, surları, Sultan II. Mehmet'in otağı gibi unsurları içeren dekorların bu işçiliğin başarısında önemli bir yeri olduğu, *Çocuk Duygusu* yazarının Ayasofya'yı, surları hatta denizi, Adaları kolayca tanıyabilmiş olmasından da hissedilir. Filmin yönetmeni Louis Feuillade, 1920'de kendini bir "melodram işçisi" olarak tarif ediyor, film anlayışını şu şekilde açıklıyordu: "Film, ne bir vaazdır ne bir konferans, hele resimli bir bilmece kesinlikle değildir, film gözler ve akıl için bir eğlencedir. Eğlencenin kalitesi, vakfedilmiş olduğu kalabalığın gösterdiği ilgiyle ölçülür."[14] *Çocuk Duygusu* yazarına inanılacak olursa, en azından onun bulunduğu gösterimde kalabalık, tam da Feuillade'ın beklediği tepkiyi vermiş, ilgilenmiş, heyecanlanmıştı: "Şimdi tiyatro alkış tufanları içinde iken, şimdi herkes pür neşe el çırparken, şimdi herkes memnun, mesrur, sermest iken – Yemin ederim çocuklarım! Ey bu milletin ümidi, istikbali olan yavrularım! Evet, yemin ederim size ki ben ağlıyordum (...)" Anlamsal kurgunun dönüşümünü sağlayan temel unsur, belki de çelişkili olarak tam da bu melodram işçiliğinin kalitesi, yönetmenin kurduğu atmosferin "inandırıcılığı" idi.

Bununla birlikte seyircinin filmin canlandırmalarından tatmin olması, görsel beklentilerinin karşılanmış olmasından olduğu kadar, bu konuda imgelemin yeni kurulmakta olmasından da kaynaklanıyor olabilir. Fatih'in birtakım temsillerinin bu tarihlerde dolaşımda olduğuna, filmin gösteriminden kısa bir süre sonra, 11 Haziran 1914'te düzenlenen Fetih anması sırasında gazetelerde çıkan bazı haberler işaret ediyor. 1911'de icat edilmiş bir gelenek olan, 1914'te ise basında geniş yer bulacak kadar büyüyen bu törenler sırasında Fatih'in resimleri de kullanılmış, pek çok gazetede de kendine yer bulmuştu.[15] *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, Fatih'in bir çizimini, "en yaygın resimlerinden biri" açıklamasıyla yayınlamıştı. Bununla birlikte film, geçmişten bir kesiti, bir çizimle kıyaslanamayacak bir hayatiyette, üç boyutlu olarak canlandırmaktaydı. Opera ya da büyük tiyatro dekorlarıyla karşılaşmamış gözlere bu film, belli bir "tarihyapımını" benimsetmekteydi ve bu imge, tam da Feuillade'nın tarif ettiği gibi bir konferans salonunda, sınıfta, bu mekânlarla bütünleşen bilgi birikimi ve araçlarla değil, karanlık bir salonda, imgeler ve onları yaratan endüstri ile kitle arasında şekillenmekteydi. Film elbette belli bir tarih görüşünü içeriyordu. Senaryonun kendi zamanının tarihyazımından bağımsız olarak şekillenmediği, filmin kataloğundaki, yukarıda bahsedilmiş olan açıklamalardan da anlaşılıyor. Bununla birlikte geçmişten bir kesitin olayları ve karakterleriyle ne şekilde görselleştirileceğine son noktada sinemacılar karar vermiş, metinsel bilgiyi görsel olarak, üç boyutta yorumlamış, sinema endüstrisinin estetik ve ticari filtrelerinden geçirerek seyirciye sunmuşlardır.

Bu çalışma çerçevesinde yapılan araştırmada, 1951'e kadar bu filmin tekrar gösterildiğine ya da Fetih konulu başka bir öykülü filmin seyredildiğine veya çekildiğine dair bir veriye rastlanmadı.[16] Bundan sonra seyircinin karşısına çıkan fetih temalı ilk film, 1951'de gösterime giren, "İstanbul'un Fethi" başlıklı yerli bir yapım oldu. Bununla birlikte, aradan geçen 37 yılda bu tematik alanın tamamen boş kalmamış olmadığına işaret eden veriler mevcuttur. Osmanlılar devrinde film yapımcılığı, 1919'da seyirci karşısına çıkan *Binnaz* gibi bazı tarihi kurgular üretti. Cumhuriyet'ten sonra ise yerli yapımcılar, *Bir*

احتفال مناسبتیله

وقعهٔ فتح ـ صلوة جمعه ـ

(خواجه تاریخی) نامیله مشهور اولان
(تاج التواریخ) تاریخ فتح حقنده دیبورکه :

(عاشق پاشا) روایتی اوزره بوفتح عظیم
سه شنبه (۱) کونده اجدی که ابتدای محاربه‌نك
الی برنجی کونی ایدی . لکن جنکه شروع دیکر
منتصفنده اولوب فتح وظفر جاذی الآخره‌نك بکرمنجی
کونده اولمق روایتی دخی (مولانا ادریس) تاریخنده
مذکوردر . واول بلدهٔ طیبه فتحنك احسن تواریخی
(بلدهٔ طیبه) در . بوتاریخ دخی السنهٔ ناسده دائردر :

« فتح قسطنطنیه فرصت بولدیلر اولدن »
« فتح ایدوب سلطان محمد یازدی تاریخ آخردن »

تاریخ مذکورك صلوة جمعه‌نك اداسنی
مشعر اولان فقره‌سی شودر :

(و جمعهٔ اولاده آیاصوفیه‌ده صلوة جمعه ادا

فاتح قسطنطنیه‌نك اك منتشر
رسملرندن بری

فاتح معظمك اك طوغری اولمق
اوزره معروف رسمی

« مشهور رسام (بهالیق) طرفندن
بایلان تابلودن »

Fetih anması münasebetiyle 11 Haziran 1914 tarihli Tasvir-i Efkâr'da yer alan Fatih portreleri. Soldaki için "en münteşir" resimlerinden biri, sağdaki için "en doğru olmak üzere maruf resmi" denilmiş. Sinema ya da törenlerle geçmişin görsel olarak canlandırılması ihtiyacı, figürlerin "sahih", "aslına sadık" temsillerine dair soruları da gündeme getirdi

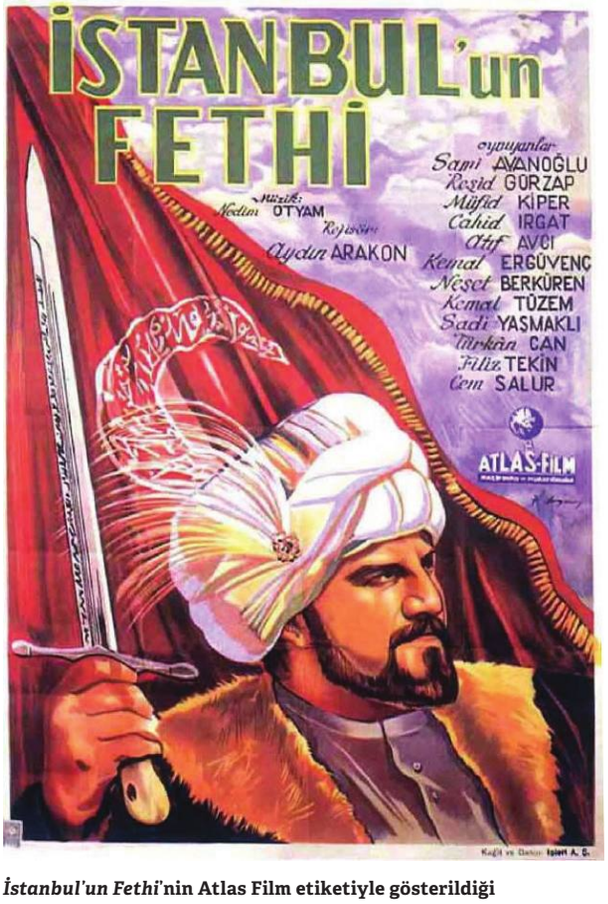
Millet Uyanıyor, Vurun Kahpeye gibi filmlerle Kurtuluş Savaşı'na yöneldiler. Buna karşılık, bazı ithal filmlerin tanıtımları ve yerelleştirilme şekilleri, seyircinin Cumhuriyet öncesi döneme ve öykülerine olan ilgisinin devam ettiğini, işletmecilerin de bunun farkında olduğunu ve talebi karşılamaya çalıştığını düşündürür. Türkçe dublaj, filmlere mehter müziği, gülbanklar eklenmesi, sahne çıkarılması, hatta sahne eklenmesine, ilanlarda sık sık rastlanır.[17] Bunlar, vergi ve ithalat düzeniyle iktidara bağlı olan sinema sektörünün, merkezi iktidarın tam olarak taraftar olmadığı seyirci taleplerini karşılamak için geliştirdiği taktikler olarak görülebilir.

Bu dönemde doğrudan Fetih temalı bir filme değilse de yukarıda sayılanlara benzer yöntemlerle yerelleştirilmiş, Fetih'le ilişkilendirilebilecek bazı yapımlara da rastlanır. Birinci Dünya Savaşıyla birlikte Fetih anmaları bitmiş, Cumhuriyet'ten sonra da devam ettirilmemişti. Hem Osmanlı tarihine bakış hem Yunanistan'la gelişmekte olan ilişkiler gibi uluslararası meseleler bunda etkili olmuştu. Bununla birlikte Fetih kalıbının içerdiği, bir şehrin alınışıyla gelen zafer fikri, başka vesile ve törenlerle yaşatılmıştı, 6 Ekim'de İstanbul'un kurtuluşunun kutlanmasında olduğu gibi.[18] Sinemada, sayısı tam olarak bilinmeyen Kurtuluş Savaşına dair belgeseller ve öykülü filmler de bunu destekliyordu. Fethin bir diğer veçhesi olarak, Feuillade'ın 1913'te işlediği türden, medeniyetler çatışmasından muzaffer çıkma fikri ise sinema salonlarına ithal filmlerle yansıyordu. Haçlılar ile Selâhaddin Eyyubi arasındaki mücadeleleri anlatan iki ithal film, bu kapsamda düşünülebilir. M. Turhan Tan'ın, 1933'te, Cumhuriyet gazetesinde ifade ettiği üzere Kudüs ve İstanbul arasında, şehir ve fetih silsilesi çerçevesinde paralellik kurmak mümkündür: "İstanbul'un alınması, bütün Avrupa'da -vaktile Kudüs'ün gene bir Türk olan Eyyubi Salahattin tarafından zaptolunması gibi – heyecan uyandırmıştı."[19] Haçlılar ve Selâhaddin Eyyubi vakasına dair iki film, Fetih filmlerinin çekilmediği yıllarda, uzun zaman gösterimde kalmıştır. Bunlardan 1936'da gösterime giren birincisi, ilanlarda adı geçen artistlerden anlaşıldığına göre Cecil B. DeMille'in yönettiği *The Crusades* idi. İkincisi ise, "Selâhaddini Eyyubi ve Boz Aslan" adıyla 1941'de gösterime giren, Mısırlı yönetmen İbrahim Lama'nın *Salahaddin* filmiydi.[20] Her iki film de dublajlı olarak ve müzikleri değiştirilerek seyirci karşısına çıktı.[21] İlanlardan içeriğin "Türk tarihiyle" ilişkilendirildiğine dair ipuçları da mevcuttur. Örneğin, DeMille'in filminde orijinal filmde öykünün temel karakteri Aslan Yürekli Richard olduğu halde ağırlığın Selâhaddin Eyyubi'ye kaydırılmış olduğu dikkat çeker: "Kılıç Aslanın Türk Atlıları Olmasaydı Salahaddini Eyyubi Ehli Salibi yenemezdi. Bu tarihi hakikati Ehli Salib Muharebeleri isimli şaheser filim isbat etmektedir."[22] Bu "Türk kahramanlığı" hikâyesinin Cumhuriyet dönemiyle bağdaştırıldığı da bazı gösterim ilanlarından anlaşılır: *Ehli Salip Muharebeleri*, 1949'da, Ankara'da, Zafer sinemasında, 30 Ağustos Zafer Bayramı münasebetiyle gösterilmiştir.[23]

İthal filmlerin yerelleştirildiği bu uzun dönemin ardından, seyirci 1951'de nihayet ilk yerli "İstanbul'un Fethi" filmiyle tanıştı ve bu, Osmanlı tarihine odaklanan film yapımcılığında bir dönüm noktası oldu. *İstanbul'un Fethi*, yerli sinemanın ilk büyük prodüksiyonuydu. Atlas Film'in yapımcılığında, Aydın G. Arakon'un yapımcılığını ve yönetmenliğini üstlendiği, yüzlerce figüranın rol aldığı filmde Fatih rolünü Sami Ayanoğlu üstlenmişti. Dekorlar, senaryo ve karakterlerin kurgulanışı birebir olmasa da Cecil DeMille'in *Ehli Salib Muharebeleri* ile benzerlikler gösteriyordu: Kalabalık figüran kadrosu, tıpkı Aslan Yürekli Richard karşısındaki Selâhaddin gibi, İmparator Konstantin'in Fatih'in gücünü belirginleştirecek, onu daha da yüceltecek şekilde güçlü, mert bir düşman olarak çizilmesi, düşmana esir düşen kadın karakter gibi. *İstanbul'un Fethi* 1954'te, Amerika'da gösterildiğinde de figüran sayısı bakımından C. DeMille'e benzetenler olmuştu.[24] Bununla birlikte içeriğin oluşumunda sinema dünyasının dışında aktörlerin belki daha da belirleyici olduğu, filmin başındaki bir teşekkür levhasından anlaşılıyor: "Bu Film-

de: mevzu'un gerçeğe uygun olabilmesi için Harp sahnelerini hayatlarını tehlikeye atarak meydana getiren ŞANLI ORDUMUZUN DEĞERLİ KOMUTAN VE ERLERİMİZLE, büyük yardımlarını esirgemeyen ilim adamlarımız ve idarecilerimize teşekkürü borç biliriz."

Bu teşekkürden anlaşıldığına göre *İstanbul'un Fethi*, ordu, "ilim adamları" ve idareciler ve yapımcının işbirliğiyle ortaya çıkmıştır. Bu da doğal olarak, *İstanbul'un Fethi*'nin dönemin siyasi ve kültürel iktidarından ayrı olarak düşünülemeyeceğine işaret eder. Bu durumda, bu filmin 1950'lerde giderek çoğalan, Türk zaferlerini art arda sıralayan kahramanlık anlatılarının, milliyetçi çerçeveyi kuran, tekrar eden, perçinleyen yerli tarihi filmlerin "atası" sayılmasının akla gelmesi kaçınılmazdır.[25] Ancak, bu görüşe karşı bir pozisyon olmamakla birlikte, bu genellemenin filmler arasındaki farkların üzerini örtebileceğini göz önüne almak gerekir. Türkiye'de tarihi film yapımcılığında bir dönüm noktası olan *İstanbul'un Fethi*, türün giderek içine saplanacağı kaba, ayrımsız hamasetle birebir örtüşmeyen -tabii dönemin sınırları çerçevesinde- öğeler barındırır. Öncelikle bu bir "fetih" değil, "fethe hazırlık" filmidir. Fetih ve savaş sahneleri kısa tutulduğu gibi, Osmanlı döneminde, Fetih kutlamalarında esas alınan Ayasofya'da ilk cuma namazı sahnesine de yer verilmemiştir. Karakterler

***İstanbul'un Fethi*'nin Atlas Film etiketiyle gösterildiği zamanlardan bir afişi. Tanıtımlarda kalabalık kadro bir cazibe unsuru olarak kullanıldığı halde afişte Fatih, filmin baş karakteri olarak bütün harekâtı temsil ediyor. Oyuncuların isimlerinin yanı sıra özel müziğin bestecisi de afişte vurgulanmış**
BİSAV-TSA Arşivi

arasında "iyiler" ve "kötüler" iki tarafta da mevcuttur. Nitekim Senem Ayşe Duruel'in 4 Mayıs 2002'de görüştüğü, filmin görüntü yönetmeni İlhan Arakon da senaryoda Osmanlı ve Bizans arasında bir denge kurulmaya çalıştıklarını belirtir.[26]

Bu "ihtiyatlı milliyetçiliğe" neden gerek duyulduğunu tahmin etmek, 1950'lerdeki Fetih tartışmaları düşünüldüğünde zor sayılmaz. Bu film, fetih temasının siyasetin pek çok kademesini meşgul ettiği bir dönemde çekilmişti. Setin kurulduğu 1950'de, üç yıl sonraki 500. Fetih Yıldönümü kutlamaları için hazırlıklar hızlanmış durumdaydı. Aslında bu konuda çalışmalar 1940'larda başlamıştı. 1942'de Lütfi Kırdar imzasıyla Maarif Yüksek Vekâleti'ne gönderilen bir mektupta[27] bu konuda özel bir komisyon oluşturulmasından duyulan memnuniyet dile getiriliyordu. Aynı mektupta Lütfi Kırdar, bu önemli tarih münasebetiyle İstanbul'un imarında birtakım düzenlemeler öneriyordu: "Fatih'in Dolmabahçeden Halice gemilerini geçirdiği vadide büyük bir zafer şehrahı, (...) Beyoğlu caddesini ikinci plâna bırakacak ve asıl Türk Beyoğlunu meydana getirecek doğru ve geniş bir şehrahla ta İngiliz Sefarethanesi arkasından geçecek diğer muazzam bir bulvar" bu planın bir parçasıydı. 500. Yıl, imarla şehrin sıhhi ve modern bir tarzda "Türkleştirilmesine" vesile olacak, bu çerçevede Sultanahmet'e dikilecek olan Cumhuriyet abidesi ve Fatih heykeliyle bir bakıma Fatih dönemiyle Cumhuriyet'in yeniden fethetmiş olduğu İstanbul uzlaştırılacaktı. Fakat üç yıl sonra, 1945'te "sayın Vâli Doktor Lutfi Kırdar'ın emirleri üzerine" hazırlandığı belirtilen "Bir muhtıra" başlıklı bir raporda[28] daha farklı bir hava seziliyordu. Raporun 2. maddesinde, kutlamaların niteliğiyle ilgili şu not bulunuyordu: "İstanbulun Türkler tarafından fethi, hıristiyanlık dünyası için acı bir hatıradır. Onu, beynelmilel bir alaka ve kutlama mevzuu haline getirebilmek için, fetih cephesinden değil, insanlık tarihinde 'yeni çağ'ın açılmasına başlangıç olması bakımından ele almalıdır. Yeni çağın 500 yılı beynelmilel bir alâka mevzuu olabilir. Halbuki İstanbul fethinin 500 yılı, çok kuvvetle muhtemeldir ki beynelmilel bir antipati uyandırsın. Böyle bir siyasî hataya düşmekten, bilhassa bundan 8 yıl sonraki dünyayı düşünerek, şimdiden kaçınmak çok akıllı bir hareket olur."[29] İkinci Dünya Savaşı uluslararası durumun 500. yıl kutlamalarında dikkate alınması gerektiği fikri, daha sonra da hâkimiyetini kurudu. Mehmet Ö. Alkan'ın ifadesiyle 1950'den itibaren Demokrat Parti'nin kutlamaları "daha da ciddi" şekilde alarak büyük törenler planlaması da sonucu değiştirmedi: "Türkiye-Yunanistan ilişkileri açısından yaşanan olumlu hava ve üst düzey karşılıklı ziyaretler büyük bir şevkle hazırlanılan kutlama programının gözden geçirilmesine ve fethin 500. Yılı törenlerinin aşama aşama bazı bölümlerinin çıkarılmasına neden oldu."[30]

1945 tarihli muhtırada "Belki büyük bir film için Amerikan firmalarile temasa geçmek" önerisi de yer alıyordu. Bunun yerine, bu işe soyunmaya hazır bir yapımcıya destek verildiği, böylece *İstanbul'un Fethi* filminin o günün siyasetine hizmet edecek tarzda

kurgulandığı düşünülebilir. Filmde savaş sahnelerinin kısa tutulması, Ayasofya'da namaz gibi hem uluslararası çapta hem ülke içinde tartışmalara neden olacak sahnelere yer verilmemesi de bu genel atmosfere uygun görünüyor. Bununla birlikte, filmin tamamen milliyetçilikten arınmış bir perspektif sunduğunu, senaryonun yenen-yenilen ikilemine rağbet etmediğini düşünmemek gerekir. Günün siyasetine hizmet eden bir filmde ihtiyat, ancak hedeflenen, meşru sayılan bir milliyetçilik kalıbının "yumuşatılması" şeklinde olabilirdi. Film her halükârda bu "ideal" kalıbın bir ürünüydü ve izlerini taşıyordu. Örneğin, senaryoda "iyiler" ve "kötüler" iki tarafta da mevcut olsa da bunların varoluş kıstasları farklıdır. Osmanlı tarafında Lala Çandarlı Halil Paşa, bir Bizans casusu olarak çizilmiştir, dolayısıyla Osmanlı tarafındaki "hainler" kötü adamlardır. Bizans tarafında ise "hainler" iyi karakterlerdir. Nubar Terziyan ile Yetvart Yeretzyan'ın canlandırdığı Kostanza ve Rahif Orifas karakterleri, ancak hain damgası yemeyi göze alarak, Osmanlının "haklı davasına" hizmet ederek diğer Bizanslı karakterlere göre farklı bir konumu "hak edebilmiş" durumdadırlar. Azınlıklara fiilen tanınan hak çerçevesi, filmde de tezahür etmiştir.

İstanbul'un Fethi bakımından dikkat çekici olan, siyasi çerçevenin filmi belirlemeye, ilerleyen tarihlerde de devam etmiş olmasıdır. Yapımcı Atlas Film ortaklarının bir süre sonra yollarını ayırmasıyla *İstanbul'un Fethi*'nin gösterim ve işletme hakları, Murat Köseoğlu'nun sahibi olduğu Acar Film'de kaldı. Acar Film, 1970'lerde filmde pek çok değişikliğe gitti: Bazı kopyalar renkli olarak gösterime girdi, Nedim Otyam'ın film için özel olarak bestelemiş olduğu müziklerin yerini de mehter marşları aldı. Filmin görüntü yönetmeni İlhan Arakon'un söylediğine göre, yeni bir seslendirmeyle diyaloglardaki "Osmanlı-Bizans dengesi de" bozulmuştu.[31] Bugün, dijital olarak seyredilebilen film de bu yeni versiyondur.[32] *İstanbul'un Fethi* sürekli yapım halinde bir film olarak kalmasıyla, tarihi filmlerin geçmişle birlikte, çekildikleri dönemin geçmişe bakışını canlandırmalarına bir örnek oluşturur.

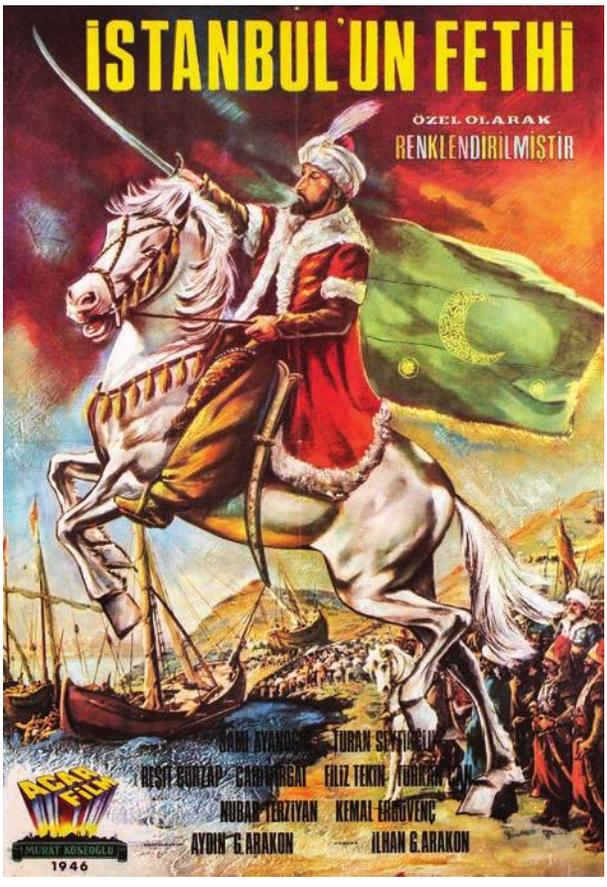
İstanbul'un Fethi, yapımcıya göre, yalnız 20 gün içinde 300 bini aşkın insanı sinema salonlarına çekmiştir. Film, yalnız İstanbul'da değil, Ankara, Eskişehir, Bandırma, Edremit, Nazilli ve daha pek çok yerde gösterime girmiştir.[33] 1970'lerden itibaren, en erken 1989'a kadar, Fetih yıldönümlerinde televizyonda da oynatılmıştır. Baştan itibaren seyirciyi çağırmakta kullanılan dil ise, senaryonun ihtiyatlı milliyetçiliğinin değil, "Türk'ün üstünlüğü" söyleminin izini taşır. Atlas Film, ilk ilanlarda filmi "Tarihte olduğu gibi bugün de ve yarın da TÜRK'ün azim ve iradesi önünde her müşkülün ezileceğinin canlı misallerinden biri..." olarak tanıtmıştır ve filmin gördüğü ilgiye bakılırsa seyircinin ihtiyacını doğru tespit etmiştir.[34] Görüntü yönetmeni İlhan Arakon da seyircinin tavrını "İstanbul'un Fethi'ne herkes kendi memleketinin fethi, İstanbul'un Fethi diye gitti" diye tarif eder ve milliyetçi kahramanlık anlatılarına duyulan ihtiyacın muhtemel bir sebebine işaret eder: Kore Savaşı. Fetih, tıpkı 1914'te olduğu gibi 15. yüzyılla sınırlı kalmamış, bir kalıp olarak 1950'lerle, yani yine filmin çekildiği dönemle bütünleşmiştir.

Bununla birlikte, geçmişteki bir olayın güncel hayatla bütünleşmesi, filmin geçmişe dair seyirciye belli bir içerik ve yöntem, bir tarihyapımı örneği sunmadığı anlamına da gelmiyor. Geçmişin mekânsal ve fikri olarak inşası konusunda birtakım "ilim adamları" ile işbirliğine gidildiğini, filmin başındaki levhada görmüştük. İ. Arakon bu isimlerle olan çalışmayı kısaca şu şekilde tarif eder: "Aşağı yukarı 6-8 ay araştırma yaptık. Surları gezdik. Süheyl Ünver Bey'le konuştum. Yahya Kemal'in Fetih Derneği'nde bazı notları vardı. Ondan istifade etik. Topkapı Sarayı Müdürü Tahsin Öz'den de çok istifade ettik. Sonra Hayati Görkey Ho-

Filmin Bizans tarafındaki "iyi" karakterleri arasında, istihbarat toplamak üzere İstanbul'a giden Hızır Bey, Ulubatlı Hasan ve Mustafa'yı evinde barındıran Antonina. Vaktiyle Mustafa'ya "aşık olması" sebebiyle yardım eden, "iyiliği" cinsiyetçilikle kurgulanmış bir karakter. Vadullah Taş Arşivi

camız vardı bizim burda (İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi) İç Mimarlık hocası, art direktörlüğümüzü yaptı. Akademiden Mengü Ertel, Erdoğan Aksel, Sadi Özsomer, Aydın (küçük Aydın) bu filmde Hayati Bey'in yardımcısı olarak çalıştılar. Filmi gidip surlarda çekmedik. Surları da stüdyoda yaptık. Tüm mekanlar yaratıldı."[35] Mimarlık hocalarının dekorlarda etkili olduğu, mimari konstrüksiyonların "aslına benzemesine" ve "görkemine" katkı sağladığı tahmin edilebilir. Onların ya da Tahsin Öz ya da Süheyl Ünver'in senaryo üzerinde ne gibi bir etkisi olduğu ise bu tanıklıktan anlaşılmıyor. Filmin karakterleri / kahramanları merkeze alan tarih anlatısındaki payları nedir? Fatih'in "haydi Hasan!" diyerek surlara gönderdiği Ulubatlı Hasan, onların danışmanlığında mı yaratılmıştır? Ebû Eyyub el-Ensârî'nin filmde hiç geçmemesinde rolleri olmuş mudur? Yoksa katkıları, genel olarak olayları anlatmaktan ibaret kalmış, senaryonun ontolojik gereği olan karakterlerin yaratılması kısmında yer almamışlar mıdır? Bütün bunları bilemesek de, "ilim adamları", filmin inandırıcılığını pekiştirmesi beklenen bir unsur olarak filme eklenmiştir. Bu da yapımcı ya da yönetmenin, tarihi filmlerin belli bir tarih görüşünü yaygınlaştırdığını zımnen kabul ettiğini ve bunu meşrulaştırmak için bir araca ihtiyaç duyduğuna işaret eder. "İlim adamlarının" isimlerinin yazılmamış olması da kişilerden öte, geçmişin "doğru" yorumunun tekelini elinde bulundurduğu varsayılan disiplininin otoritesini ön plana çıkarır gibidir. Senarist, tarihçi ve mimarın birlikte çalışmasının son ürünü, bu bilgiyle tescillenmiş, aklanmış olarak seyirciye sunulmuştur. Bu uzlaşmanın tam olarak neye tekabül ettiği, bir tarihçi-sinemacı işbirliğinden hangi çerçevede söz edilebileceği, bu işbirliğinin seyirci üzerindeki etkisi, belgesel filmler de dahil her çalışma için müstakil olarak sorulması gereken sorulardır. Meselenin bu boyutu, hem bu film hem de aynı temada daha sonra çekilen diğer bazı öykülü ve belgesel filmlerle ilgili olarak, ileride yayınlanacak olan ikinci bölümde ele alınacaktır.

Filmin hakları Acar Film'e geçtikten sonra basılan afişlerden biri. Filmin renklendirildiği belirtiliyor. Eski afişlerde yer alan özgün müzik değiştirildiği için afişten kaldırılmış. BİSAV-TSA Arşivi

DİPNOTLAR

* İstanbul'un Fethi filminin afiş ve set fotoğrafları için BİSAV-TSA Arşivine, TÜRVAK Sinema ve Televizyon Müzesine, Tuba Deniz, Betül Demir ve Doret Barokas'a teşekkür ederiz.

1 Literatüre genel bir giriş için bkz. Vanessa R. Schwartz, "Film and History", *Centre d'histoire de Sciences Po* s. 19 (2013 / 1): 176-198.
2 "Tiyatrolar", *İkdam*, 20 Mart 1330 (2 Nisan 1914), s. 5.
3 "Tiyatrolar", *İkdam*, 21 Mart 1330 (3 Nisan 1914, s. 5.
4 "Temaşa", *Tanin*, 20 Mart 1330 (2 Nisan 1914), s. 4.
5 "Sinematoğrafta İstanbul'un Fethi", *Çocuk Duygusu*, 27 Mart 1330 (17 Nisan 1914), s. 2-4.
6 "Le Grand Cinéma-Lyrique", *Le Temps*, 25 Ekim 1913.
7 "Spectacles, Fêtes et Concerts à Angoulême", *L'Echo*, 16 Ocak 1916.
8 Filmin en az iki versiyonu internet üzerinde mevcuttur. Yapımcı Gaumont arşivlerinde seyretmek için: https://gparchives.com/index.php?urlaction=doc&id_doc=280404&rang=3 Bu versiyon, 37 dakikadır ve arayazılardan yoksundur. Diğer bir versiyon için: https://www.youtube.com/watch?v=10X_owZA2Sc. Arşiv bilgisi verilmeden paylaşılmış olan bu kopya diğerinden on dakika kadar daha kısadır, ancak arayazıları mevcuttur, ayrıca ilk versiyonda olmayan sahnelerle sona erer.
9 Bkz. Filmin Gaumont-Pathé Arşivindeki sayfası: https://gparchives.com/index.php?urlaction=doc&id_doc=280404&rang=3
10 Filmin bir broşürü bir çevrimiçi mezat sayfasında görülebilmektedir. Mayıs 2020'de çevrimiçi olarak erişildi: https://fr.shopping.rakuten.com/offer/buy/1191315105/l-agonie-de-byzance-realisateur-louis-feuillade-film-muet-gaumont-de-1913-livret-de-cinema-original-gaumont-palace-24x16-cm-36-pages-luitz-morat-edmund-breon-georges-melchior-peplum.html
11 Bkz. 7 numaralı dipnot ve içerdiği bağlantı: https://www.youtube.com/watch?v=10X_owZA2Sc
12 *Çocuk Duygusu* dergisi, yayın hayatına Balkan yenilgisinin kesinleşmesinden 19 gün sonra başlamış olan, çizgisi giderek Osmanlılıktan Türk milliyetçiliğine kayan, çocuklara milli vazifelerinin çeşitli araçlarla belletildiği bir dergiydi. Dergide çocuklara önerilen oyunlarda bu temalar üzerine bkz: Mehmet Özdemir, "Balkan Savaşları ve Çocuk Oyunları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 4/2 (2015): 634-657.
13 Bkz. 7 ve 12 numaralı dipnotlar.
14 J.-L. Passek, M. Ciment, C.-M. Cluny ve J.-P. Frouard (ed.) *Dictionnaire du cinéma (2001)*: 481.
15 Bu törenler kentsel alanda belirlenen güzergâhlar, mekân kullanımı ve kostümlerle Fetih'in canlandırıldığı kurguları da beraberinde getirdi. Bunların ayrıca incelenmesi gerekir. Bir gelenek icadı olarak Fetih anmaları için: Ali Şükrü Çoruk, "Bir Gelenek İcadı Olarak II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'un Fethi Törenleri", *FSMIAD* 7 (Bahar 2016): 79-98 ve Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak – 13, Ne Zamandan Beri İstanbul'un Fethi Kutlanıyor ve Ayasofya'nın Camiye Çevrilmesi İsteniyor? (-1-)", *Toplumsal Tarih* 212: 80-91.
16 Fetih konulu öykülü filmler değilse de konuyla bağlantılı en az bir bir aktüalite filmi çekilmiş gibi görünüyor. 1914 Fetih anmaları sırasında böyle bir filmin çekildiğine dair bkz. Ali Şükrü Çoruk, "Bir Gelenek İcadı", *a.g.y.*
17 Örnek olarak bkz: *Vakit*, 20 Ocak 1932, Tell England filmine, Kilyos'ta çekilen sahnelerin eklenmesine dair haber; *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1940, "Barbaros devrinde geçtiği" belirtilen, oyuncusu, yönetmeni belli olmayan film hakkındaki ilan.
18 Bkz. Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak", a.g.y.
19 M. Turhan, "Cem Sultan", *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1933, s. 4.
20 "Ehli Salib Muharebeleri", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1936, s. 4; "Yarın akşam İpek Sinemasında", *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1941, s. 2.
21 Bkz. bir önceki dipnot, ayrıca: "Bu akşam İpek Sinemasında", 21 Kasım 1941, *Akşam*, s. 4.
22 Bkz. *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1936, a.y. ve "Ehli Salib Muharebeleri tamamen Türkçe sözlü", *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1936,s. 4.
23 "Zafer Sinemasında", *Ulus*, 30 Ağustos 1949, s. 8.
24 Wanda Hale, "Movie From Turkey At Squire Theatre", *Daily News*, 13 Nisan 1954. Hale görüntü yönetmenliğini birinci sınıf bulmaz, öykü akışını eleştirir, kadroda ise neredeyse "C. DeMille" kadar figüran kullanıldığını söyler.
25 Bkz. Hilmi Maktav, "Vatan, Millet, Sinema", *Birikim* 207 (Temmuz 2006). Mayıs 2020'de çevrimiçi olarak erişildi: https://www.birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-207-temmuz-2006/2390/vatan-millet-sinema/6003 .
26 Senem Ayşe Duruel, "Türk Sinemasında Tarihe Bakış," Sanatta Yeterlik Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi (2002): 93-94.
27 Lütfi Kırdar'dan Maarif Vekâleti'ne mektup, 21 Temmuz 1942, İBB Atatürk Kitaplığı. Mayıs 2020'de çevrimiçi erişildi: Bel_Mtf_070742
28 "Bir muhtıra." İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. Mayıs 2020'de çevrimiçi olarak erişildi: Bel_Mtf_070741.
29 "Bir muhtıra." *a.y.*
30 Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak", *a.g.y.*
31 Senem Ayşe Duruel, "Sinema Tarih İlişkileri ve Türk Sinemasında Tarihe Bakış", *a. y.*
32 Filmi izlemek için: https://www.youtube.com/watch?v=uFXMP7u6EM8
33 "İstanbul'un Fethi", *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1951, s. 4.
34 *a. y.*
35 Senem Ayşe Duruel, "Sinema Tarih İlişkileri ve Türk Sinemasında Tarihe Bakış", *a. y.*

SOSYAL EŞKIYALIK VE KARABURUNLU HALK KAHRAMANI

Kabadayı Yorgi

ANDREAS BALTAS – GÜLEN GÖKTÜRK

KABADAYI YORGİ'NİN HİKÂYESİ ON DOKUZUNCU YÜZYIL SONU, YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞINDA KARABURUN YARIMADASI'NIN VE OSMANLI KIRSAL HAYATININ TOPLUMSAL YAPISINI, ERKEKLİK ROLLERİNİ, DAVRANIŞ BİÇİMLERİNİ VE NAMUS ANLAYIŞINI YANSITMAKTADIR. YORGİ, İYİLİKSEVER KÖROĞLU GİBİ ZENGİNDEN ALDIĞINI YOKSULLARA DAĞITAN YİĞİT BİR DELİKANLI, BİR SOSYAL EŞKIYADIR.

Bu makale, tarihte Erythraia olarak bilinen Karaburun Yarımadası'nda yaşamış bir halk kahramanı olan Kabadayı Yorgi ile ilgilidir. Kabadayı Yorgi, on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında bir sosyal eşkıya[1] gibi davranmıştır yani zenginden çaldığını ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır. Yorgi'nin hatırası bugün hala Karaburun köylerinde Türklerin ve Yunanistan'da ikinci ve üçüncü nesil Küçük Asya mültecilerinin söylediği anonim bir zeybek türküsünde yaşatılmaktadır. Makale, bir taraftan Kabadayı Yorgi'nin hikâyesini onun için yakılan türkünün farklı versiyonları üzerinden aydınlatırken, bir taraftan da Osmanlı dünyasında, Anadolu'nun Ege kıyılarında ve İstanbul'da sosyal eşkıyalık ve "delikanlılık" tezahürlerini inceleyecektir. Bahsi geçen türkünün pek çok farklı uyarlamasının sözleri, Karaburunlu Türklerden, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin (KAAM) Sözlü Tarih Arşivleri'nden ve makalemizin yazarlarından biri olan Andreas Baltas'ın ikinci kuşak Karaburun mültecisi olan anneannesi Marianthi Gialama'dan temin edilmiştir.

KABADAYI KELİMESİNİN KÖKENİ

İstanbul'un yer altı dünyasına ait kişilere "kabadayı" veya "külhanbeyi" denilirdi. "Kabadayis" kelimesi çağdaş Yunancada hala kullanılırken, "külanbeyis" kelimesi, eş anlamlısı "külhanis" (Türkçe'de külhani) gibi unutulmuştur. Günümüz Türkçesinde "kabadayı" kelimesi farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Bunların arasında kavgacı, farfara, zorba gibi olumsuz anlamların yanında cesaretli ve delikanlı gibi olumlu anlamlar da bulunmaktadır. Külhanbeyi ise serseri, belalı, kabadayı, berduş gibi anlamlara gelmektedir. Külhanbeyi, kapalı geniş ocak veya hamama sıcak havanın girdiği büyük delik anlamına gelen külhan kelimesinden türemiştir. Külhanbeyi kelimesinin ortaya çıkma sebebi bazı erkeklerin ısınmak için gün boyu külhan üzerinde uzanmalarıydı.[2]

Refi' Cevad Ulunay'a göre eski İstanbul'un kabadayılığı bir nevi şehir şövalyeliğidir, kendine has kanunları, raconları[3] vardır:

> Bu adamlar kendi terbiyelerine göre, adetleri ve ülfetleri ile koydukları kaidelere riayete mecburdurlar. Zayıfı, bilhassa ırz ehlini himaye ederler, çizdikleri yoldan ayrılmamaya dikkat ederler. Çünkü muhitlerinin onlara verdiği bazı hakları ayakaltına alırlarsa şöhretlerini kaybedeceklerinden korkarlar. Onlar beydir, efendidir, ağadır. Birbirlerine hürmet ederler. Kendilerine "külhanbey" denilmesinden ödleri kopar. Çoğu cahildir ama terbiyeli adamlardır.[4]

Görüldüğü gibi Ulunay kabadayılık ile külhanbeyliği birbirinden ayırmaktadır. Kabadayılara şövalyelik atfederken, külhanbeylerini başıboş serseriler olarak görmektedir. Yine onun ifadesinden anlaşılmaktadır ki İstanbul kabadayılarının "toplumcu" bir tarafı vardır.

İstanbul'un kabadayıları, yeniçeriler, Haliç'in kayıkçıları, kasaplar, tulumbacılar ve başıbozuklar arasından çıkardı. Ulunay'a göre, kabadayılar her etnik grup ve dini cemaatten olabilirdi. Onun kitabında adı geçen Rum kabadayılardan bazıları Arnavutköylü Deli Pandeli, Tekirdağlı Andon, Çolak Petro ve Karamanlı Vasil'dir. Ulunay da bazı kabadayıların tulumba ağası olduğunu belirtmiş ve nasıl ki futbol kulüpleri arasındaki rekabet sahada dövüşe sebebiyet veriyorsa, tulumbalar arasındaki rekabetin de dövüşe, hatta yaralamaya kadar gittiğini ifade etmiştir. Tulumba ağaları içinde de Rumların var olduğu kitabında geçen isimlerden anlaşılmaktadır.[5]

Malumdur ki "dayı" kelimesi Türkçe 'de annenin erkek kardeşi demektir ve dayı, yerine göre babalık vazifesi üstlenerek yeğenlerinin hayatlarına müdahale edebilir. 1922'den önce İzmir Rumları arasında bu kelime, her zaman kavgaya hazır zapt edilemeyen, kızgın ve yürekli delikanlılar için kullanılırdı. Bugün

Kabadayı Yorgi. Resim: Buket Çetin

de dayı kelimesi Çağdaş Yunancada ve Türkçede bu anlamda kullanılmaktadır. Aksine birleşik ad kabadayı zamanla küçültücü bir anlam kazanmış, delikanlılık taslayan, yaygaracı kimselere denilir hale gelmiştir. Hâlihazırda Türkçede kaba kelimesi terbiyesiz, nazik olmayan, görgüsüz, bayağı, sert, barbar, pejmürde ve vahşi demektir.[6]

Karaburun yarımadası Rumları arasında kabadayı kelimesinin delikanlı, gözü pek, cesur, herkesin hayran olduğu kişi anlamında olumlu bir çağrışımı vardı. Bu anlam, Ulunay'ın İstanbul'un kabadayıları hakkında belirttiği görüşlerle de örtüşmektedir. Aşağıdaki Alaçatı beytinde bu olumlu anlam açıktır:

Âşık, kabadayı ve mahallenin hovardası
Gözleri, kaşları insanın aklını alır.[7]

Burada açıkça görülüyor ki, bu civan merdin pek çok hayran olunacak özelliği vardır. Tutkulu, şirin, cesur, atılgan bir delikanlı (ama asla yalancı veya serkeş değil), aynı zamanda eli açık, yüce gönüllü ve yakışıklıdır. Tüm bu vasıflarından ötürü insanları özellikle kadınları etkilemekte, onların sevgisini kazanmaktadır.

ZEYBEKLER VE ZORBALAR

Zeybekler Batı Anadolu'nun Türklerine de diğer milletlerine de ilham vermiştir ve onlar için pek çok halk şarkısı yapılmıştır.[8] Aynı zamanda söylencelere konu olmuşlardır. Tek bir etnik gruba mensup zeybek çeteleri olabildiği gibi karışık çeteler de vardır. Kanun tanımazlık, etnik ve dini farklılıkları bertaraf etmiştir. Korovinis Batı Anadolu zeybeklerini on beş çeşide ayırmıştır. Bunların arasında asker ve hapishane kaçakları, devlete ve yerel otoritelere karşı ayaklanan topraksız köylüler, öldürülen veya hapse atılan köylülerin akrabaları, devlete karşı ayaklanan eski kocabaşlar, adaleti kendi kurallarıyla sağlamak isteyenler, maaşlarını düzenli alamayan yerel kolluk kuvvetleri ve sosyal eşkıyalar bulunmaktadır.[9] Örneğin, Çakırcalı Ahmet Efe Türk zeybekleri içerisinde en bilinenlerden biridir. Çetecilik hayatı yaptığı bir hırsızlıktan dolayı girdiği hapisten kaçışıyla başlamıştır. Zaman zaman Osmanlı ile ters düşmüş, zaman zaman ise onunla iş birliği etmiştir. Çetesi için defalarca af almayı başarsa da sonu yine Osmanlı elinden olmuştur. Oğlu Çakıcı Mehmet Efe de 1911'de hükümet kuvvetleri tarafından öldürülünceye dek aralıksız on iki yıl dağlarda dolaşmış ve rivayete göre bine yakın insan öldürmüştür. Halil Dural'a göre onun yüzünden eski Aydın vilayeti sanki yurdun bütününden ayrılmış gibi çok zor zamanlardan geçmiştir.[10]

Doğu Ege'nin bazı adalarında, özellikle Midilli'de zeybek, levent (boylu poslu yakışıklı) veya delikanlı anlamına gelmektedir. Aynı şekilde 1922'den önce Aydın-Menderes bölgesinin Rumları için de bu anlama gelmekteydi.[11]Ayvalık'ta zeybekler ve efe adı verilen

Tulumbacılar

zeybek liderlerinin[12] varlığı ve geçişleri ile ilgili pek çok hatırat vardır. Bir yandan da Ayvalıklı delikanlıların ve kaçakçıların[13] zeybeklerle çok fazla ortak özelliği bulunmaktadır. Efe kelimesi Erythraia ve Küçük Asya Rumları'na ait deyimlerde ve halk şarkılarında da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Çeşme Reisdere'ye ait bir Rum karşılamasının sözleri şöyledir: "Tatlı gözlerinden Türkçe 'yandım efe, bulandım efe' duyulur."[14]

Zorba, beyleriyle bir karşıtlık yaşadıktan sonra, silahlanıp dağa çıkan kişilere verilen addır. Baskıcı kimseler haline gelip, zorbalık yaparlar. Efelerin ve zeybeklerin ayaklanmalarına öncülük ederler. Köken olarak zorba, yiğit bir halk kahramanı, delikanlı, dürüst, otorite karşıtı, onurlu, özgür, kural tanımaz, söz dinlemez, intikamcı kişi demektir. Zorbalar, zaman içinde kalıcı hale gelen tımar/çiftlik sahiplerine karşı hareket etmişlerdir. Onlar, halk tarafından kahramanlaştırılırken, erken dönem kabadayılığının toplumsal sembolü haline gelmişlerdir. Türkiye zorbaları İstanbul'un ve İzmir'in kabadayılarıyla ve eski Atina'nın "koutsavakis" adı verilen kabadayılarıyla benzerlik taşır.[15]

KARABURUN

Karaburunluların kişilik özelliklerini bölgenin yarıdağlık ve kolayca erişilemeyen arazisi belirlerdi. Akdağ (Milas/Bozdağ) eteklerinde ve yamaçlarında asılı on sekiz köyüyle Karaburun kazasının Rumlarının bir kısmını zapt olunmaz Moralılar ve bazı adalılar ile bu

Karaburun'da Saip Köyü'nün üzerinde Rumların İlyas Peygamber adını verdiği dağ. Fotoğraf: Tahsin İşbilen

zorlu coğrafyayı İyonya'nın en güzel üzüm bağlarına dönüştürmeyi başaran eski Erythraialıların torunları olan yerliler oluştururdu. Burada Rumların kişisel ve sosyal hayatlarını, maneviyatlarını, geleneklerini ve eğitimlerini düzenleyen Ortodoks kilisesiydi. Yerli Türklerle olan ilişkileri Balkanlarda milliyetçilik patlak verene kadar olabildiğince çalkantısızdı. Şüphe ve önyargının hiç olmadığı iddia edilemese de bu beraber yaşam pratiğinde herhangi bir çatışma yoktu. Bu iki dini cemaatin çatışmasız ilişkisi muhtemelen bölgenin kapalı bir kırsal bölge olmasından, ekonomik veya ticari çıkar çatışmalarının ve sınıfsal farkın olmamasından kaynaklanıyordu. Türkçe'nin ortak dil olması insan ilişkileri için olumlu bir etki yaratmıştı. Ayrıca önceki yüzyıllardan kalma dini senkretizm ve Börklüce Mustafa[16] isyanı gibi hareketlerin yarattığı toplumsal osmoz daha sonraki nesiller için bir dini müsamaha ortamı yaratmıştı.[17]

Pehlivanlar

Richard Chandler'ın da dediği gibi kolay erişilemeyen bir yer olarak Karaburun, haydutlar ve korsanlar için tam bir cennetti: "Klazomenai[18] ötesindeki yarımada, oldukça dağlık, dar ve zor geçitleri ile bir sığınak yeri, kolay erişilemez ve kolayca savunulabilir bir yerdir. Bu yüzdendir ki Karaburunlular veya körfezin güney burnunun sakinleri, uzun bir süre korsanlar, hırsızlar ve genel olarak çok kötü insanlar olarak ün kazanmışlardı. Şimdi öğrendik ki, davranışları değişmiş, mizaçları daha az gaddar ve merhametli olmuş; asma işine girmiş, ipek böceği yetiştirir olmuş ve ürünleriyle İzmir pazarına girmişler."[19]

Chandler'ın iddiasını tasdik eder bir biçimde Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Sözlü Tarih Arşivleri aktarıcıları da on dokuzuncu yüzyılda Karaburun'un kolay erişilebilir olmadığı için hem Anadolu'dan hem de Yunanistan'dan gelen pek çok suçlunun sığınağı olduğunu söylemişlerdir.[20]

KABADAYI YORGİ

Kabadayı Yorgi Karaburun'un en ünlü ve ikonik figürlerinden biriydi. Türkçe kaynaklara göre Seki köyünde yaşayan bir pehlivandı. Bazılarına göre ise Saip köyündendi. Bunu destekler bir biçimde Rumlar, Kabadayı Yorgi türküsüne "Saipiko" demektedirler. Söylentiye göre o kadar güçlüydü ki, annesi kimsenin onu alt edemeyeceğini ve onun ölümsüz olduğunu iddia ederdi.[21] Martin Stokes, Osmanlı'da güreşin, erkek güzelliğini, fiziksel güçle eşitleyen estetik kaidenin bir bileşeni olduğunu iddia etmiş, bu geleneksel sporu yapan güçlü kuvvetli bir kabadayının kırsal Osmanlı imajının bir yansıması olduğunu söylemiştir.[22] Yorgi de güreşteki yenilmezliğiyle Osmanlı'nın eril güzellik kaidelerini karşılayan bir delikanlıydı. Ulunay'a göre kabadayı mahallesini koruyan ve onun ihtiyaçlarını karşılayan şerefli bir adamdı. Kabadayı Yorgi böyle biriydi. Ayrıca bilindiği kadarıyla Ege'deki herhangi bir Rum çetesiyle ilgisi yoktu; tek tabancaydı.

Rivayete göre Kabadayı Yorgi komşu köyden bir Türk kızına âşıktı. Kızın ailesi de kendi ailesi de bu duruma karşı çıkmıştı. Ancak o bu aşktan vazgeçmemişti. Ne var ki bir gün onu ıssız bir sokakta bıçaklanmış halde buldular. Onu kimin bıçakladığı bulunamadı ancak bu genç adamın hikâyesi türkü oldu yakıldı, hem Türkler hem de Rumlar tarafından söylenegeldi.[23] Ulunay, kabadayıların aşklarını şöyle izah etmektedir: "Severler, aşklarında şakaları yoktur. Sevdiklerine yan gözle bakanı evvela uyarırlar, sonra ihtar, ondan sonra okşar, daha sonra da tepelerler. Aralarında bir kadın meselesi olur, bunu da racon keserek halledemezlerse, o zaman koltuk altındaki saldırmalar kınlarından çıkar."[24] Yorgi'nin ölümünde bir başka kabadayının parmağı olup olmadığını bilmiyoruz ancak aşkına sahip çıkarak kabadayılığın önemli bir kuralını yerine getirmiştir. Kabadayı Yorgi türküsünün bugün Karaburun'da Türkler tarafından söylenen bir versiyonu şöyledir:

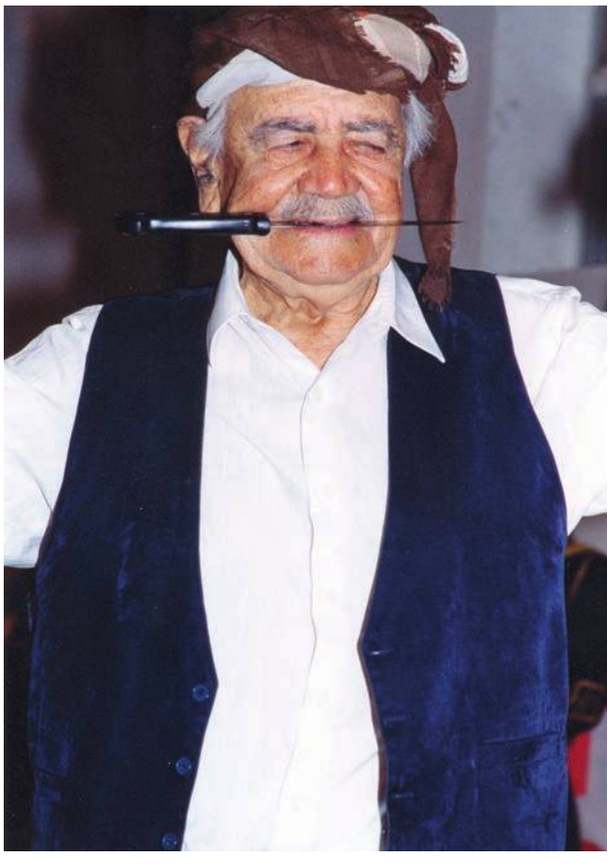
Birinci Dörtlük
Sayıp'ın (Saip'in) toprağı sıcaktır sıcak, aman aman, sıcaktır, sıcak.
Ambarseki iftirası birimize kıyacak.
Yorgi'nin annesi şimdi n'apacak, aman aman
Nakarat

Aman da Yorgi, dertli de Yorgi kabadayı olmuşsun.
Aşılamacık[25] yokuşunda uyumuşsun kalmışsın
Aman da Yorgi dertli de Yorgi uyanamamışsın
Aldığın hançer yarasına dayanamamışsın.
İkinci Dörtlük
Sayıp'ın suları serindir serin, aman aman serindir serin.

şılamamaktadır. Türkünün bir de Karaburun'un Kösedere köyüne ait zeybek uyarlaması bulunmaktadır. Kösederelilere göre Kabadayı Yorgi'yi öldüren Rumlardır. Türküyü yakan ve onunla zeybek oynayanlar ise Türklerdir:

Birinci Dörtlük
Saip'in toprağı serindir serin
Çıkın da konak avlusuna Saip'i görün.

BATI ANADOLU'DA "SOSYAL EŞKIYALIK" BAŞKA TOPLUMSAL MÜCADELELERİN OLMADIĞI BİR ORTAMDA, HALK ARASINDA SİSTEME OLAN KIZGINLIĞI HAFİFLETMİŞ, İSTEMEDEN DE OLSA SİSTEMİN SÜREKLİLİĞİNİ SAĞLAMIŞTIR. KABADAYI YORGİ GİBİ SOSYAL EŞKIYALAR HEM KORKU HEM DE HAYRANLIK UYANDIRMIŞLARDIR. HEMŞERİLERİ ONLARI KENDİLERİNİN İNTİKAMINI ALAN KAHRAMANLAR OLARAK GÖRMÜŞLERDİR.

Karaburun mültecilerinden Yannis Harmousizis Gastouni İlia'da bıçakla zeybek oynuyor. Fotoğraf: Panagiotis Pomonis

Çıkarın konak avlusuna Sayıp'ı göreyim.
Yorgi'nin sevdiği kız değil gelin, aman aman kız değil gelin.
Nakarat
Üçüncü Dörtlük
Sayıp'tan da çıktım yol bulamadım.
Bohçamı koyacak yer bulamadım
Sevdiğim Yorgi'ye yar olamadım, aman aman, yar olamadım.
Nakarat

Bu sözlerden anlaşıldığı kadarıyla, Kabadayı Yorgi sevdiği kızla kavuşamamıştır. Kız da onu sevmiş ancak başkasıyla evlendirilmiştir. Bu izdivacın Yorgi'nin ölümünden önce veya sonra olduğu anlaYorgi'nin annesine ne isterse verin.
Nakarat
Aman da Yorgi, kabadayı Yorgi, kabadayı olmuşsun
Aşılamacık yokuşunda uyuyup da kalmışsın
Aman da Yorgi, kabadayı Yorgi, kabadayı olmuşsun
Algın[26] bıçak yarasına dayanamamışsın.
İkinci Dörtlük
Saip'in toprağı sıcaktır, sıcak aman aman.
Ambarseki iftirası hepimizi yakacak.
Yorgi'ni annesi şimdi ne yapacak aman aman
Nakarat[27]

Bu sözlerde bir gönül hikâyesinden bahsedilmemektedir. Vurgu kaybettiği oğlunun ardından bağrı yanan anne üzerindedir. Türkünün bir de Saip köyüne ait uyarlaması bulunmaktadır. Bunda da türkü, Yorgi'nin annesinin ağzından yakılmış gibi anlaşılmaktadır:

Kabadayı olmuşsun,
Derenin aşılanmış ağaçlarında,
Saip'in içinde kemanlar çalarmış.
İkimizeYorgi, kara kemanlar çalarmış.
Oğlum, dertli oğlum!
Kaderin Aşılamacık yokuşunda düşmekmiş,
Düşmekmiş, uyumakmış, oğlum![28]

Türk kaynakları Kabadayı Yorgi'nin Türk kızına olan aşkını vurgularken, Rumlar onun toplumsal eylemlerine odaklanmış gözükmektedirler. Yorgi fakir fukaraya, âcize, çeyizi olmayan yoksul genç kızlara yardım eli uzatan bir "sosyal eşkıyadır". Gücü kuvveti sayesinde zenginden aldığı parayı yoksullara bağışlamaktadır. Zenginler onu yakalayıp, çaldıklarına el koymuşlardır ancak o kaçabilmeyi başarmıştır. Sonunda pusu kurup, onu öldürmüşlerdir. Yunanistan'daki mülteci Karaburunlular, toplumsal adaletsizliği tecrübe etmiş insanlar olarak Kabadayı Yorgi şarkısını söyler, bu Karaburunlu delikanlının fakirleri gözeten eylemleri üzerinden eski bir halk ideolojisini tekrar içselleştirirlerdi.[29] Makalemizin yazarlarından Andreas Baltas'ın anneannesi büyüklerinden öğrendiği şarkıyı şöyle hatırlamaktadır:

Aman Yorgi, kabadayı Yorgi, kabadayı olmuşsun.
Kızlara, çocuklara, kocalara, hepsine bakmışsın.
Aman da Yorgi'm kabadayı Yorgi'm
Nasıl da vurdular seni
Analar babalar umudu kesti.[30]

Marianthi Gialama'nın büyüklerinden dinlediği hikâyede Kabadayı Yorgi ekmek yediği bir esnada kendisini gören yaşlı bir kadın tarafından ele verilir. Kadının Yorgi'nin yerini bildirdiği kişiler jandarmalar ya da bölge ağalarının adamları olabilir. Bununla ilgili net bir bilgi yoktur. Bunun üzerine öldürülür. Karaburun'da Melili Mehmet ve Ahırlılı Bostancıoğlu gibi Türk ağalar bulunurdu. Büyük arazilerinde Türkleri, yerli Rumları ve de Ege adaları veya Yunanistan'dan gelen Rumları çalıştırırlardı.[31] Kabadayı Yorgi muhtemelen onlardan birinin yanında çalışıyordu ancak daha sonra onlara huzur vermedi. Belki de onlar Osmanlı otoritelerine haber verip, ona pusu kurulmasını sağladılar.

Kabadayı Yorgi Osmanlı gayrimüslimlerinin halk kahramanlarından biridir. Bu özellikteki Rum halk kahramanları, ki bunlardan biri de on dokuzuncu yüzyılda etkin olan Katırcı Yanni Efe'dir, özellikle İzmir yöresinden çıkmıştır.[32]

Batı Anadolu'da "sosyal eşkıyalık" başka toplumsal mücadelelerin olmadığı bir ortamda, halk arasında sisteme olan kızgınlığı hafifletmiş, istemeden de olsa sistemin sürekliliğini sağlamıştır. Kabadayı Yorgi gibi sosyal eşkıyalar hem korku hem de hayranlık uyandırmışlardır. Hemşerileri onları kendilerinin intikamını alan kahramanlar olarak görmüşlerdir. Korovinis'e göre, sosyal eşkıyalar, yerel zenginlerin düşmanı, hangi dinden olurlarsa olsunlar imtiyazsız insanların dostu olan cömert ve hayırsever insanlardır. Bu özellikleriyle sıradan haydut ve suçlulardan ayrılırlar. Boyları, posları ve mertlikleri de onları diğerlerinden ayırır.[33] Kabadayı Yorgi görünüşe göre yukarıda bahsi geçen özelliklerin hepsine sahiptir.

SONUÇ

Kabadayı Yorgi'nin hikâyesi on dokuzuncu yüzyıl sonu, yirminci yüzyıl başında Karaburun yarımadasının ve Osmanlı kırsal hayatının toplumsal yapısını, erkeklik rollerini, davranış biçimlerini ve namus anlayışını yansıtmaktadır. Yorgi, iyiliksever Köroğlu gibi zenginden aldığını yoksullara dağıtan yiğit bir delikanlı, bir sosyal eşkıyadır ve bu özellikleri nedeniyle de Köroğlu gibi hem Türkler hem de Rumlar tarafından kabul görmüş bir halk kahramanı, bir ortak değerdir. Bugün dahi Karaburunlu Türklerin toplumsal hafızasında yer etmekte, onlar tarafından türküsü seslendirilerek hatırası yaşatılmakta ve böylece onurlandırılmaktadır. Kabadayı Yorgi'nin hemşerilerine sağladığı yararlılıklar, bir Türk kızına olan aşkı ve ölümü, milliyetçiliğin ve müsamahasızlığın henüz etki etmediği, ırk ve din fark etmeksizin ortak düşmanların bölge ağaları ve merkezi yönetimin uygulamaları olduğu bir dönemde Osmanlı kırsal hayatına dair bir tablo çizmektedir. Çok bilinmese bile Kabadayı Yorgi zeybeği, mertliğin, aşkın, insanın adalet ve onur için verdiği sonsuz uğraşın ezgisidir.

DİPNOTLAR

1 Eric J. Hobsbawm'ın icat ettiği bir terimdir. Yunancası "κοινωνικός ληστής" olup, "sosyal eşkıya" olarak Türkçe'ye kazandırılmıştır. Bkz. Eric J. Hobsbawm, *Eşkıyalar*, (İstanbul: Agora Kitaplığı), 2011. Eşkıya, "dağda kırda yol kesen hırsızlar, haydutlar" demektir. "Eşkıya", *Güncel Türkçe Sözlük*, https://sozluk.gov.tr/ (erişim 29.04.2020).

2 İlias Petropoulos, *Καπανταήδες και Μαχαιροβγάλτες*, (Atina:Νεφέλη), 2015, s. 19.

3 Aslı İtalyanca olan racon, İstanbul çapkınlarının, aralarında çözemedikleri meseleleri bir hakem aracılığıyla karara bağlamalarına verilen addır. Racon kesenler tarafsız olmalı, kabadayılık hayatlarında bir yanlışları olmamalıdır. İtilaflı taraflar onların kararlarına itaat etmek durumundadır. Bkz. Refi' Cevad Ulunay, *Eski İstanbul Kabadayıları: Sayılı Fırtınalar*, (İstanbul: Arba), 1994, s. 21.

4 Refi' CevadUlunay, *Eski İstanbul Kabadayıları...*, s. 3.

5 Age, s.4; s. 365. Yüksel Çelik, tulumbacıları şehir kabadayıları olarak tanımlamıştır. İstanbul'un ilginç bir folklorik değeri olan tulumbacıların kendilerine has bir argoları vardı, zaman zaman kanunsuz işlere karıştıkları ve gayri ahlaki bir hayat sürdükleri de gözlemlenirdi. Bkz. Yüksel Çelik, "Tulumbacı", *TDV* İslam Ansiklopedisi, s. 369-371, https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/41/C41013450.pdf (erişim 09.09.2019).

6 Dimitris Arhigenis, *Λαογραφικά Α' Οι Νταήδες τση Σμύρνης*, (Atina 1977), s. 12.

7 Beyit, Kleoniki Tzoanaki, Evanthia Tzani ve Rena Tzoanaki tarafından aktarılmış, dilbilimci Thodoris Kontaras tarafından kayda geçirilmiştir. Âşıklar için, bkz. Thomas Korovinis, *Οι Ασίκηδες*, (Atina: εκδ. Άγρα), 2003.

8 Bunlardan en bilineni Çakırcalı Ahmet Efe için yakılan Çakırcalı zeybeğidir: "Birgi'nin kavakları, tellidir yaprakları, bana Çakırcalı derler, yar fidan boylum; yakarım konakları." Halil Dural'a göre Çakırcalı lakabını, karısının başını kesen bir Çakır Ahmet'ten almıştı. Kendi adı da Ahmet olduğu için köylüler "Çakır" lakabı ile ona takılırlardı. Zamanla bu isim onunla özdeşleşti. Hatta o da kız kardeşini öldürerek Çakır Ahmet'in akıbetini paylaştı. Çakır Ahmet'e zamanla Çakırcalı Ahmet denmeye başlandı. Oğlu Mehmet'e de telaffuzu kolay olduğundan dönemin mizah dergileri Çakıcı Mehmet Efe demiştir. Bkz. Halil Dural, *Bize Derler Çakırca: 19. ve 20. Yüzyılda Ege'de Efeler*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), 1999, s. 9-10.

9 Thomas Korovinis, *Οι Ζεϊμπέκοι της Μικράς Ασίας*, (Atina: εκδ. Άγρα), 2011, s.132-137.

10 Halil Dural, *Bize Derler Çakırca...*, s. 10-55; s. 56.

11 Thomas Korovinis, Οι Ζεϊμπέκοι..., s. 26. Midilli'nin delikanlıları için bkz. Stratis Myrivilis, *Arnavut Vasil*, (İstanbul:Belge Yayınları), 1997.

12 Zeybeklik hiyerarşisinin başında efe, sonra zeybekler ve en alt kademede kızanlar vardır. Thomas Korovinis, Οι Ζεϊμπέκοι..., s. 37.

13 Burada bahsi geçen kaçakçılar, "κοντραμπατζής (kontrabacis)"adı verilen Rum kaçakçılardır. Kelime İtalyanca "contrabbando" kelimesinden türemiş olup, kaçak mal anlamına gelmektedir. On dokuzuncu yüzyıl sonlarından 1922'ye kadar Doğu Ege kıyılarında özellikle Ayvalık ve çevresindeki adalarda kayıklarla kaçak mal taşıyan Rumlara verilen yöresel bir isimdir. Kontrabacis Andonis Pagidas'ın hikâyesi için bkz. İlias Venezis, *Eolya Toprağı*, (İstanbul: Belge Yayınları), 2013, ss. 269-285. Kitapta kelime Türkçe'ye "kaçakçı" olarak çevrilmiştir.

14 Metinde Türkçe olarak 'bulandım' yazılmış ve parantez içinde 'aklını kaybetmek' olarak açıklanmıştır. Thomas Korovinis, Οι Ζεϊμπέκοι..., s. 28.

15 Age, s. 34-36.

16 Börklüce Mustafa, 1416 yıllında Karaburun Bozdağ'ı sığınağı haline getirerek Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen ve din ayrımı gözetmeyen iktisadi temelli toplumsal ayaklanmanın öncüsüydü. Aslında onun hareketinin lideri Şeyh Bedrettin'di. Bu isyan hareketi başarılı olamamış ve isyancılar katledilmiştir.

17 Andreas Baltas, "Τα Καράμπουρνα της Ερυθραίας", Kifisia Belediyesi Üçüncü Bilimsel Kongresi, Δημ. Ενότητα Ν. Ερυθραίας, KEMME (19-20 Kasım 2016).

18 Antik kent.

19 Richard Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, (Oxford:ClarendonPress), 1825, s. 110-111.

20 KAAM, Sözlü Tarih Arşivleri, Boynaki Dosyası (Φάκελος Μποϊνάκι).

21 Aktaran Nevzade Orhon.

22 Martin Stokes, *'"Strong as a Turk": Power, Performance and Representation'*, JeremyMacClancy (haz.) *Sport, Identity and Ethnicity* (Oxford: Berg, 1996) s. 24.

23 Aktaran Nevzade Orhon.

24 Refi' CevadUlunay, *Eski İstanbul Kabadayıları...*, s. 4.

25 Zeytin aşılığı, aşılanmış taze fidanlık.

26 Keskin.

27 Aktaran Fikret Destereci. Mestan Yapıcı, *Mordoğan: Mimas, Emirdoğan*, (İzmir: Atadost Yayınları), 2004, s. 117.

28 Aktaran Angeliki Hrisou, KAAM, Sözlü Tarih Arşivleri, Sazak Dosyası (Φάκελος Σαζάκι). Mülakatta Türkçe aktarılmasına rağmen, KAAM araştırmacıları tarafından Yunanca 'ya çevrilmiştir. Biz tekrar Türkçe 'ye çevirerek çevirinin çevirisini yapmak durumunda kaldık.

29 Andreas Baltas, *Τα Καράμπουρνα της Μικρασιατικής Ερυθραίας*, (Glyfa, İlias: Εκδ. Μπαλτά), 2010, s. 128.

30 Aktaran Marianthi Gialama. https://www.youtube.com/watch?v=I-VippIAL04&t=9s (erişim23.09.2019).

31 Andreas Baltas, *Τα Καράμπουρνα...*, 2010, s.20; s. 94.

32 Thomas Korovinis, *Οι Ζεϊμπέκοι...*, s. 133.

33 Age, s. 144-146.

1938 Çin Kolera Salgınında Türkiye'den Gönderilen Aşılar ve Çin Basınındaki Yansımaları

GİRAY FİDAN

1938'DE YAŞANAN KOLERA SALGINI ÇİN'İN YAKIN TARİHİNDEKİ ÖNEMLİ SALGINLARDAN BİRİ OLARAK KAYITLARA GEÇMİŞTİR. 7 TEMMUZ 1937'DE BAŞLAYAN JAPON İŞGALİ VE ARDINDAN YAŞANAN İÇ KARIŞIKLIKLARIN SARSTIĞI ÇİN BİR TARAFTAN DA SALGIN HASTALIKLA MÜCADELE ETMEKTEDİR. MİLLETLER CEMİYETİ'NDEN KOLERA SALGININDA KULLANILMAK ÜZERE AŞI TALEP EDEN ÇİN'E İLK YARDIM GÖNDEREN ÜLKELERDEN BİRİ TÜRKİYE OLMUŞTUR.

Koleranın tam olarak ilk nerede ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte 5. yüzyıldan itibaren etkili olduğu ve dünyanın çeşitli yerlerinde görüldüğü bilinmektedir. İnsanların toplu halde ve büyük şehirlerde yaşamaya başlamasının ardından daha sık görülmeye başlamıştır.[1] Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerine göre kolera günümüzde de dünyada yılda 21.000 ila 143.000 arasında insanın ölümüne sebep olmaktadır.[2] Kapsamlı şekilde kayıtlarına ulaşabildiğimiz ilk kolera salgını

領土不事干戈而可得完善之
政府而巴爾幹各部議決以挽
回時局獨以槍砲爲功故該都
落自行籌備以期實用兵力因
天下事物非久存不改也亞氏
無不爲之嘆息云耳

栢林電 奧皇太子擬在
司伯林地方行獵

栢林電 塞爾維亞兵隊
進至多拉差地方惟阿爾巴尼
亞人竭力抗抵搗其意似願受
奧意二國保護而不願在塞國
統馭之下云

君士坦丁電 君士坦
丁現霍亂症盛行

君士坦丁電 土耳其
青年黨擬舉耶夫德爲大將統

不克達目的云

栢林電 布加利亞外部
大臣與德相磋商關於巴爾幹
一切事項

倫敦電 據波豔故都瓦
薩電稱凡常軍等於十一月內
應行遣歸者現經議令仍當留
用緩限至來年三月爲期而軍
官請假等事現亦暫行停止是
則瓦薩地方或將有徵兵舉偏
戰爭云

土耳其京都電 該處
霍亂時症傳染甚見危險再查
德閘一帶土耳其軍隊內屢有
發見時疫而土京城內官民染
此時疫者亦不乏人云

Xi Yaxiya Ribao **Gazetesi'nde Türkiye'deki kolera salgını ile ilgili çıkan haber, 16 Kasım 1912**

1817-1824 yılları arasında Hindistan'da başlamış ve Çin dâhil bütün Asya kıtasını etkisi altına almıştır. İkinci kolera salgını ise 1826-1837 yılları arasında yaşanmış ve Kuzey Amerika dâhil dünyanın her yerinde görülmüştür. İlk kolera vakası haberi Çin'in güneyinde bulunan Kanton [Guangdong] bölgesindendir ve 1 Mayıs 1835 tarihli Kuang-Chou gazetesinde verilmiştir.[3] 1870 yılından sonra ise kolera ile ilgili haberlerin arttığı, koleranın çeşitli bölgelerde ve farklı zamanlarda Çin'de etkisini arttırdığı görülmektedir. 9 Mart 1893 tarihli bir Çin dışişleri arşiv belgesi, Qing Hanedanı yönetiminin yakın komşuları olan Rusya'da ortaya çıkan kolera salgını ile ilgili dönemin Rus Büyükelçisi Arthur Cassini'den ülkesinde devam etmekte olan kolera salgını ile ilgili bilgi aldığını göstermektedir.[4]

1912'de İstanbul'u etkisi altına alan kolera salgını da Çin basınında yer bulmuştur. 13 Aralık 1912 Min Zhu Bao'da [Demokrasi Gazetesi] çıkan haberde, koleranın İstanbul'da etkili olduğu ve ordu birlikleri arasında da yayıldığı bildirilmektedir.[5] İstanbul'da yaşanan kolera salgını 1912'nin Aralık ayı boyunca birkaç kez daha Çin basınında farklı gazetelerde yer almıştır.[6]

SAVAŞ VE KOLERA SALGINI

1938 yılı Çin için savaş, salgınlar ve iç karışıklıkların bir arada yaşandığı bir yıl olmuştur. 1937'de başlayan Çin-Japon savaşı nedeniyle aslında salgın hastalıklarla mücadele dönemin Çin yönetimi olan Milliyetçi Parti'nin [Kuomintang-KMT] birinci önceliği durumunda olamamıştır. Devam etmekte olan savaş koşulları ve Japon güçlerinin Shanghai, Nanjing ve Wuhan şehirlerini hızla ele geçirmesi salgın hastalıklarla mücadelede büyük sorunların yaşanmasına neden olmuş, bu sebeple başta uluslararası organizasyonlar olmak üzere yurt dışından gelecek yardımlara büyük oranda ihtiyaç duyulmuştur.[7]

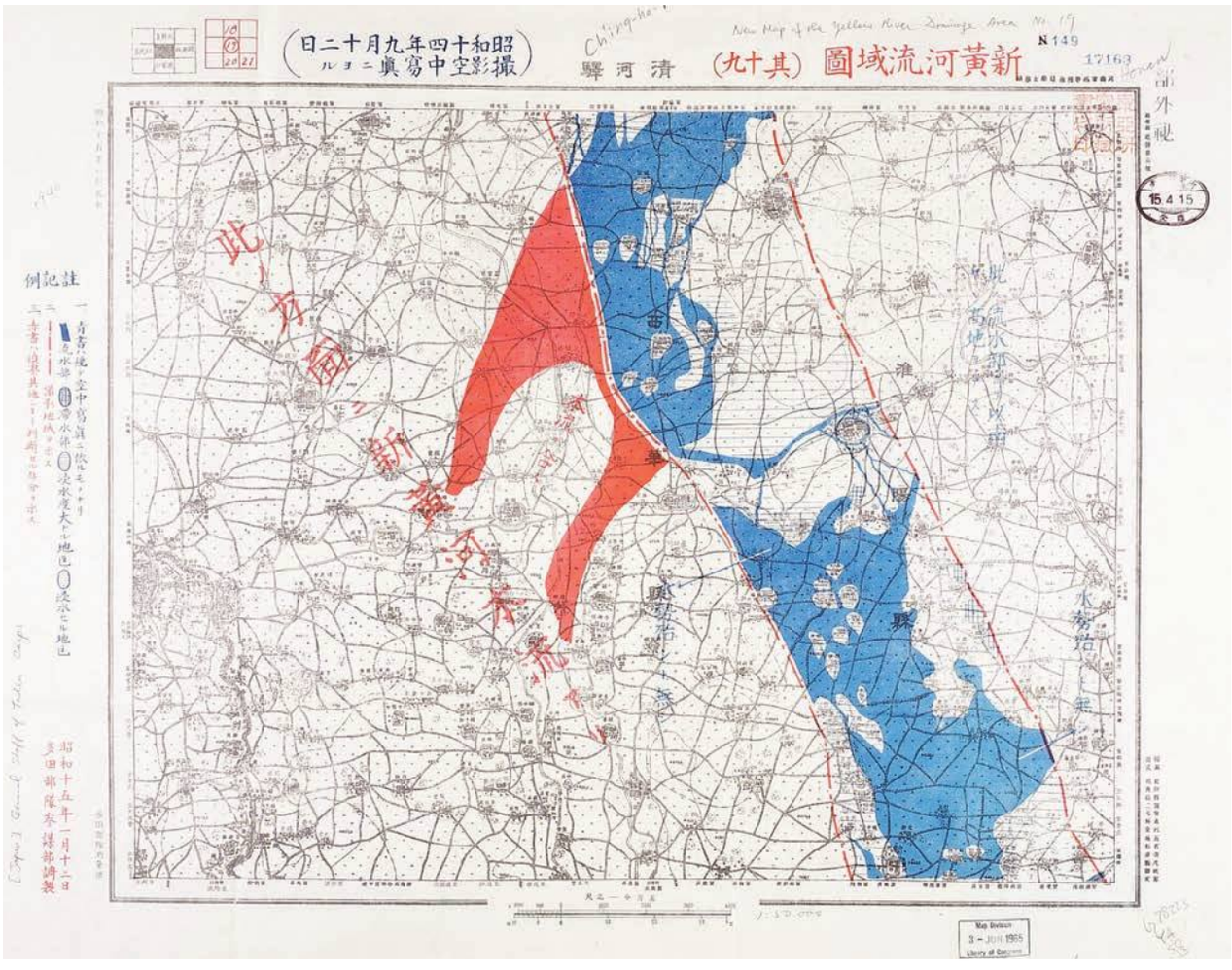
1938'de Japon güçlerinin Çin'in iç bölgelerine doğru hızla ilerlemesi tarihteki en büyük çevre savaşı hamlesi olarak tanımlanan "Huayuankou Seli" stratejisinin önünü açmıştır. Çan Kay Şek komutasındaki Çin Kuvvetleri, Henan bölgesindeki Japon ordusunun ilerlemesini durdurabilmek için, Sarı Nehir üzerinde yer alan bentleri yıkarak büyük bir sel oluşmasına neden olmuştur.[8] Bu insan yapımı sel Japon

1931 yılında kolera salgınına karşı halkı bilgilendirmek için yapılan bir yürüyüşten görüntü

kuvvetlerinin ilerlemesini yavaşlatmış olsa da, sel sebebiyle Çin'in çeşitli bölgelerinde 800.000'den fazla insanın yaşamını yitirdiği ve milyonlarca insanın da yaşadığı yeri terk etmek zorunda kaldığı tahmin edilmektedir.[9]

Doğayı savaşta Japonlara karşı bir silah olarak kullanan Milliyetçi Parti [KMT] güçlerinin, ilerleyen yıllarda Çin Halkının desteğini kaybetmesinin önemli nedenlerinden birinin de bu insan yapımı sel olduğu düşünülmektedir. Böylece sonradan güçlenerek yönetimi ele geçirecek olan Çin Komünistlerinin halkın desteğini almaları için önemli bir alan açılmıştır.[10] Devam eden savaş, insan yapımı bir sel felaketi ve kolera salgını Çin'i sarsmaktadır. Bu şartlar altında dönemin Çin yönetimi uluslararası toplumdan kolera salgınında kullanılmak üzere yardım talep etmiş ve Türkiye dâhil birçok ülke bu yardım talebine kayıtsız kalmamıştır.

Japon ordusunun 1939'da hazırladığı büyük sel sonrası Sarı Nehir havzası haritası

TÜRKİYE'DEN GÖNDERİLEN AŞILARIN ÇİN BASININDAKİ YANSIMALARI

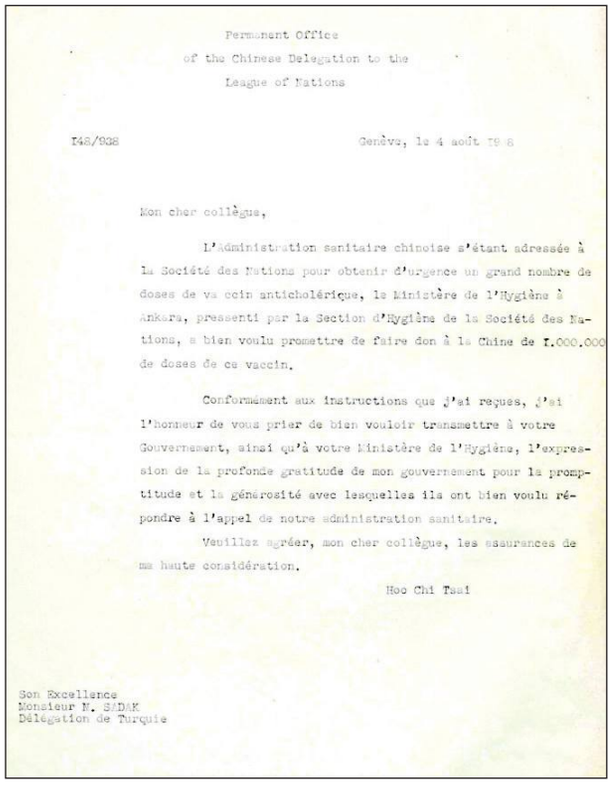
1938 yılında kolera salgını Çin'i etkisi altına almıştır.[11] 11 Haziran'dan itibaren başta Shanghai olmak üzere vakaların artmaya başladığı haberleri basında yer almaya başlamıştır.[12] Temmuz ayından itibaren ise yurt dışından aşı yardımlarının gelmeye başladığı gazetelerde yer almıştır. Çin Sağlık Bakanlığı'nın dönemin Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Joseph Avenol'dan Çin'deki salgının kontrol altına alınabilmesi için 6 milyon doz kolera aşısı talebinde bulunduğu bildirilmektedir. Habere göre Türkiye Sağlık Bakanlığı da 1 milyon doz aşı göndermiştir.[13] 18 Aralık 1938'de *Guo Feng Ri Bao* gazetesinde çıkan habere göre ise aşıların Türkiye'den Çin'e ulaştırılmak üzere yola çıktığı bildirilmektedir:

> Milletler Cemiyeti Ülkemize Aşı Hibe Ediyor - Türk Kızılay'ının Koleraya karşı serum yardımı: Çin Hükümeti ülkede aşı üretimi yeterli olmadığından Milletler Cemiyeti'nden aşı talebinde bulunmuştur, Vietnam Fransız Pasteur Enstitüsü 4 milyon doz aşıyı Çin Hükümetine hibe edecektir. Türkiye'den bildirilene göre Türk Kızılayı da 1 milyon doz aşıyı Çin Hükümetine hibe edecektir. Aşılar yola çıkmıştır ve ihtiyaçlar için yeterlidir.[14]

Yine 18 Aralık 1938 tarihinde dönemin hükümeti olan Kuomintang'ın resmi yayın organlarından olan *Zhong Yang Ri Bao* da Türkiye'nin hibe ettiği aşıları haberleştirilmiştir.[15] 6 Ağustos 1938 tarihli *Shen Bao* [Shun Pao] gazetesine göre ise aşıları ilk gönderen ülke Türkiye olmuştur.[16] 21 Ağustos 1938 tarihli *The China Press*, Milletler Cemiyeti'nin Singapur'da bulunan Uzak Doğu Sağlık Bürosu aracılığıyla, aralarında Türkiye'nin de olduğu ülkeler tarafından gönderilen aşıların Çin'e yollandığını bildiren bir haber yapmıştır.[17] Aynı konuda, *The North-China Herald and Supreme Court & Consular Gazette*'sinde 24 Ağustos 1938 tarihinde yayınlanan bir habere göre de Çin için hazırlanan aşıların miktarı ülkelere göre şöyle dağılmaktadır: Fransız Hindiçini 500.000, Seylan 500.000, Filipin Adaları 1.000.000, Türkiye 1.000.000, Romanya 1.000.000, Amerikan Kızıl Haçı 2.000.000, Arjantin 500.000, Danimarka 100.000 ve Yugoslavya 500.000.[18]

SONUÇ YERİNE

Bu yazıda 1938 yılında Çin'de kolera salgınında kullanılmak üzere Türkiye'den gönderilen aşıların Çin basınındaki yansımaları birkaç belge ışığında aktarılmaya çalışılmıştır. Türkiye, dönemin medeni dünyasının bir parçası olarak dünyanın uzak bir noktasında yaşanmakta olan salgına kayıtsız kalmamış, Milletler Cemiyet'inden aşı talep eden dönemin Çin Hükümeti'ne başka ülkeler ile birlikte yardımda bulunmuştur. Genç Cumhuriyet kısa zamanda salgın hastalıklarla mücadelede sadece yurt içinde değil yurt dışında da önemli bir aşama kaydetmiş, Türkiye'de üretilen aşılar kolera salgınıyla mücadelede kullanılmak üzere Çin'e gönderilmiştir. Romanya, Yugoslavya, Danimarka, Arjantin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de Çin'in aşı taleplerine karşılık verdikleri dönemin gazetelerinde görülmektedir. 1938 yılının şartlarında bile, insanlığın karşı karşıya kaldığı salgın hastalık tehdidi karşısında önemli bir uluslararası dayanışmanın ortaya çıktığı ve Türkiye'nin de diğer ülkeler ile birlikte bu duruma kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır.

Permanent Office
of the Chinese Delegation to the
League of Nations

148/938 Genève, le 4 août 19 8

Mon cher collègue,

L'Administration sanitaire chinoise s'étant adressée à la Société des Nations pour obtenir d'urgence un grand nombre de doses de vaccin anticholérique, le Ministère de l'Hygiène à Ankara, pressenti par la Section d'Hygiène de la Société des Nations, a bien voulu promettre de faire don à la Chine de 1.000.000 de doses de ce vaccin.

Conformément aux instructions que j'ai reçues, j'ai l'honneur de vous prier de bien vouloir transmettre à votre Gouvernement, ainsi qu'à votre Ministère de l'Hygiène, l'expression de la profonde gratitude de mon gouvernement pour la promptitude et la générosité avec lesquelles ils ont bien voulu répondre à l'appel de notre administration sanitaire.

Veuillez agréer, mon cher collègue, les assurances de ma haute considération.

Hoo Chi Tsai

Son Excellence
Monsieur N. SEDAK
Délégation de Turquie

Çin'in Milletler Cemiyeti Temsilcisi Hoo Chi Tsai'ın Türk Temsilci Necmettin Sadak'a Ağustos 1938'de gönderdiği teşekkür mektubu

GİRAY FİDAN – ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

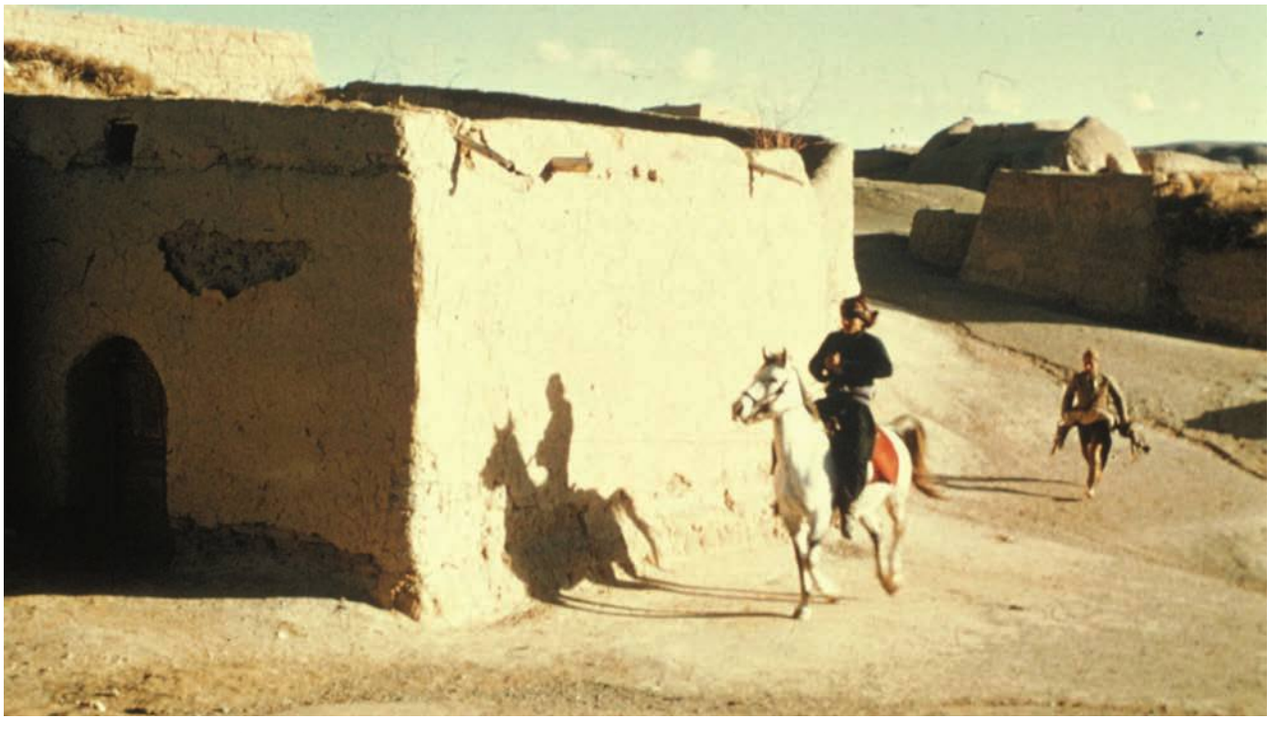
1 S. L. Kotar and J. E. Gessler, *Cholera: A Worldwide History* (McFarland, 2014), 9.
2 https://www.who.int/health-topics/cholera#tab=tab_1
3 "ART. VIII. Journal of Occurrences. The Priest and the Chefoo; Deaths by Fire; Rain; Mohammedans of Canton; Opening of the Southern Gate Mowqua; Fatqua; Linguist, and Pilot; Gambling; Literary Examinations; Cholera; Smugglers; Riot," *Kuang-Chou*, May 1, 1835.
4 近史所檔案館: 01-37-001-02-002.
5 民主报 1912-11-13 第 3 版.
6 亚细亚日报 1912-11-16 第 1 版.
7 Michael Shiyung Liu, "Epidemic Control and Wars in Republican China (1935-1955)," *Extrême-Orient Extrême-Occident* 37 (2014): 111.
8 Steven I. Dutch, "The Largest Act of Environmental Warfare in History," *Environmental and Engineering Geoscience* 15, no. 4 (2009): 287–97.
9 Jay Taylor, *The Generalissimo: Chiang Kai-Shek and the Struggle for Modern China* (Harvard University Press, 2009).
10 David John Lary, "Drowned Earth: The Strategic Breaching of the Yellow River Dyke, 1938," *War in History* 8, no. 2 (2001): 191–207.
11 R. Cecıl Robertson, Robert Pollitzer, And The League Of Nations Epidemic Commission To China., "Cholera In Central Chına Durıng 1938– Its Epıdemıology And Control.," *Transactıons Of The Royal Socıety Of Tropıcal Medıcıne And Hygıene* XXXIII, no. 2 (1938): 213–32.
12 "Cholera's Tol Now Totals 29 For Whole City: Disease Is Spreading Over Big Area, Says Shanghai P.H.D.," *The China Press*, June 11, 1938.
13 "Cholera Vaccine," *The North - China Herald and Supreme Court & Consular Gazette*, July 27, 1938.
14 国风日报 1938-12-18 第 4 版.
15 "國聯又贈我藥品 土國亦贈霍亂血清萬劑," *中央日报-贵阳*, December 18, 1938.
16 "贈我霍亂藥劑," *Shen Bao*, *申报*, August 6, 1938, 申報香港版 edition.
17 "Vaccine Arriving," *The China Press*, August 21, 1938.
18 "Cholera Vaccine for China Arriving," *The North - China Herald and Supreme Court & Consular Gazette*, August 24, 1938.

“Semavi Bir Ceza”: 19. Yüzyıl Osmanlı-İran Sınırında Veba

METİN ATMACA

1870-71 YILLARINDA İRAN KÜRDİSTAN’INDA GÖRÜLEN VEBA SALGINI OSMANLI YÖNETİMİ TARAFINDAN BÜYÜK BİR CİDDİYETLE ELE ALINMIŞTIR. İMPARATORLUĞUN DOĞU SINIRININ ÖTESİNDEKİ SALGINI KONTROL ALTINA ALMA İSTEĞİ MODERN DEVLETİN İNŞASI, SINIRLARA HÜKMETME VE TOPLUMU YENİDEN DİZAYN ETME PROJESİNİN BİR PARÇASI OLARAK YÜRÜTÜLMÜŞTÜR.

13 yaşında olan Şerif, 1871’in Haziran ayının sıcak bir gününde babasının kalaycılık işinde yardım etmek için büyük bir heyecanla kendisiyle İran’ın Kürdistan vilayetindeki Bane’den Mükri (Savuçbulak, Mahabad) şehrine gider. Şehirde bir süre çalıştıktan sonra salgın bir hastalığın her yere yayıldığını gördüklerinde işlerini bırakıp geri dönmeye karar verirler. Dönüşte Bane’ye 10 kilometre uzaklıkta olan Karaçay (bugünkü ismi Kuriçay) köyündeki bir camide geceyi geçirmeye karar verirler. Şerif, gece geç bir saatte kolunun altındaki dayanılmaz ağrıyla uyanır. Elini koyduğunda bir şişlik olduğunu fark eder. Buna rağmen babası sabah yolcuğa devam etmeye karar verir. Yaklaşık 8 kilometre gittikten sonra ateşi yükselir ve titremeye başlar. Takibinde bedeninin her tarafında mor ve siyah noktalar çıkar. Artık kendisini taşıyamaz hale gelir ve olduğu yerde çöküverir. Babasının bütün çabalarına rağmen Şerif bir türlü ayağa kalkamaz ve iki gün sonra da ölür. Babası Şerifin bedenini alıp Bane’de Mehelle-yê Payên’deki (Aşağı Mahalle) evine götürür. Babası Şerif’i bu halde eve getirdiğinde şok olan ablası ağlamaya başlar ve dayanamayıp kardeşinin cansız bedeninin üzerine kapanır. Ablası hiç aldırış etmeden Şerif’in yüzünü gözünü öpmeye başlar. Cenazeden kısa bir süre sonra o da hasta düşer ve üç gün sonra ölür. Aynı evde yaşayan altı kişi bu salgın hastalığa yakalanır ve üç kişi yaşamını yitirir. Resul Musgar’ın evinden cenazeler çıkarken hastalık da yayılmaya başlar ve tüm mahalleyi kaplar.[1] Mahalledeki 41 evden sadece 6 tanesi bu kara ölüme yakalanmaktan kurtulur.[2]

1950'de Hemedan ve Kürdistan vilayeti sınırındaki Akbulak-ı Mürşid köyünde bir süvarinin veba salgınını duyurması

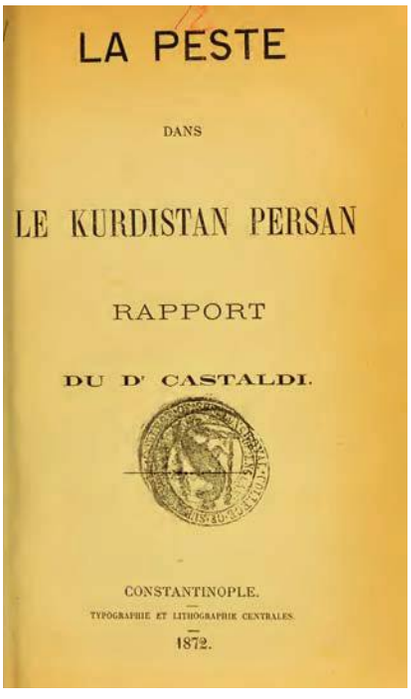
Fotoğraf: Marcel Baltazard (İran Pasteur Enstitüsü eski müdürü, 1946-58) Kaynak: https://www.repository.cam.ac.uk/handle/1810/284795

Başta mahalle sakinleri tam olarak nasıl bir hastalığa düçar olduklarını anlayamamışlardı. Geçici bir kolera (Farsça *veba*) olduğunu düşünüp ona göre tedbir almaya çalışmışlardı. Akıllarına veba gelmemiş çünkü çevredeki vilayetlerde buna dair bir işaret yoktu. Ayrıca veba en son 1830'da Bane'ye uğramış ve on ayda 1200 cana mal olmuştu. Veba olduğuna sadece bir kişi kanaat getirmişti, o da 70 yaşındaki Mustafa Ağa'ydı. Çünkü Mustafa Ağa bu salgından tam 41 yıl önce kendi anne ve babası dahil bir çok tanıdığının bu hastalığa yakalandığına şahit olmuş ve hastalıkları sırasında yardım etmişti. Mustafa Ağa, olayı incelemek üzere Bab-ı Ali'nin İstanbul'dan gönderdiği İtalyan doktor Castaldi'ye verdiği bilgiye göre hastalarda koltuk altı, kasık ve boyunda şişmeler, vücutta siyah bazen de kırmızı lekeler görmüştü. Hastalar ayrıca titreme, kusma ve aşırı bitkinlik belirtileri göstermişlerdi.[3]

Castaldi, 26 Ağustos 1871'de Bane'ye varmadan bir buçuk ay önce Osmanlı'nın Süleymaniye'deki karantina doktoru Vartabet burada bir ön araştırma yapar ve hastalığa veba (Farsça *ta'un*) teşhisi koyar. Castaldi, Vartabet ve Bağdat'tan gelen sıhhiye müfettişi Paduan'la Bane'de buluştuğunda aynı teşhiste bulunur. Sonrasında Tahran'dan gelen Şah'ın Hollandalı doktoru Schlimmer de hastalığın veba olduğu görüşüne katılır. Oysa Tebriz'den Azerbaycan valisinin görevlendirdiği doktor Mirza Abdul-Ali salgına tifo (raporunda *hesbê* diye kaydetmiştir) teşhisi koyar. Üstelik bunu, kaydettiği semptomlar ve ölümlerin vebayı işaret etmesine rağmen yapar.[4] Daha önce Şah Nasreddin'in doktorluğunu yapan Y.E. Polak da aynı şekilde bunun tifo olabileceğini belirtir.[5] Yaklaşık bir yıl sonra bölgeye inceleme yapmaya gelen Rus doktor Telafous ise Bane dışında Kürdistan'ın diğer bölgelerini de ziyaret ettikten sonra veba ile birlikte koleranın da olduğunu, teşhisteki çelişkilerin de bu yüzden ortaya çıktığını belirtir.[6]

Bane'de çıkmış olan hastalığa farklı teşhisler konulmasının ötesinde, doktorlar hiçbir sebep yokken, dağlık Kürdistan'ın temiz havası ve suyuna rağmen vebanın çıkmış olmasına bir anlam verememişlerdi.[7] Castaldi'yi şaşırtan İran'ın diğer bölgelerdekilere göre Bane'de birbirine uygun uzaklıkta, büyük ön bahçeleri, geniş kapıları ve pencereleri olan hijyenik evler olmasına rağmen vebanın bu bölgede yayılmış olmasıydı. Osmanlı-İran sınırlarını boydan boya kesen Kuzey Zagros sıradağlarının kalbinde yer alan Bane, 350-400 evden ve yaklaşık 3000 kişiden oluşan bir sınır kasabasıydı. Sınıra yakın olması sayesinde Osmanlı tarafında Süleymaniye ve Kerkük'e kadar uzanan bir ticari yolun üzerinde yer alıyordu. Bu sayede kırmızı tuğladan yapılma yeni bir pazar da inşa edilmişti. Bane ve çevresinde yaşayan köylüler kendilerine yetecek kadar buğday, darı, arpa, kudret helvası, ve bir tür macun elde etmekte bir kısmını da satmaktaydılar. Salgından önceki yıl bütün İran'da büyük bir kıtlık yaşanmasına rağmen Bane'da yiyecek fiyatlarının biraz artması dışında herhangi bir zorluk yaşamamışlardı.[8]

Bane ve çevresindeki köylerin ekonomisi ayrıca önemli oranda konar-göçer aşiretlerin elde ettiği yün ve süt ürünlerine dayanıyordu. Konar-göçerler yılda iki kez binlerce hayvanıyla sınırı geçmekte, sürülerini kışları ovada yazları da dağlarda otlatmaktaydılar. Dolayısıyla insan ve hayvan dolaşımının bu kadar yoğun olduğu bir sınırda bir karantina hattı (*cordon sanitaire*) oluşturup bölgeyi karantinaya ve sınırdaki geçişleri kontrol altına almak imkansız hale geliyordu. Sonuçta aşiretler yarı bağımsız hareket eden ve geçiş yollarını da kendi ihtiyaçlarına göre belirleyen topluluklardı.[9] Bu aşiretlerin kontrol altına alınamayan hareketliliği doktorlar arasında tartışma konusu

LA PESTE

DANS

LE KURDISTAN PERSAN

RAPPORT

DU D' CASTALDI.

CONSTANTINOPLE.

TYPOGRAPHIE ET LITHOGRAPHIE CENTRALES.

1872.

Bab-ı Ali tarafından İran'daki veba salgınını araştırmak üzere görevlendirilen Dr. Castaldi'nin hazırladığı rapor

olmuş ve Kürtlerin karakteristik özelliklerine indirgenmişti. Tholozan'a göre "kültürsüz ve yarı vahşi topluluklardan" müteşekkil Kürtler ve Araplar için karantina, adının ötesine geçmeyen önlemlerden ibarettir. Bu açıdan karantinada ısrar etmenin hiç bir anlamı yoktur.[10] Polak da Kürtlerin "medenilikte geri kalmışlığının izini" Yunanlı tarihçi Xenophon'un ünlü eseri Anabasis'teki "atalarına" kadar sürmekte, doktorun kontrol için evlerine girmekte zorlandığını ve bu durum karşısında devletin aciz kaldığını vurgulamaktadır.[11] Bir başka doktor da hiç bir sebep yokken ortaya çıkan bu salgını Kürtlere gönderilmiş "semavi bir ceza" (*une punition du Ciel*) olarak tanımlar. Pandemi döneminde Bane'yi ziyaret eden Schlimmer ise Kürdistan'ın gelişmişlikte diğer bölgelerin gerisinde kalmakla birlikte pratiklik ve tecrübede inkar edilemez bir avantaja sahip olduklarını vurgular. Zira bu tür salgın hastalıklar döneminde diğer İranlılar gibi Kürtler de şehir ve köylerini terk edip kaynak suyunun bol olduğu dağlık yerlere yerleşmektedirler. Aynı şekilde konar-göçer aşiretler de bulundukları bölgeyi terk edip başka yerlere kamp kurmaktadırlar.[12] Bu sayede hasta olanlar olmayanlardan ayrıştırılarak izolasyon ve sosyal mesafenin korunması sağlanmıştır.

Karantina boyunca Bane ve çevresindeki köylerde vebaya yakalananlar etraftaki tepelere çekilip çadır evlere ve ağaç dallarından yaptıkları geçici kulübelere yerleşmişlerdir. Birbirinden yeteri kadar uzaklıkta kurulmuş olan bu çadırlar ve kulübeler, mekanın ideal bir seviyede havalandırılmasına imkan tanıyan hijyenik bir ortam oluşturmuştur. Salgında köylerin aldığı önlemlerin ötesinde, Altune gibi vebadan etkilenmemiş olan köylerin de farklı önlemlerle kendilerini korumaya aldıkları görülmektedir. Bu köy vebadan etkilenmiş olan iki köyün ortasında, Kaniniyas ve Karava'nın yolu üzerinde kalı-

1858-1896 yılları arasında İran'da bulunan " Yüce Hazret-i Şehanşah'ın özel Hekimbaşısı Sayın Dr. Tholozan"ın Kaçar dönemi portresi

Kaynak: https://collections.geneve.ch/mah/oeuvre/portrait-de-dr-tholozan/1971-0107-0565

yordu. Altune'deki köylüler komşu köylerdekileri çok iyi tanımalarına rağmen uyguladıkları sıkı karantina sayesinde hastalık köylerine hiç uğramamıştır. Komşularının kendi yaşam alanlarına yaklaşmalarına hiç izin vermemiş, Dr. Schlimmer köye yaklaştığında kendisini nazikçe uyarmış, gerekirse üzerlerine taş ve sopalarla hücum edip uzaklaştıracaklarını bildirmişlerdir.[13] Köylülerin bu kararlı tavrı salgının etkin bir şekilde kontrol altına alınmasını sağlamıştır.

Bütün doktorların üzerinde anlaştığı bir mevzu da Bane hakimi Abdulkerim Han'ın salgında göstermiş olduğu etkili liderliktir. Hastalıktan etkilenmiş köylerinin karantinaya alınması ve alınan aktif ve etkili önlemler sayesinde hastalığın İran'ın öbür bölgelerine ve Osmanlı tarafına yayılması önlenmiştir. Oysa vebadan etkilenmiş olan Sakkız'ın valisi Mecid Han aynı kararlılığı gösterememiş, Şah'ın gönderdiği Schlimmer ve ekibi Mükri'ye gitmesin diye bin bir türlü engeller çıkarmıştır. Vali, doktorları götürmek üzere tuttukları katırcıları ve rehberleri veba korkusuyla gitmekten vazgeçirmiş, hatta Sinne valisi Prens Ferhad Mirza'nın refakat etmesi için verdiği memurlar dahi kendilerini hiç bir gücün hareket ettiremeyeceğini bildirmişlerdir.[14]

Görünen o ki Şah Nasreddin ve Tahran'daki yöneticiler Schlimmer'i bölgeye gönderdiklerinde çok da istekli davranmamış daha ziyade bölgede inceleme yapan Osmanlı İmparatorluğu'nun uzmanlarının veba salgını olduğunu haber vermeleri üzerine kendisini görevlendirmişlerdir. Zira tam olarak ne yapması gerektiğine dair talimatlar verilmemiş, bölgede inceleme yaparken bir çok engelle karşılaşmış, geri döndüğünde de raporunu Farsça olarak herhangi bir yerde yayınlama imkanı bulamamıştır. Tahran yönetimi kırsal bir bölgede çıkan hastalığı umursamadığı gibi, aynı tavrı Azerbaycan valisi de sergilemiştir. Zira salgın bölgedeki Akcivan köyünde 1870'in Aralık ayında ortaya çıkmasına rağmen haber ancak 1871'in Ağustos ayı ortasında Tahran'a ulaşabilmiştir.[15] Oysa veba haberleri aynı yılın temmuz ayının sonunda Avrupa ve Amerika'daki gazetelerde yer almıştı.[16] O sırada İran yönetimi ülkedeki kıtlıkla uğraşırken bir taraftan da Batı'da bu konuda çıkan haberleri inkar etmekle meşgul olmayı tercih etmiştir. [17] Ayrıca İran yönetimi Bab-ı Ali ve Avrupa ülkelerinin ekonomik ambargo ve yaptırımlarda bulunmasından çekindiği için bölgede veba salgını olduğunu başta saklamaya çalışmış, ortaya çıktığında da görmezden gelmiş ve kendi kamuoyuna duyurmamıştır. Zira vebanın yayıldığı Kürdistan vilayeti Avrupalılar için önemli bir yün deposu konumundaydı.[18]

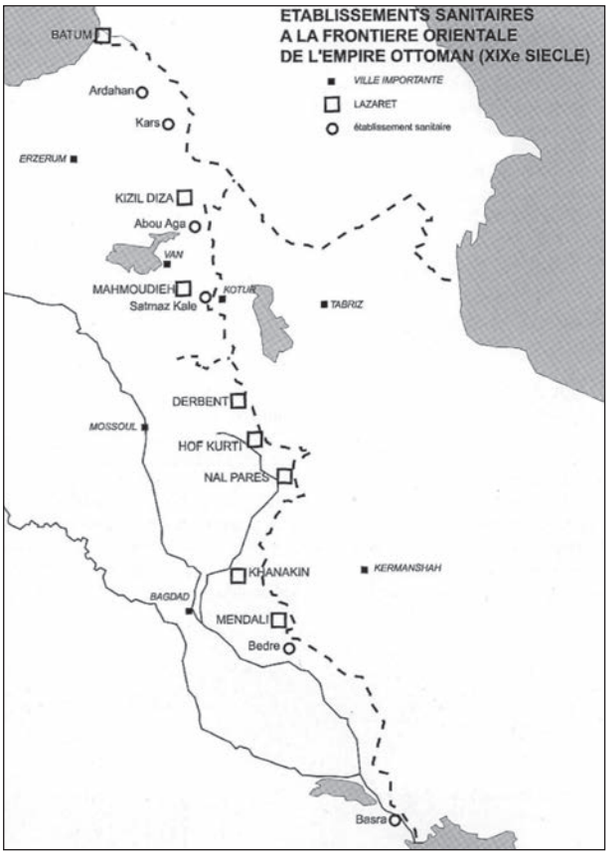
Doktorların hazırladığı raporlara göre vebanın yayılmasının sebeplerinden bir tanesi de Melike adında bir kadının elbiseleri ve Miandub'tan dönen bir köylünün kolunun altında taşıdığı bir bohçadaki pamuktu. Melike kocasının kendisine yeni aldığı elbiselerini giymiş, Mükri'nin vebadan etkilenmiş olan Türkmenkendi köyünden Sakkız'ın Kaniniyas köyüne akrabalarını ziyarete gelmişti. Talihsiz kadın ziyareti sırasında hastalanmış ve üç gün sonra da ölmüştü. Melikenin ölümünden birkaç gün sonra kaldığı evin sahibi Seyid Kazım, karısı Piruze ve tek çocukları da hastalığa yakalanmış, aralarından sadece evin erkeği kurtulmuştu. Melike'nin ölümünün ardından ailesi gelip cenazesini kaldırmış ve üç köyün ortak kullandığı bir mezarlıkta defnetmişlerdi. Cenazeye başkaları da katılmış, kendisinden geriye kalan elbiseleri de Karava köyünden Seyid Velayet alıp ailesine vermişti. Seyid Velayetin evindeki elbiseleri kullanan kadınlarla birlikte evde kalan herkes hastalık sonucunda ölmüş, sadece kendisi o dönemde başka bir yerde olduğu için kurtulabilmişti. Ardından veba Karava'daki diğer evlere de yayılmış, 100 civarında ki-

şinin yaşadığı köyde hastalığa yakalanan 35 kişiden sadece 8'i kurtulabilmişti.[19] Seyid Velayet, Melike'nin elbiselerini alırken kocasının başka bir köyden çalmış olabileceğinden şüphelendiğini fakat çekindiği için bunu dile getiremediğini belirtir. Sakkız'ın valisi doktorlara kadının elbiselerinin vebadan etkilenmiş ve tamamıyla terkedilmiş Mükri'deki Arbanus köyünden alındığı bilgisini verir. Satın alınmış ya da çalınmış olsun, sonuçta Melike'nin büyük bir heyecanla giydiği o elbise vebayı başka bir bölgeden Kaniniyas ve Karava'ya getirmiş ve onlarca kişinin trajik bir şekilde ölümüne sebep olmuştu.

Hastalığın yayılmasının ötesinde bu bölgede neden çıktığı da doktorlar için bir muammaydı. Kimisi pirinç tarlalarının mevcudiyetine, epizootiğe, İran'ın diğer bölgelerindeki kuraklık ve erkeklerde görülen çavdar mahmuzu hastalığına (*ergotism*) işaret etmişlerdir. Fakat bunların çoğu uzmanlar tarafından ciddi bir sebep olarak görülmemiştir. Üzerinde daha çok durdukları sebep, insan ve hayvanların ölü cesetlerinin hastalığın çıkmasında oynadığı önemli rolü olmuştur. Vebanın çıkışından hemen önce İran'da büyük kıtlık yaşanmış bu dönemde insan cesetleri mezarlıklarda yer olmadığı için caddelerde ve pazarlarda terk edilmişlerdir. Hatta Dr. Castaldi Tahran'da kaldığı süre zarfında evinin önünde kalmış iki cesedi kendisinin gömdüğünü kaydeder.[20] Dr. Telafous ve Dr. Schlimmer'e göre Kürdistan vilayetindeki köylülerden biri 40 yıl önce vebadan ölmüş birinin kemiklerine toprağı eşerken bir şekilde temas etmiş ve hastalık bu şekilde yayılmıştır.[21] Zaten ne topoğrafya, ne iklim ne de insanların alışkanlıkları bu hastalığın burada çıkabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca o dönemde İran'da ve dünyanın başka bir yerinde veba salgını olmadığı için de buraya taşınma ihtimali çok düşüktür.

Doktorlar, aynı şekilde hayvan leşinin güneşte kalması durumunda bulunduğu yerdeki havayı etkilediği, kıtlık döneminde insanların hasta ve ölü hayvanların etini yediği ve bu durumun da vebanın çıkmasına neden olabileceğini tartışmışlardır. Zira İran'ın Kürdistan vilayetinde son dönemde yapılan epidemiyoloji araştırmalarına göre kemirgen hayvanlar yeraltındaki yuvalarında öldükten sonra vebaya neden olan *yersinia pestis* bakterisi yuvada yıllarca canlı kalmakta ve bakteri bu yuvaya yeni yerleşen kemirgenlere bulaşmaktadır. Tarla fareleri gibi kemirgenler ve onlarla birlikte taşınan pire benzeri eklembacaklı vektörler Kürdistan'da çokça bulunduğu için burası veba için endemik bir bölgeye dönüşmüştür.

Peki doktorlar Bane, Mükri ve Sakkız'daki vebanın bitmesi için ne tür çözümler önermişlerdir? Hastalığa yakalananlar sağlıklı olanlarından ayrılıp köyün dışındaki tepelerde ayrı kamplar halinde yerleştirilmelidirler. Hastalardan geriye kalan elbiseler, halı ve kilimler yakılmalı, salgından etkilenmiş yerler baştan aşağıya temizlenmeli ve bazı köyler tamamıyla terk edilmelidir.[22] Bazı uzmanlar da İran ve Osmanlı sınırları arasında bir karantina hattı oluşturulmasını veya karantinaya alınması gerektiğini vurgulamışlardır. Schlimmer bölgenin coğrafyası ve sınıra yakın olmasından dolayı bunun çok etkili bir yöntem olmadığını savunmaktadır. O, Mükri'ye Kürtler arasında yaşayabilecek Sünni bir baş müfettiş atanmasını ve emrine her 40 kişiye bir tane düşecek şekilde 10 civarında doktor verilmesini önermiştir. Ayrıca zengin olsun fakir olsun köylülere ücretsiz ilaç, tütsü ve dezenfektan dağıtılmalıdır. Salgın döneminde doktorlar baş müfettişin direktifleri doğrultusunda köylere ve konar-göçerlerin kamplarına gidip hastalıktan etkilenmiş olanları sağlıklı olanlardan ayrılmalı, iyileşenlerin yardımıyla salgının olduğu yerler temizlenip havalandırılmalı ve Tahran'daki sağlık konseyinin direktifleri doğrultusunda insanlar evlerine geri getirilmeliydiler.[23]

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki karantina ve sıhhiye tesislerinin bulunduğu noktalar
Kaynak: Daniel Panzac, "Politique Sanitaire et Fixation des Frontieres: L'exemple Ottoman (XVIIIe-XIXe siècles)," *Turcica* 31 (1999): 107

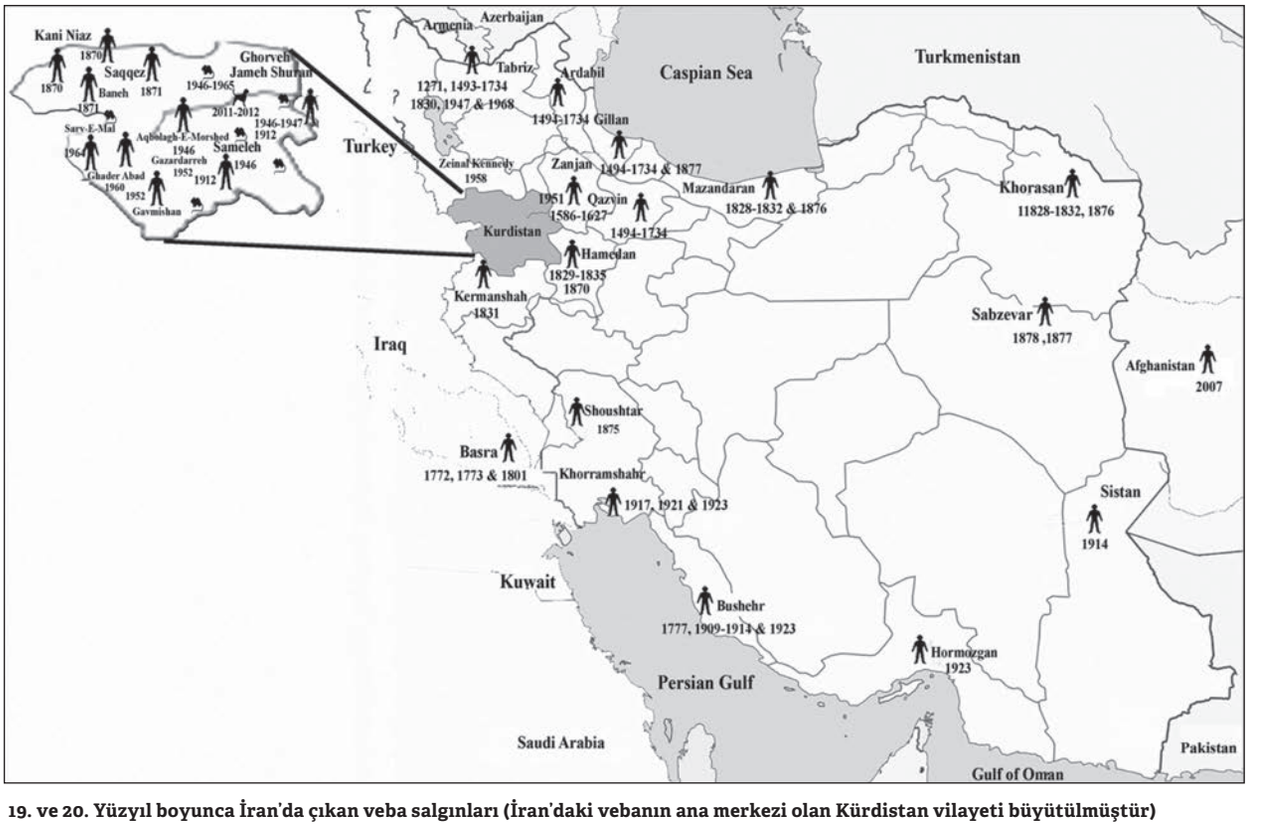
Schlimmer'in önerilerinin çoğu uygulanmasa da sonuçta köylülerin ve yerel liderlerin başarılı karantina uygulamasıyla salgın fazla yayılmadan bastırılmıştır. 1872'nin Mayıs ayında Rus doktor Telafous bölgeyi ziyaret ettiğinde salgın tamamıyla bitmişti. Detaylı olarak yaptığı hesaba göre veba toplam 1,326 aileyi etkilemiş, 891 kişinin hayatına mal olmuş 229 kişi de hastalığı yenmeyi başarmıştır.[24] Bunun sonucunda Osmanlı hükümeti de bu bölgelere uyguladığı karantinayı kaldırmıştır. Fakat yine de veba İran'da, bilhassa Osmanlı'ya yakın sınırlarda çıkmaya devam etmiştir.

Osmanlı hükümeti bu olaya birkaç sebeple dahil olmuştur. 1838'den beri Osmanlı'da salgın hastalıklar-

la etkin bir şekilde mücadele edebilecek bir Karanti Meclisi kurulmuş, Avrupa'dan uzmanlar davet edilmiş ve Uluslararası Sağlık Konferansı'nın bir üyesi olarak imparatorluğun içinde çıkacak salgın hastalıklara karşı diğer ülkelerle birlikte çalışılmıştır.[25] Oysa yanı başındaki İran'da kurumsallaşma 20. yüzyılın başına kadar gerçekleşmemiştir. Bu da İran'da çıkacak bir salgın hastalıkta Osmanlı'nın doğu bölgelerini ve büyük şehirlerini tehdit altına sokmaktadır. Bunu önlemek için Osmanlı-İran sınırındaki Doğu Beyazıt (Erzurum-Tebriz arası), Başkale (Van-Kotur arası), Derbent (Tebriz-Musul arası), Nal Pares (Senendaj-Süleymaniye-Kerkük arası), Hanekin ve Mendeli (Necef-Bağdat-Kermanşah arası) gibi ana geçiş noktalarında Dr. Fauvel'in tavsiyesiyle karantina istasyonları (Fransızca *lazaret*) kurulmuştur. Diğer tali noktalara da sınır gözlemcileri yerleştirip hastalık şüphesi duydukları yolcuları vilayet merkezlerine ihbar etmeleri istenmiştir.[26] Bu sayede İran'dan Osmanlı topraklarına geçen tüccarlar, konar göçerler ve kutsal mekanları ziyarete gelen hacılar kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Bu süreçte Osmanlı sadece salgın hastalıkları kendi sınırlarından girmesini engellemekle kalmayıp aynı zamanda Bane gibi sınırlarına yakın yerlere gidip yerinde tespit ve izole etmeyi hedeflemiştir. Avrupa'da eğitim almış olan Osmanlı bürokrat ve teknokratları imparatorluğun birçok açıdan olduğu gibi tıpta da modernleşmesine ön ayak olmuş ve Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlar'daki vilayetlerde askeri hastaneler ve karantina merkezleri inşa ettirmişlerdir. Bab-ı Ali'deki bu modernleşmeci bürokratlar İran'ı da daha hijyenik, modern ve merkeziyetçi bir devlet olma sürecinde etkilemişlerdir. Salgın hastalıkların kontrol altına alınma süreci, James C. Scott'ın tabiriyle bölgenin epidemilere karşı olan duyarlılığını "okunaklı" hale getirmiştir. Bu da modern devlet inşasını, sınırları kontrol alma sürecini ve toplumu yeniden dizayn etmeyi imparatorluk için daha mümkün kılmıştır.[27] Öbür taraftan bu süreçte Bab-ı Ali'nin bürokratları, Avrupalı meslektaşlarından çok da geri kalmadıklarını, bu tür başarılarla İmparatorluğun modernleştiğini göstermeye çabaladıkları ve ona göre muhatap alınmayı bekledikleri anlaşılmaktadır. Zira 1872 yılının başında Osmanlı'nın İran Kürdistan'ına gönderdiği uzmanlar sayesinde Avrupa için büyük bir tehdit oluşturan veba salgınının daha fazla yayılmadan kontrol altına alındığını Castaldi, Tholozan ve Bartoletti'nin raporlarıyla hem bilim çevrelerine hem de diplomatik misyonları aracılığıyla muhatap devletlere duyurmaya çalışmıştır.[28]

Avrupalılar, sömürdükleri kıtalara beraberlerinde getirdikleri hastalık, hayvan ve bitkilerle ve onların taşıdığı yeni patojenlerle ekolojik bir emperyalizm süreci yürütmeye başlamış, hem doğanın dengesinde hem de yerlilerin nüfusunda büyük bir çöküşe neden olmuşlardır.[29] Avrupalı devletler sömürgeciliğin başlangıç döneminde hastalıkların yayılmasına önayak olurken şimdi de kendilerini ve çıkarlarını korumak için engellemeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla monarşiler sömürgecilik döneminde askeri güç kadar biyoloji, tıp ve botaniğin bu gücünü fark etmiş ve bu alanlara daha fazla yatırım yapmayı tercih etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu da bu süreci Avrupa'dan gelen doktorlar ve buraya eğitime gönderdiği öğrenciler aracılığıyla takip etmiştir. İran 19. yüzyılın ikinci yarısında bunun farkına varmış ve Kürdistan'dakine benzer müdahalelerde Avrupalılara karşı duyduğu

19. ve 20. Yüzyıl boyunca İran'da çıkan veba salgınları (İran'daki vebanın ana merkezi olan Kürdistan vilayeti büyütülmüştür)

Kaynak: Abdolrazagh Hashemi Shahraki vd., "Plague in Iran: its history and current status," *Epidemiology and Health* 38 (2016): 3

1952'de Hemedan ve Kürdistan vilayetleri sınırındaki Akanlu Köyünde Salgın Hastalıkları Araştırma Merkezinin açılışı
Kaynak: Roya Mohammadpour and Ehsan Mostafavi, "A Historical Report of Plague Outbreak in Northwestern Iran, 1966," *Journal of Medical Microbiology and Infectious Diseases*, 6:1 (2018): 21

şüphe kadar olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'na her zaman mesafeli durmuştur. İran aynı zamanda Avrupalı devletler arasında da bir sınıflandırma yapma ihtiyacı hissetmiş, Şah Nasreddin'in özel doktorluğunu (*tebîb-e mehsûs*) yapacak kişileri bölgede bir kolonyal güç olan İngiltere'den değil kendisine daha az tehdit oluşturacak Hollanda, Avusturya, Almanya ve Fransa'dan seçmiştir.[30]

Kürdistan'da çıkan veba daha uzun süre tıp dünyasını meşgul etti. İlk başta İstanbul'da yerli ve yabancı doktorlar tarafından takip edilen aylık *Gazette Médicale d'Orient*'ın 1872 yılındaki sayılarında büyük bir yer kapladı. Yukarıda da bir kısmının bahsi geçen salgın hastalık uzmanı doktorlar hastalığın çıkış kaynağı ve etkileri üzerinde tartıştılar. Bazı uzmanlar diğerlerini küçümseyerek vardıkları sonuçları gülünç buldular. Örneğin Barozzi, Polak'ın Bane'deki vebaya tifo teşhisi koyarak kendisini gülünç duruma (*risum teneatis*) düşürdüğünü, bu "banal" doktorun kendisini salgın hastalıklarda otorite (*ex cathedra*) zannettiğini, hayatında da hiç tifo ve veba salgını incelemediğini, bu yüzden de ciddiye alınmaması gerektiğini söyler.[31] Doktorların raporları Avrupa'daki tıp dergilerinde basılınca salgının hikayesi uluslararası bir boyut almaya başlamış ve daha sonra Avrupa'daki parlamentolarda da tartışılmıştır.[32] Kürdistan'daki 1870-71 vebası ve sonrasındaki salgınlar 1897'de Venedik'teki "Avrupa'yı Vebaya Karşı Savunma Konferansı"nda da konu olmuş ve bölgenin son 20 yılda vebanın İran'daki merkezlerinden biri haline geldiği sonucuna varılmıştır.[33] Uzmanlar her ne kadar her şeyden önce Osmanlı ve İran hükümeti arasında daimi işbirliği tesis etmek gerektiğini vurgulamışlarsa da tarihsel süreç bu tür siyasal işbirliğinin, hatta insani yardım söz konusu olduğunda bile, çok işlemediğini göstermiştir.[34] 1871'den sonra Kürdistan ve komşu vilayetlerde 11 kez daha veba salgını yaşanmış ve sonunda 1953 yılında bu bölgeye yakın Akanlu köyünde salgın hastalıklarla ilgili bir araştırma merkezi kurularak bu hastalığın kalıcı olarak ortadan kaldırılması sağlanmıştır.[35]

METİN ATMACA –ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ

1829-1966 yılları arasında İran'ın kuzeybatısında çıkan veba salgınları

Salgın bölgesi	Vilayet	Yıl	Ölü sayısı
Mevcut değil (md)	Kürdistan, Kermanşah, Hemedan	1829-1835	Binler
Sakkız, Bane, Savuçbulak	Kürdistan	1871	891
Md	Kermanşah	1877	md
Md	Kürdistan	1913	md
Akbulak-ı Mürşid	Kürdistan	1947	56
Samele, Serbağle	Kürdistan	1947	17
Mezidabad	Kürdistan	1951	2
Gozarderre	Kürdistan	1952	45
Gavmiçan	Kermanşah	1952	8
Zenalkendi	Batı Azerbaycan	1958	6
Kadirabad	Kürdistan	1961	7
Sarumal	Kürdistan	1963	14
Seyyidabad	Kürdistan	1966	1

Kaynak: Abdolrazagh Hashemi Shahraki vd., "Plague in Iran", 3

DİPNOTLAR

1 Bugün Bane'nin orta kısmında vebadan etkilenmiş bu mahallenin yerine Kürtçe "Banê kon" Farsça "Bane-yê Kohnê" (Eski Bane) isminde bir mezarlık bulunmaktadır.
2 Dr. Castaldi, La peste dans le Kurdistan persan: rapport (İstanbul: 1872), 5-6, 9.
3 Castaldi, La peste, 5-6.
4 Mirza Abdul-Ali'nin hazırladığı rapor için, bkz. Castaldi, La peste, 26-9.
5 Y. E. Polak, Gazette Médicale d'Orient 16/1-2 (Nisan-Mayıs 1872): 2.
6 Dr. Telafous'un raporu için, bkz. Fauvel, Recueils des travaux du Comité consultatif d'hygiène publique de France (Paris: Librairie J. B. Baillière,1874), 340-2.
7 A. Marrion, Gazette Médicale d'Orient 16/8 (Kasım 1872): 116.
8 Castaldi, La peste, 7-8.
9 J.D. Tholozan, La peste en Turquie dans les temps modernes (Paris: Masson, 1880), 77.
10 Tholozan, La peste en Turquie, 27. Vebanın "Doğululuğu" üzerine tartışma için, bkz. Nükhet Varlık, "'Oriental Plague' or Epidemiological Orientalism? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean," Nükhet Varlık, ed. Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean (Croydon: Arc Humanities, 2017), 57-90. Bu tezin en sıkı savunucularından Alman tıp tarihçisi August Hirsch vebanın Doğu kökenli olduğunu ve 17. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarından Avrupa'ya geldiğini iddia eder. August Hirsch, "What Has Europe to Fear in the Future from Oriental Plague?" The Practitioner: A Journal of Therapeutics and Public Health 19 (1877): 223–40.
11 Polak, Gazette Médicale d'Orient, 2.
12 Şah'ın özel doktorluğunu yapan Schlimmer raporunu Tahran'da bastırdığı tıp sözlüğünün "veba" (Fransızca peste, Farsça tâ'un) maddesine kaydeder. Bunu yapmasının nedeni ihtimal İran yönetiminin raporunun yayınlanmasına izin vermemesindendi. Schlimmer, raporunu İran'lı yetkililere teslim ettikten sonra Farsça olarak hiç bir yerde basılmadığını, sadece Rusçaya çevrilip bir kaç dergide ve bu kitabında yayınlandığını belirtir. Raporun bir kopyası için, bkz. Johann Schlimmer, Terminologie médico-pharmaceutique et anthropologique français-persane (Tehran: Litographie d'Ali Gouli khan, 1874) 433-55.
13 Schlimmer, Terminologie, 443.
14 Schlimmer, Terminologie, 439, 446.
15 J. D. Tholozan, "Note sur le développement de la peste bubonique dans le Kurdistan en 1871," Gazette Médicale de Paris, 52 (1871): 590.
16 New York Times, 26 July 27, 1871.
17 Londra'daki İran sefirinin mektubu "The Rumoured Famine in Persia," Times, 31 July, 1871.
18 1875'te İngiltere, Osmanlı topraklarından, bilhassa Irak ve Kürdistan'dan gelen yünü veba taşıma riskine karşı uluslararası bir tehdit olarak görüp ülkeye ithalatını kısıtlamış, bu sebeple Osmanlı yün ticareti zarar görmüştür. Firoozeh Kashani-Sabet, " 'City of the Dead': The Frontier Polemics of Quarantines in the Ottoman Empire and Iran", Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East 18:2 (August 1998): 51–58.
19 Schlimmer, Terminologie, 440; Castaldi, La peste, 24-6;
20 Castaldi, La peste, 34-37.
21 Schlimmer, Terminologie, 436; Fauvel, Recueils, 341.
22 Tholozan, "Note sur le développement," 591.
23 Schlimmer, Terminologie, 454.
24 Fauvel, Recueils, 342.
25 Birsen Bulmuş, Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 131-150.
26 Daniel Panzac, "Politique Sanitaire et Fixation des Frontieres: L'exemple Ottoman (XVIIIe-XIXe siècles)," Turcica 31 (1999): 101-2.
27 "Okunaklı"lık konsepti ve hastalıkların önlenmesiyle ilgisi üzerine daha fazla bilgi için, bkz. James C. Scott, Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1998), 1–8, 77.
28 Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana ve Roma sefaretleri aracılığıyla muhataplarına gönderdiği mektuplar için bkn.: BOA, HR.MKT. 735/48, 07 Muharrem 1289 (11 Mart 1872).
29 Alfred Crosby, Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900 (Cambridge: Cambridge University Press: 1993)
30 Hormoz Ebrahimnejad, "Introduction de la médecine européenne en Iran au XIXe siècle," Sciences sociales et santé,16/4 (1998): 95.
31 Dr. Barozzi, Gazette Médicale d'Orient 16/1-2 (Nisan-Mayıs 1872): 2.
32 Papers Relating to the Modern history and Recent Progress of Levantine Plague, London, 1879.
33 A. Proust, La Défanse de l'Europe contre la Peste et la Conférence de Venise de 1897 (Paris: Masson, 1897), 90-8.
34 Kashani-Sabet, "'City of the Dead'", 55.
35 Abdolrazagh Hashemi Shahraki vd., "Plague in Iran: its history and current status," Epidemiology and Health 38 (2016): 5-6; Roya Mohammadpour and Ehsan Mostafavi, "A Historical Report of Plague Outbreak in Northwestern Iran, 1966," Journal of Medical Microbiology and Infectious Diseases, 6:1 (2018): 21.

Gökhan Akçura'nın kaleminden
sazlı sözlü, eğlenceli
İstanbul...

Bütün seçkin kitapçılarda, internet satış noktalarında,
Zambak sokak, 21 Beyoğlu adresinde ve **oglak.com**'da.

GÖKHAN AKÇURA İLE SÖYLEŞİ

İstanbul'un Şenlikli Tarihine Bir Yolculuk

SÖYLEŞİ: BARIŞ ALP ÖZDEN

GÖKHAN AKÇURA'NIN EN SON KİTABI *BİR ŞEHR-İ İSTANBUL Kİ...* OĞLAK YAYINLARI TARAFINDAN GEÇTİĞİMİZ AYLARDA YAYIMLANDI. FESTİVALLERDEN SAYFİYELERE VE İLK PLAJLARA, GECE KULÜPLERİNDEN SİNEMALAR VE TİYATROLARA KADAR İSTANBUL'UN ESKİ EĞLENCE KÜLTÜRÜNDEN KESİTLER SUNAN BU ÇALIŞMAYI GÖKHAN AKÇURA İLE KONUŞTUK.

Gündelik hayat tarihi bizim tarihçiliğimizin pek gelişmemiş, biraz da "hafif" bulunan bir alanı. Sizi gündelik hayat ve onun kültürüne dair araştırma yapmaya teşvik eden neydi?

Bu sorunun cevabı benim üniversite yıllarıma kadar uzanır. DTCF Tiyatro Kürsüsü mezunuyum. Benim okuduğum yıllarda dramaturgiye ağırlık veren bir yapısı vardı kürsünün. Araştırmacılığımın tohumları o yıllarda atılmıştır. Bilirsiniz, dramaturgi, bir sahne eserinin hem yapısını hem de içeriğini irdeler. Araştırma alanı da ister istemez çok geniştir. Deli Dumrul hakkında yazılmış bir eser sizi efsanevi yıllara götürür, Arthur Miller'in bir oyunu da Amerika'nın soğuk savaş dönemine. Yani uzmanlaşma değil, nerede ne bulacağını bilmek ve topladıklarını bir araya getirmek önemlidir. İzmir'de Güzel Sanatlar Fakültesinde de asistan olarak "Oyun İncelemesi" dersleri veriyordum, bu süreçte de araştırmacılığım gelişti elbette. 12 Eylül'den sonra öğretim üyeliğini bırakıp İstanbul'a geldim ve reklam sektöründe yazar olarak çalışmaya başladım. Tamam, metin yazarı olarak para kazanıyorduk ama benim aklım yine araştırma yapmaktaydı. Ajans bir bira şirketi için çalışıyordu, ben de oturdum Türkiye bira tarihi üzerine bir araştırma yaptım. Sonra bu yazı bir dergide yayınlandı. Gündelik yaşam tarihi çalışmalarımın başlangıcı sanırım bu yazı oldu. O yıllarda tarihsel konulara bu açıdan bakan pek bir çalışma yoktu. Murat Belge'nin *Cumhuriyet* Gazetesi için hazırladığı "Popüler Kültür" sayfası ilklerdendir. Ama, haklarını yemeyelim, çok daha eski dönemlerde gündelik yaşam üzerine kalem oynatan çok yazar vardı ve ben de giderek onları keşfediyordum. Reşat Ekrem Koçu, Sermet Muhtar Alus, Ercüment Ekrem Talu, Münir Süleyman Çapanoğlu, Refik Halid Karay... Bu liste uzar gider. Kendimi biraz onlardan el almış gibi hissederim hep...

Gündelik hayat tarihçiliği iktidarın siyasi ve idari tasarruflarından bağımsız olarak insanların yaşamlarını nasıl kurduklarını ve gündelik deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarını gösterme imkanı sunuyor. Bu açıdan baktığımızda sizin çalışmalarınız modernleşme dediğimiz süreç hakkında bize ne söylüyor?

Öncesine de zaman zaman uzanmama rağmen, benim esas yoğunlaştığım dönem Cumhuriyet'in ilk elli yılı. Bu dönemle ilgili yüzlerce makale kaleme aldım. Hepsinde de modernleşmenin olumlu ve olumsuz etkileri karşıma çıktı elbette. Ben bu süreç hakkında, biraz dışarı çıkıp, daha tarafsız bir gözle bakmaya çalışıyorum. Dışında kalmaya çalıştığım, bence yanlış olan iki yaklaşım var. Biri Cumhuriyet sürecinde yapılan her modernleşmeyi "kutsal" olarak niteleyenler; öteki ise, bunun tam tersine her modernleşmeyi aforoz etmeyi alışkanlık haline getirenler. Modernleşme sadece bizde olmuyor ki. Dünya her gün bir adım ileri gidiyor. Bu adımın olumlu etkileri de oluyor, olumsuz da. Ayrıca olan her şey bir süre sonra tarihimizin bir parçası haline geliyor. Bu nedenle ele alınan her olguyu mümkün olan her açıdan görmek ve irdelemek gerekiyor. Modernleşme, olumsuz etkilerini de görmek şartıyla, kaçınamayacağımız bir süreç. Olumsuz etkilerini iyice irdelemek, bugünü anlamak açısından da çok önemli.

Gündelik yaşamda eşitsizliklerin nasıl üretildiği, karşıt sınıfların gündelik hayatın kültürel ve simgesel pratikleri içinde nasıl karşılaştığı ve etkileşime girdiği gibi soruların gündeme gelmesiyle gelişti dünyada gündelik hayat tarihçiliği. Bizde ise sanki biraz üst sınıfların ve seçkinlerin kültürüne odaklanmış gibi geliyor. Orta ve üst sınıfların nostalji duygusuna sesleniyor gibi bir izlenimim var. Buna katılır mısınız?

Modernleşmenin ilk etkilerini elbette "biraz üst sınıfların ve seçkinlerin" yaşamında görüyoruz. Yani

Büyükdere sahilinde akşam gezintisi

iktidarın ve iktidarın elinde olan bürokrasinin; kent hayatının orta ve üst kesimlerinin yaşamında. Bu nedenle modernleşme süreci hakkında araştırma yaparken "moda", "eğlence yaşamı", "müzik", "otomobil", "konut" gibi akla hemen gelecek onlarca konunun ilk muhatabı olan bu kesimler mercek altına alınıyor. Bu Anadolu kentleri için bile geçerli. Balolar tarihinde Kars ya da Diyarbakır'da düzenlenen bir baloyu ele aldığımızda, bunun ordu mensupları ve tayin edilmiş memurlar tarafından düzenlendiğini görüyoruz. Bu "odaklanma"nın bir nostalji olarak ya da bilimsel bir değerlendirme olarak ele alınması, tamamen araştırmacının bakışı ile ilgili. Sonuç olarak 1960'lı yıllara kadar bu süreç değişmiyor. Daha sonraları köyden kente göçün iyice artışı ile kırsal kesimden gelen daha alt sınıfların, bu kez farklı biçimlerde de olsa "modernleşme"nin ilgi alanına girdiğini görüyoruz.

***Bir Şehr-i İstanbul ki...* ağırlıklı olarak geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemleri İstanbul'unun eğlence hayatına eğiliyor. İstanbul sizin tabirinizle bir sayfiye şehri. Ancak 19. yüzyıl sonundan 1950'lere sayfiye ve tatil anlayışı epey değişime uğruyor. Bunu biraz anlatır mısınız?**

Cumhuriyete kadar sayfiye "ekabir sınıf" için geçerliydi. Kışın konaklarda yaşayanlar, yaz gelirken, daha Nisan ayında yalılara göçerlerdi. Sayfiye o zamanlar, genellikle İstanbul içindeki bir diğer mekana taşınmak anlamına gelirdi. O zamanlar özellikle gidilen Boğaziçi kıyıları sakin ve temiz sularıyla bilinirdi. Refik Halit Karay, eski dönemlerde İstanbul'da yazların zaten hemen hemen herkes için bir tatil gibi geçtiğini söyler. Yaz göçlerinin biraz hali vakti yerinde İstanbullular için sıradan bir hadise olduğunun altını çizer: "Bahardan sonra İstanbul'daki evimizden köylerden birindeki sayfiyemize göç ederdik. O asırda kışı yazdan tamamen ayrı bir bir hayat içinde geçirmek mecburiyeti vardı. Yaz arkadaşları, yaz ahbapları, yaz meşguliyetleri kışınkilerden hemen hemen büsbütün farklıydı, sonbahar ile ilkbahar, sinemadaki kısımları ayıran perde araları gibiydi; göçle beraber manzara, muhit, vak'a hepsi değişiverirdi... Bakardınız ki, o loş sokaktan, o köhne konaktan birden ayrılmış ve Boğaziçi'nin, yahut Çamlıca'nın bir güneşli bahçesine, bir taze boyalı binasına girmişsiniz..."

Cumhuriyetle birlikte işler değişmeye başlar. Artık beyler, paşalar kalmamıştır. Onların yerini yeni zenginler almıştır. Konaklar apartmana, yazlıklar kiralık evlere dönüşmeye başlamıştır. Yollar açılmıştır, eskiden sadece denizden ulaşılan birçok yere otomobille gidilebilmektedir. Mekanlar da çoğalmıştır; Adalar önem kazanmış, Kadıköy'den Bostancı'ya uzanan bölgeler "sayfiye" kapsamına alınmıştır. Sadri Ertem 1947 yılına ait bir yazısında "İstanbul'a ister Marmara'dan, ister Karadeniz ufkundan bakınız, derhal size bir sayfiye şehrinin bütün vasıflarını arz eder" diyerek anmaktadır o dönemi. Trenlerin Anadolu'dan ve Ankara'dan akın akın sayfiye için İstanbul'a gelenleri taşıdığını da sözlerine ekler. Biz ise bugün düşününce, sayfiye olarak biraz zorlanarak da olsa aklımıza gelebilen bölgeler Adalar ve Boğaziçi oluyor. Ama eskiden sınırlar düş gücümüzün yetemeyeceği kadar genişti. Anadolu Feneri'nden Kartal'a, karşı kıyıda ise Sarıyer'den Yeşilköy'e kadar istediğiniz yerden denize girebilirdiniz. Kalamış kıyılarında yaz tatilinizi geçirebileceğiniz otelleri hala hatırlayanlar

Küçük Çiftlik gazinosunun sahnesinde Parihan Altındağ

var. İstanbul'da yaz ve sayfiye denilince bunlar akla geliyor işte (alın size nostalji).

Benim en ilgimi çeken bölümlerden biri de İstanbul'un Anadolu'dan göç almaya başladığı 40'lı yıllarda kurulan Saygısızlıkla Savaş Derneği'nin hikayesini anlatan bölüm. Sanki Anadolu'dan gelen "işgalcilere" karşı yerleşik orta sınıfların şehre sahip çıkma ve onu kontrol etme çabası gibi. Ne dersiniz?

Saygısızlıkla Savaş Derneği, etkileri bugüne kadar uzanan seçkinci bir bakışın örgütlenmesi. Çoğu üniversite profesörü, üst kesim bürokrattan oluşan bir topluluğun, İstanbul'un kalitesini bozanlara ayar vermek isteğinin somutlaşması. Derneğin amacı tüzüğünde iki madde halinde belirtilmiş: 1. İstanbul'da belediye nizamlarını tanıtmak ve bu nizamların uygulanmasında, hemşehri yaşayışına sağlanması düşünülen karşılıklı faydaları anlatmak ve nizamlara saygıyı göstermeğe davet etmek. 2. İstanbul şehrinde ileri, medenî bir şehir topluluğu yaşayışının gerektirdiği karşılıklı saygı âdabını kökleştirmek ve yaymak için çalışmak.

İlk bakışta çok da aykırı gelmiyor insana. Ama metotları ilginç. Yöneticiler "gayemiz, çirkin hareketler yapan vatandaşları güzellikle ve tavsiye ile doğru yola getirmektir" biçiminde demeçler verir önce, ama bunlar yeterli olmaz. Kurucu üyeler bireysel uğraşlarına devam ederler. Örneğin başkan Zeki Zeren, Kadıköy vapurunun alt salonunda yolculuk yaparken, uyarılarına aldırmayarak sigara içen üç öğrenciyi Kadıköy Emniyet Amirliği'ne çağırttığını anlatır. Gençler karakolda af dilemişlerdir. Bay Z. Z. gerisini şöyle aktarır: "Gençlere böylece hocalığın icap ettirdiği dersi verdim ve kendilerini affettirdim." Sonra küçük kartlar bastırırlar. Her biri ayrı bir renk ve ayrı bir uyarı taşıyan kartlardır bunlar. Diyelim yere tüküren birini mi gördünüz. Uygun renkte kartı ona uzatıyorsunuz, üzerinde "Şehrimizin kirletilmesi hepimizin zararınadır. Ne dersiniz?" gibi bir uyarı yazmakta... Bu dernek etkili olamıyor elbette. Ama bugüne kadar uzanan bir bakışı gösteriyor bize.

Araştırmalarım sırasında doğal olarak İstanbul konusunda yazmış onlarca yazarın makaleleri geçiyor elimden. Fikret Adil'den Sabri Esat Siyavuşgil'e; Adnan Adıvar'dan Şevket Rado'ya... Hemen hepsi İstanbulluluk konusunda benzer fikirlere sahip. Dışardan gelenlere neredeyse nefretle bakıyorlar. Önce göçmenler, sonra hacıağalar, ardından kapıcılar... Giderek gecekondular, işçiler... Bu seçkinci bakış, bugün yaşadığımız olumsuzlukları da yaratan olgular arasında...

Kitapta dikkatimi çeken diğer bir konu ise İstanbul eğlence hayatında her zaman kozmopolit bir topluluğun olması. Osmanlı'nın son dönemleri ve işgal yıllarında bu tahmin edilebilir bir durum ancak 1930'lu yılların sonunda dahi eğlence kulüplerinin programları ve duyurularının Türkçe yanında İngilizce ve Fransızca da olması bana şaşırtıcı geldi. Bu konuda biraz bilgi verebilir misiniz?

Biliyorsunuz, İstanbul'un nüfusu neredeyse 1960'lara kadar oldukça kozmopolitti. Gayrimüslimler olarak nitelenen Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Levantenler kendi dillerinin yanı sıra yabancı bir dil de konuşurlardı. Özellikle Fransızca... Gece yaşamının tadını çıkarma konusunda Türklerden çok daha başarılıydılar üstelik. Her kesimin kendi yayın organları bulunur, ilanlar da buralarda hem ana dillerinde hem de muteber bir evrensel dilde yayınlanırdı. Yalnız kitapta bol bol kullandığımız İngilizce ve Fransızca ilanların başka bir hikayesi var. Bunlar 1930'lu yılların sonlarında yayınlanan *Reflector* adlı bir dergiden

alınma. Dergi Maksim ve Tepebaşı Garden'ı da işleten Koço Petridis adlı bir emprezaryo tarafından çıkarılmakta. O yıllar Avrupa'nın her köşesi savaş altında olduğu için, İstanbul bir sanatçı göçü ile karşı karşıya. *Reflector* de Avrupa'nın eğlence yaşamı malzemesini ilanlar yoluyla herkese duyurmayı amaçlıyor, parayı da bu ilanlardan kazanıyor. Dergi bu nedenle İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak üç dilde yayınlanıyor. Bu yüzden İstanbul gece mekanlarının ilanları da Türkçe değil İngilizce veya Fransızca çıkıyor.

Emprezaryolar, yani dönemin organizatörleri kitapta önemli bir yer tutuyor. Lübnan'dan Arjantin'e kadar dünyanın her yerinden tiyatro gruplarını, revüleri, cazbandları getirebiliyorlar. Biraz bu insanlardan bahsedebilir misiniz?

Emprezaryolar bahsi oldukça ihmal edilmiş bir alandı. Emre Aracı'nın Naum Tiyatrosu çalışması bu konudaki tek örnek. O da konunun gereği olarak 1870 yılında noktalanır. Benim ilgim ise yıllar önce Ses Tiyatrosu'nun restore edilişi sürecinde başladı. Önce buranın emprezaryosu olarak adı geçen Hügo Arditi'nin peşine düştüm. Ardından onun ortağı olan Jean Lehman'ın. Bu ikili, on dokuzuncu yüzyılın sonundan başlayarak 1930'lu yılların ortalarına kadar İstanbul'un en güzel mekanlarını işletiyorlar. Tepebaşı'nda Garden, Anfi Sineması, Fransız (sonra Ses adını alan salon) Tiyatrosu, Taksim Bahçesi, Maksim bunların en önemlileri. Yani elli yıllık bir gece hayatının başkahramanları. Bunlar nasıl çalışıyorlardı, kimleri getirdiler gösteriler için, mekanların öyküleri oldukça ilgi çekici konular. Dünyanın dört bir köşesiyle ilişkiler kuruyorlar. Birçok tanınmış sanatçıyı getiriyorlar. Lehman ölünce yerine yeğeni Koço Petridis geçiyor, o da amcasından kendisine kalmış mekanları başarıyla işletiyor. Bir de Saray Sineması'nın
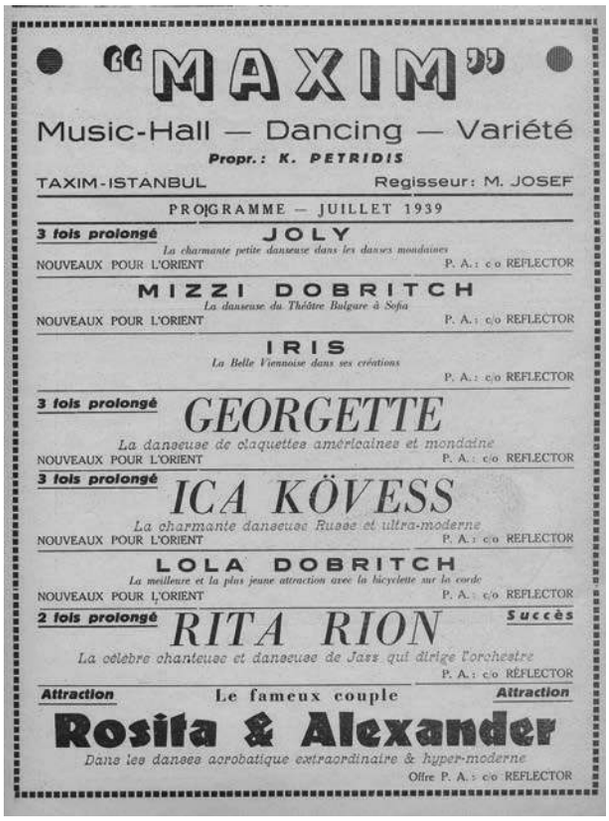

Saygısızlıkla Savaş Derneği'nin afişi. Grafiker: İhap Hulusi

emprezaryosu Franko var. Burada Josephine Baker, Maurice Chaviler, Dizzy Gillespie, Charles Trenet ve Zarah Leander gibi ünlü sanatçıların gösteri yapmalarını sağlıyor. Kurduğu Kontiya (Konser Tiyatro Organizasyon) şirketi vasıtasıyla hem kendi sinemasında hem de Lüksenburg Sineması, Taksim Sineması, Komedi Tiyatrosu ve Açık Hava Tiyatrosu gibi

Kristal Gazinosu sahnesinde bir Macar bale topluluğu
Necip Sarıcı arşivi

***Reflector* 12 Haziran 1939**

yerlerde organizasyonlar gerçekleştiriyor. Emprezarlyoların tarihi, İstanbul'un eğlence tarihinin pek bilinmeyen bir yönünü ortaya çıkarıyor sanırım.

Son olarak o dönemi bugünün İstanbul'u ile karşılaştırdığınızda eğlence hayatı ve kültürü bakımından size en çarpıcı gelen farklar nelerdir?

Cumhuriyet'in ilk otuz kırk yılı, eğlence yaşamı açısından bugüne nazaran çok daha zengin. Üstelik her kesimden insanın gidebileceği yerler var. Şehir bir uçtan diğerine eğlenme şansına sahipti. Özellikle yazları bahçelerin keyfine doyum olmazdı. Burhan Arpad, Cumhuriyet'in bu döneminde faaliyet gösteren yazlık bahçeleri sıralarken, bunların halk tipi eğlencenin ana mekanları olduğunun altını çizmeyi unutmuyor: "İstanbul yakasında yaşayan dar ve orta gelirlilerin dinlenme günleri ya da akşamları gidecekleri keseye uygun yerler pek çoktu. Yenikapı'dan Samatya ve daha ötelerde kıyıda, deniz üzerinde çay bahçeleri ve içkili yerlere herkes kolayca para bulabilirdi." Arpad, para durumu biraz daha uygun olanların ise Atatürk'ün de arada sırada uğradığı Sarayburnu Gazinosu'nda Safiye Ayla'yı dinleyebileceklerini hatırlatır. Beyoğlu yakasında da ucuz eğlence için birçok imkân vardır. Novotni Bahçesi, Tepebaşı Bahçesi, Taksim Belediye Bahçesi, Panorama, Belvü gerçek halk bahçeleri olarak hizmet verirlerdi. "Bahçelerin giriş yolunda küçük küçük barakalarda çirozdan başlayarak her çeşit mezelik satılırdı. Aile başı o barakalardan kesesine göre alışveriş yapar, sonra bir masa seçip biraları ısmarlardı." Yine Beyoğlu yakasında bulunan Küçük Çiftlik Parkı ise "belki biraz daha pahalı, ama yine de bir halk bahçesi niteliğindeydi. Ne fiks menü için yüzlerce lira ödenirdi ne de binlerce lira gerekirdi. Beş on lira, en çok yirmi otuz lira bir ailenin sazlı varyeteli programı izlemesine yeterdi." Bütün bunlar yetmezse bir bardak çay ya da bir gazoz içerek girebileceğiniz Salacak, Küçüksu, Altınkum, Sütlüce vb. plaj ve gazinoları vardı. Arpad hızını alamaz, Anadolu yakasına geçer buradaki bahçe ve gazinoları da listesine ekler. Elbette Sarıyer'deki, Beykoz'daki "sular"ı da ihmal etmez. Ve yitip giden bu geleneğin arkasından gözyaşları döker. İnsan o günlerde yaşasaydım daha mı hoş olurdu demeden edemiyor...

Emprezaryo Arditi (en sağda) ailesi ve arkadaşlarıyla evinin önünde

Ankara'nın Roma ve Bizans Dönemi Yazıtları

TURHAN KAÇAR

STEPHEN MITCHELL VE DAVID FRENCH'İN KALEME ALDIĞI VE ANKARA'NIN TAŞA YANSIYAN BELGELERİNİ GÖZLER ÖNÜNE SEREN BU ESER, KENTİN DİNİ, SİYASİ VE TOPLUMSAL TARİHİNİ ÇEŞİTLENDİRİP DERİNLEŞTİRDİĞİ İÇİN ROMA VE BİZANS ANKARA'SIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALARDA ÖNEMLİ BİR REFERANS OLACAKTIR.

Stephen Mitchell

Eski Çağ Anadolu tarihinin en önde gelen uzmanlarından Stephen Mitchell ve 2017 yılında vefat eden David French'in birlikte hazırladıkları Geç Roma ve Bizans dönemi Ankara'sının epigrafik külliyatının ikinci cildi, merkezi Paris'te bulunan Fransız *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* tarafından verilen 2020 yılı Gustava Schlumberger ödülünü aldı. Bizans ve Bizans'ın komşusu olan Haçlı devletleri üzerine önemli bir uzman olan Leon Gustava Schlumberger (ö. 1929) adına düzenlenen bu ödül, her yıl değişmeli olarak Bizans Tarihi, Bizans Arkeolojisi ve Latin Doğu'nun Tarihi ve Arkeolojisi alanındaki çalışmalara verilmektedir. Dolayısıyla bu kısa yazının amacı Türkiye'nin Eski Çağ tarihinin çok önemli bir parçası olan Ankara'nın Roma Bizans tarihi bağlamını dikkate alarak, Stephen Mitchell ve David French'in bu önemli eserini Türk tarih okuyucusuna tanıtmaktır.

The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra) I-II[1] adlı eseri hazırlayan Stephen Mitchell ve David French (ö. 2017), Türkiye'de Eski Çağ tarihi ve klasik arkeoloji çevreleri tarafından Roma dönemi Anadolu tarihini, Roma siyaseti merkezinden ve sadece literatüre dayalı olarak değil, daha sahadan araştıran isimler olarak tanınmaktadır. Stephen Mitchell, *Toplumsal Tarih*'te yıllar önce (Aralık 2011) kendisiyle yaptığım röportajı okuyanların da hatırlayacağı gibi, Anadolu tarihine yaklaşımı Roma-merkezli olmayıp, daha ziyade toplumsal ve yerleşim tarihi odaklı ve daha içeridendir. Aynı şekilde uzun süre Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün müdürlüğünü yürüten ve üç yıl önce vefat eden David French de Kalkolitikten Roma dönemine kadar Anadolu kültür tarihiyle ilgili yazıtlar, mil taşları ve Ankara ve çevresinin Roma yolağları gibi maddi belgeler üzerine Türkiye'de klasik arkeoloji ve Eskiçağ tarihçilerinin yakından tanıdığı bir isimdir.

Ankara, MS. IV. Yüzyılın başlarında çağdaşı Byzantion'a göre çok daha hareketli bir Roma kentiydi. Hem ana yol üzerindeydi hem de Anadolu içerisinden gelen diğer yolların kavşağında yer alıyordu. Tuna ve Fırat sınırındaki askeri problemlerin baskısıyla başkentin Marmara kıyısına aktarılmasıyla birlikte, doğu sınırına giden ana karayolu Ankara'dan geçiyordu. Kent, çevresinde yer alan Bithynia, Pontus, Paphlagonia, Cappadocia ve Cilicia gibi bölgelerin metropol kentlerinin ve yerleşimlerinin yol ağıyla birleştiği bir kavşaktı. Ankara'nın bu niteliğinin bir parçası olarak Hıristiyanlık buraya erken vakitte gelmiş olmalıdır, çünkü daha II. yüzyılın sonlarında Phrygia'da Philadelphia (Alaşehir) civarında ortaya çıkan Montanist kilise gurubunun Ankara'daki varlığını Eusebius'tan (*HE*, 5.16.4) öğrenebiliyoruz.

Ankara, IV. yüzyıldan itibaren de Hıristiyanlaşan Roma İmparatorluğu'nda kilise konsillerine katılmak için sık sık seyahat eden piskoposları konuk etmiştir. Hıristiyanlığın ilk genel konsilinin toplantı yerinin İznik'ten önce Ankara olarak planlanması, kentin Roma İmparatorluğu'nun doğu yarısındaki nispeten merkezi konumuyla ilgiliydi. Kentin hareketli ve merkezi konumu, IV. yüzyılın kaygan kilise devlet ilişkilerinde Marcellus ve Basileios gibi Ankaralı piskoposların hâkim rollerini de açıklamaktadır. Ankara piskoposluğu yapan bu iki şahsiyet, günümüzün

kilise tarihi çalışmalarında bile ana odaktan uzak değildirler.

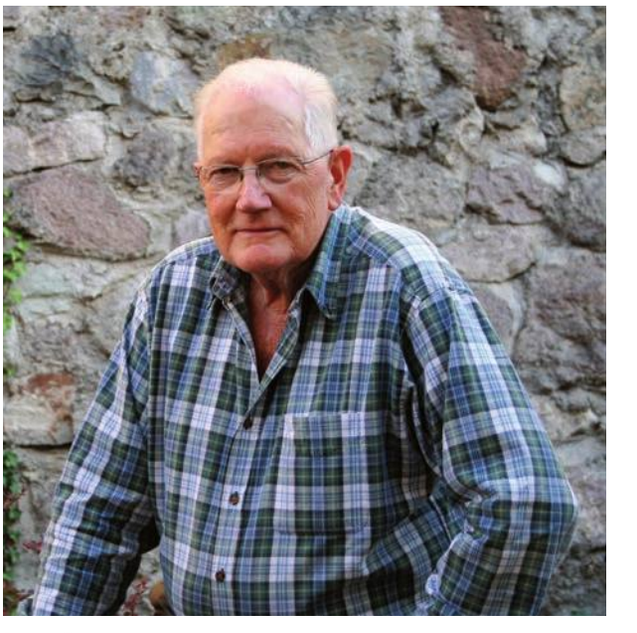
Ankara sahip olduğu stratejik konumdan dolayı dördüncü yüzyılda Roma imparatorlarının odağında kaldı. Constantinus, oğlu II. Constantius ve bu hanedanın son üyesi Julianus Antiochea'ya yolculuklarında veya İran seferleri sırasında Ankara'da kaldılar. Valens, iktidarının daha başında Procopius ile giriştiği iç savaşta Ankara'yı ikametgâh olarak kullandı. İmparator Arcadius, babası ve oğlu Theodosiusların gölgesinde kalan iktidarı boyunca (395-408) üç defa Ankara'yı ziyaret etti. Mitchell & French, Arcadius ve III. Michael arasında hiçbir imparatorun bir daha Ankara'yı ziyaret etmediğini not etmektedirler. Ancak Sasani tehdidini 627'de Ninova'da bertaraf eden Heraclius'un, epigrafik veya yazılı herhangi bir kaynak tarafından not edilmemesine karşın, bu seferlerinin birisinde veya başkent Constantinopolis'e dönüş yolunda Ankara'ya uğramış olması ihtimal dışı değildir. Bizans Ankara'sı 838'de Mutasım döneminde (833-42) Abbasiler tarafından ele geçirilmiş olmasına karşın bu durum çok uzun sürmemiştir ve III. Michael döneminde kent yeniden inşa edilmiştir. Ancak kent 871'de Bizans Ermenileri arasında ortaya çıkan ve imparatorluğun doğu eyaletlerini ciddi olarak tehdit eden ayrılıkçı Paulikien hareketin eline geçtiyse de ertesi yıl İmparator Basileios'un (866-86) ordusunun müdahalesiyle Paulikien merkezler ele geçirilmiş ve Ankara da tekrar kurtarılmıştır. Selçukluların 1080 yılı civarında kenti ele geçirmeleri Bizans Ankara'sının sonunu getirmiştir.

Ankara'nın Roma ve Bizans tarihi üzerine yapılan arkeolojik ve epigrafik incelemeler, Ephesus ve Constantinopolis ile ilgili çalışmalarla karşılaştırılamazsa da ulusal ve uluslararası seviyede pek ihmal edilmiş bir alan değildir. Roma ve Bizans dönemi Ankara'sı üzerine birkaç çalışmayı hatırlatmak gerekirse, kentin özellikle Constantinus öncesi döneme ilişkin ilk ciddi Türkçe eser –benim bilebildiğim kadarıyla– Afif Erzen'in *İlkçağda Ankara*'sıdır (TTK, Ankara 1946, 2010). E. Bosch, *Quellen Zur Geschichte Der Stadt Ankara Im Altertum* (TTK, Ankara, 1967) adlı eserinde, Eski Çağ Ankara'sının Augustus'tan Constantinus'a kadar Roma dönemi epigrafik ve literatür kaynaklarını incelemiş ve bu konuda tespit ettiği 373 pasajı ve yazıtı kronolojik olarak listelemiş ve yorumlayarak yayınlamıştır. Musa Kadıoğlu, Kutalmış Görkay ve Stephen Mitchell'in *Roma Dönemi Ankyra / Roman Ancyra* (YKY, İstanbul, 2011) adlı Türkçe / İngilizce olarak yayınladıkları zengin bibliyografyası olan eserlerinde, Ankara'nın Augustus'tan IV. yüzyıla kadar tarihi yazıtlar çerçevesinde incelenmiş ve kentin mimari yapıları ve yerleşim modeli ele alınmıştır. Bu bağlamda son olarak 2018 yılında vefat eden Urs Peschlow'un iki ciltlik *Ankara. Die bauarchäologischen Hinterlassenschaften aus römischer und byzantinischer Zeit* (Phoibos Verlag, Viyana, 2015) adlı Ankara'nın Roma ve Bizans dönemi mimari tarihini (Osmanlı dönemi kent suru üzerine ek bir incelemeyle birlikte) konu edinen eserinden de söz edilmelidir.

Ankara yazıtlarının ilk cildinin giriş bölümü (1. Bölüm, s. 1-36), antikçağda yazılmış eserlerden derlenmiş pasajlara ve yazıtlara dayalı tarihsel bir anlatı içermektedir. Bu bölüm epigrafik belgelere göre kentin yazılı tarihinin Roma dönemiyle birlikte başladığını tespit etmektedir. "Ankara'da epigrafik alışkanlık" ve Ankara'nın "üçüncü yüzyılını" ele alan iki konu dışında bu bölümü oluşturan "Yazılı kaynaklarda Ankara", "Galatya eyaleti ve imparatorluk kültü", "Ankara'da yerel aristokrasi", "Ankara'da toplum ve düzen", "Galat toplumu", "Ankara'da yüksek kültür", "Askeri kültür", "Dil seçimi" ve "Ankara'ya yapılan imparatorluk ziyaretleri", gibi başlıklar yukarıda söz konusu edilen *Roma Dönemi'nde Ankyra* adlı kitapta da yer almaktadır.

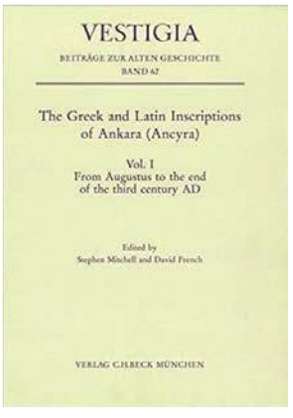
Stephen Mitchell ve David French giriş bölümünde, kentin prehistorik geçmişi bir yana, Roma öncesi tarihinin problemleri kapsamında, isminin etimolojisinin şüpheli bir şekilde de olsa Hitit belgeleriyle ilişkilendirildiğine ve merkezi kentin arkeolojik tarihinin Friglere kadar geri gittiğine işaret etmektedirler. Helenistik dönem Ankara'sı hakkında da yazılı kaynaklardaki veri zayıflığı dikkat çekicidir. "Romalıların Galat kabilelerine karşı kazandığı bir zafer sonrasında Ankara yakınlarında kamp kurduklarını" kaydeden Polybius (21.39.1-2) kentten söz eden Helenistik döneme ait en eski yazınsal kaynaktır. MS II. yüzyılda Arrianus, "İskender'in İran seferi esnasında kendisine bağlılıklarını sunan Paphlagonialıları Ankara'da kabul ettiğini" yazmaktadır (*Anabasis*, 2.41.). Strabon'a göre Ankara, Helenistik dönemde Galat kabilelerinden Tektosagların kale-yerleşimlerinden birisiydi (12.5.2). Mitchell & French, MÖ 25 yılında Galat krallığını Roma'nın devralmasıyla birlikte, bölgede oluşturulan Galatia eyaletinin merkezine dönüştürülen Ankara'da kentleşmenin ancak bu dönemde başladığını not etmektedirler.

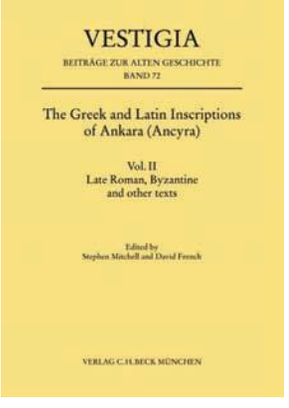
Editörler, 1555'te Ankara'yı ziyaret eden Busbecq'ten Ender Varinlioğlu'na kadar Ankara yazıtlarıyla ilgilenen seyyahların ve bilim adamlarının bir

David French

listesini sundukları ikinci bölümde (s. 39-43 ve s. 43-5) ayrıca Latince (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) ve Yunanca (*Corpus Inscriptionum Graecarum*) yazıtların derleyicilerinin bibliyografik bir listesini de vermektedirler. Eserin üç ve dördüncü bölümleri (s. 46-62 ve s. 63-5) Ankara tarihinin yazınsal ve arkeolojik kaynaklarını içeren kapsamlı bir bibliyografya ve yazıtların düzenlenişiyle ilgili kısa bir rehber olarak düzenlenmiştir. Eserin esas ve son bölümü olan beşinci bölüm Augustus'tan IV. yüzyılın başlarında sona eren Tetrarşi dönemine kadar (s. 66-489) derlenen 315 yazıtı içermektedir. Eserde yer alan ilk belge, günümüzde hala görülebilir olan, Hacı Bayram Camiinin avlusunda yer alan Augustus tapınağının girişindeki çift dilli uzun yazıttır. Theodor Mommsen tarafından "yazıtların kraliçesi" olarak adlandırılan ve *Monumentum*

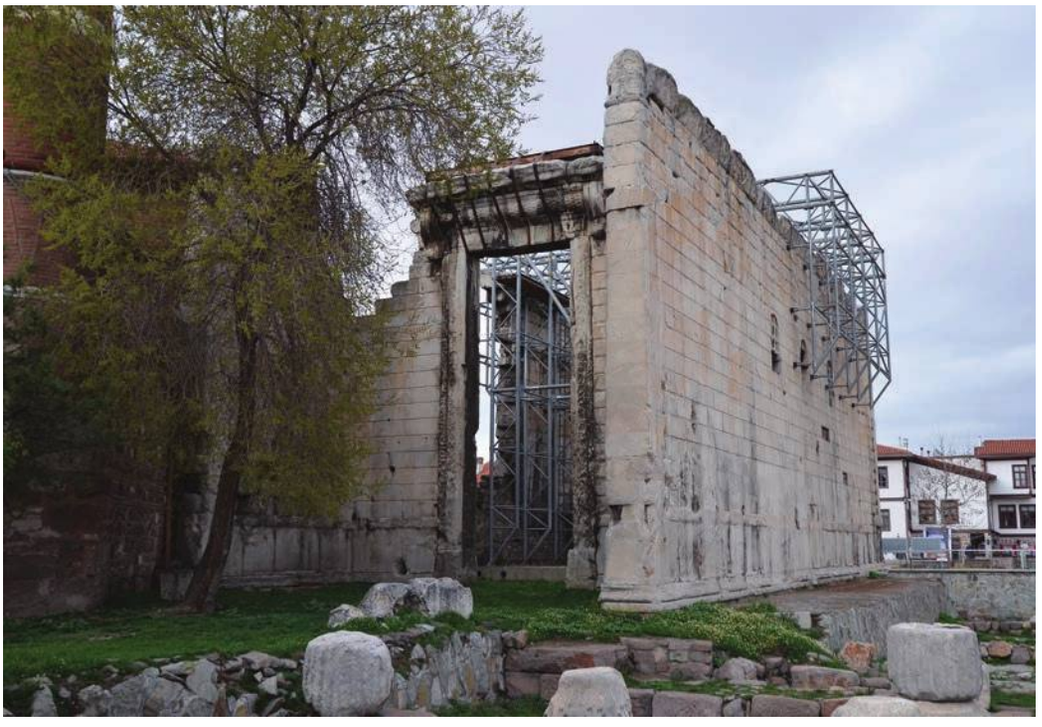
Ancyranum olarak da bilinen Latince ve Yunanca çift dilli bu metin, İmparator Augustus'un otobiyografisi (*Res gestae*'si) veya cumhuriyeti nasıl imparatorluğa dönüştürdüğünün hikayesini anlatmaktadır. Otuz beş bölümden meydana gelen bir imparatorluk propagandası olan bu yazıttan Augustus'un siyasi hayatında elde ettiği makamları ve onurları, halka yaptığı mali yardımları, Roma kentinin eğlence sektörüne katkılarını, inşaat projelerini, iç ve dış düşmanlarına karşı savaşlarda elde ettiği başarılarla imparatorluk sınırlarını nasıl genişlettiğini, Partlara karşı nasıl siyasi üstünlük kurduğunu ve pek çok toplumdan elçilerin doluştuğu Roma'yı bilinen dünyanın odağı haline nasıl getirdiği gibi pek çok mesele hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Doğal olarak eserin en geniş kısmını (s. 66-138) teşkil eden bu yazıt, imparatorun ölümü esnasında (MS 14) hazırlanarak kente gönderilmiş ve imparatorluk kültü tapınağının girişine yerleştirilmiştir. Yazıtı batı dünyasına ilk tanıtan Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ı temsilen 1555'te Osmanlı topraklarına elçi olarak gelen ve Amasya'da bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın yanına giderken Ankara'dan geçen Ogier Ghislain de Busbecq'tir (1522-92). İlk bölüm ayrıca imparatorluk kültüne ait üç yazıt daha içermektedir (s. 138-53).

Eserde yer alan diğer belgeler yazıt ve sayfa numaralarına göre şu şekilde tasnif edilmektedir: "İmparatorluk adakları ve ilgili metinler" (5-34, s. 154-87), "eyalet valilerine" ait yazıtlar (35-50, s. 187-206), *procurator*lar ve diğer Roma idari yetkililerin yazıtları (51-70, s. 206-225), Galat aristokrasisine ait belgeler (71-106, s. 225-272), Senatörler ve atlı sınıf mensuplarına ait belgeler (107-122, s. 273-289), kentin önde gelenlerine ait belgeler (123-39, s. 290-306), festivaller, yarışlar ve gladyatörlerle ilgili belgeler (140-55, s. 307-335), Roma ordusunun subaylarına ve askerlerine ait yazıtlar (156-90, s. 335-381), dinsel adak yazıtları (191-206, s. 381-98), Latince mezar taşları (207-214, s. 398-402), çift dilli mezar taşları (215-8, s. 403-6), Latince biçimli Yunanca mezar taşları (219-28, s. 406-417) ve Yunanca mezar taşları (229-315, s. 417-89) olarak tasnif edilmektedir.

Mitchell ve French, bu ciltte yer alan 315 yazıtın önemli bir kısmının (otuz biri ilk defa burada yayınlanıyor) daha önce David French ve Stephen Mitchell'in kendi yayınları da dahil olmak üzere farklı platformlarda yayınlandığını not etmektedirler. Yazıtların 245'i Yunanca, 60'ı da Latincedir ve bu yazıtların 9'u da çift dillidir. Editörlerin dikkat çektiğine göre yazıtların önemli bir kısmı II. yüzyıla tarihlenmekte ve III. yüzyılda yaşanmış olması muhtemel hareketliliğin yazıtlara yansımadığını not etmektedirler. Muhtemelen MS. III. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun doğu komşusu Partların yerini alan Sasanilerin izlediği saldırgan Roma karşıtı politika, ekonomik açıdan Ankara'nın yerel aristokrasisini fazlasıyla negatif etkilemiş olmalıdır. İran'daki yeni dönem, Roma ile bir dizi savaşı tetiklemiş ve bunun sonucu olarak da Roma İmparatorluğu aynı yüzyılda doğu sınırını korumak için olağanüstü çaba sarf etmişti.

Augustus yazıtıyla başlayan birinci cilt, Ankara'nın Hellenistik tarihini yazıtlarla belgelemenin şimdilik mümkün olmadığını gösteriyorsa da ilk iki yüzyılın yazıtlarında Galat kimliğindeki süreklilik dikkat çekicidir. Ankara'daki Galat kültürünün varlığını gösteren ancak eserde yer almayan küçük bir ayrıntı da kilise kaynaklarında bulunmaktadır. Ioannes Chrysostomus'un (397-404 arasında Constantinopolis patriği), Tuna havalisindeki Keltler arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla Kelt dili konuşan din adamları istemek için Ankara piskoposu Leontius'a yazdığı mektubu bizzat gördüğünü ifade eden kilise tarihçisi Theodorethus'un kaydı (*HE*, 5.31), Galat kültürünün IV. yüzyılın sonunda bile varlığını muhafaza ettiğini göstermektedir.

Ankara yazıtlarının ikinci cildi, kentle ilgili geç Roma ve Bizans dönemi yazıtlarını derlemekte ve incelemektedir. Bu ciltte "Ankara'nın Geç Antikçağ ve Bizans tarihi" (s. 1-24), kapsamlı bir bibliyografya (s. 25-40) ile başlamaktadır. Bu bölümün başlığı yanıltıcı da olmamalıdır, çünkü burada sunulan Ankara'nın sadece yazılı kaynaklara dayalı geleneksel bir Bizans tarihi değil, eserin bağlamıyla da ilgili olarak daha ziyade yazıtların imkân tanıdığı ölçüde bir tarihsel kurgudur. Bu durum zaten bölümün "IV. yüzyılda İmparatorluk politikaları ve Ankara", "din tartışmaları ve kilise konseyleri", "Ankara'nın geç Roma yazıtlarının kronolojisi", "Üçüncü – Beşinci yüzyıllar arasında Ankara'da cenaze uygulamaları", "Beş ve altıncı yüzyılların mezar anıtları", "Kiliseler, din adamları ve Hıristiyan kurumlar", "Ankara toplumu" "İsimlendir-

Ankara'daki Augustus Tapınağı'nın dışarıdan görünümü

meler" ve "Ankara Kalesi" gibi alt başlıklardan da açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yüz doksan yazıt içeren ikinci cildin esas bölümünde (3. Bölüm, s. 41-259) yer alan belgeler yazıt ve sayfa numarasına göre şöyle tasnif edilmektedir: Tahkimatlar ile ilgili olan belgeler (315-328, s. 41-69), Constantinus'tan Arcadius'a imparatorluk yazıtları (329-333, s. 70-81), Ankara'daki yapı yazıtları (334-46, s. 81-100), Ankara'daki Kutsal Kitaplardan pasajlar içeren (*Exampla Biblica*) yazıtları (347-9, s. 100-121), üçüncü yüzyılın sonlarından beşinci yüzyılın başlarına kadar tespit edilen mezar yazıtları (350-64, s. 121-142), beşinci ve altıncı yüzyıllara ait büyük mezar anıtları (365-423, 142-96), aynı dönemin küçük mezar yazıtları (424-496, s. 196-247), merkezi ve sair kiliselerde bulunan orta Bizans dönemi yazıtları (497-504, s. 247-59). Bu cildin dördüncü bölümünde ayrıca ilk cilde eklenmesi gereken 2010 yılından sonra bulunan kırk bir yazıtı da içermektedir (505-545, s. 260-286), beşinci bölümde ise Ankaralılar ve Galatyalılar ile ilgili daha çok isimlerden ibaret olan Atina'da (s. 287-99) dikilmiş Yunanca ve Latince yazıtları da içermektedir (s. 300-315). İkinci cildin son teması ilk ciltte yer alan yirmiye yakın yazıtla ilgili ilave ve düzeltmeleri içermektedir (s. 316-22). Cildi hazırlayan Mitchell'in notuna göre, kronolojik olarak III –X. Yüzyıllar arasına tarihlenen bu ciltteki 190 yazıtın 105'i ilk defa bu eserin içerisinde yayınlanmaktadır.

Ankara'nın geç Antik Çağ ve Bizans tarihi şüphesiz bu ciltten önce de Semavi Eyice, Clive Foss ve Stephen Mitchell'in önemli makaleleri başta olmak üzere, pek çok münferit çalışmanın konusu olmuştu. Bu bağlamda Clive Foss'un uzun Ankara makalesinin temel argümanıyla, bu eserin girişinde yer alan gözlemler arasında bir karşılaştırma yapmak yersiz olmayacaktır. Foss, bilhassa 603 ile 628 arasında Bizanslılar ve Sasaniler arasındaki "Antik Çağın son büyük savaşının" Anadolu'daki kent kültürünün çöküşünün müsebbibi olduğunu savunmuştu (*English Historical Review* 357, 1975). Ankara'nın 622'de II. Hüsrev'in orduları tarafından ele geçirilmesini bir dönüm noktası olarak tespit eden Foss, klasik Roma kentinin terk edilerek Ankara kalesi etrafında yeni bir yerleşimin tesis edildiğini ileri sürmüştü (*Dumbarton Oaks Papers*, 31: 68-71). Ancak Mitchell ve French, hem eski kent içerisindeki hamam yapısında bulunan bazı sikkeleri hem de Arap yazarların Roma Ankara'sına ilişkin gözlemlerinden yola çıkarak, eski Roma kentinin hemen terkedilmediğini ve İran saldırılarından sonra da yerleşimin devam ettiğine dikkat çekmektedirler.

Sonuç olarak, Ankara'nın taşa yansıyan belgelerini gözler önüne seren bu iki cilt, kentin dini, siyasi ve toplumsal tarihini çeşitlendirip derinleştirdiği için, Roma ve Bizans Ankara'sıyla ilgili çalışmalarda önemli bir referans olacaktır. İlk ciltte yer alan 71-306 numaralar arasındaki yazıtlar bilhassa kentin toplumsal örgütlenme yapısını ve yerli aristokrasinin Galat geçmişiyle olan sürekliliğini vurgulamakta, ikinci ciltte yer alan belgelerin büyük çoğunluğunun mezar yazıtları olması ise, Ankara'nın geç antikçağ toplumsal-kültürel yapısı ve elbette Hıristiyanlaşma hakkında daha yerinden bazı sonuçlar çıkarılmasına imkân tanımaktadır. Stephen Mitchell ve David French'in neredeyse emsalsiz saha tecrübelerini yansıtan bu iki cildin ilki üzerine yazılan farklı dillerdeki tanıtım / kritik yazıları eserin önemini ortaya koyan bir dış faktör olarak not edilmeye değerdir.

TURHAN KAÇAR – İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Stephen Mitchell& David French, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Cilt I. From Augustus to the End of the Third Century AD*, Münih, C.H. Beck, 2012. Vestigia, Beitrage zur alten Geschichte Band 67; idem, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Cilt II. Late Roman, Byzantine and other Texts*, Vestigia, Beitrage zur alten Geschichte Band 72, Münih, 2019.

KİTABA HASREDİLEN BİR ÖMÜR

Son Devir Şarkiyatçılarından Prof. Eleazar Birnbaum

BURHAN ÇAĞLAR

KANADALI ŞARKİYATÇI PROF. ELEAZAR BIRNBAUM 90 YAŞINDA HAYATA GÖZLERİNİ YUMDU. ÖZELLİKLE ŞARK YAZMALARI ÜZERİNE ÇALIŞAN BIRNBAUM, UZUN YILLAR HOCALIK YAPTIĞI TORONTO ÜNİVERSİTESİ YAKIN VE ORTADOĞU MEDENİYETLERİ BÖLÜMÜNDEN EMEKLİYDİ.

2 Ekim 2019'da yaşamını sürdürdüğü Toronto'da vefat eden Eleazar Birnbaum, Doğu dillerine olan vukufiyetinin yanında el yazmaları, hat çeşitleri, cilt ve kâğıt türleri, filigranlar konusunda uzmandı. Aynı zamanda yazma eser koleksiyonu yapıyor; topladığı eserler arasında Arapça, Farsça, Türkçe ve Çağatayca müellif nüshası nadir yazmalar bulunuyordu. Kendisiyle Toronto Üniversitesi'nde lisansüstü öğrenime başladığım yıllarda tanışma imkânı bulmuştum. Zaman içinde hukukumuz ilerledi. İstanbul'daki günleri, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki mesaisi ve sahaflarda geçirdiği vakitler pek çok sohbetimizin konusu oldu.

KÜTÜPHANE ETRAFINDA ŞEKİLLENEN ÇOCUKLUK

Eleazar, dört çocuklu bir ailenin ortanca oğlu olarak 23 Kasım 1929'da Hamburg'da doğdu. Akademisyen olan babası Solomon Asher Birnbaum, Hamburg Üniversitesi'nde filoloji çalışmaları yapıyor; İbranî paleografyası ve Yidiş dili üzerine dersler veriyordu. Arapça, Farsça, İbranca, Aramca, Grekçe ve Latince bilen baba Birnbaum; Almanca, İngilizce ve Fransızcayı akıcı konuşuyordu. Eleazar'ın annesi Irene Grünwald ise University College London (UCL), İngiliz Dili ve Edebiyatı Kürsüsünden mezundu. Eşine çalışmalarında asistanlık yapıyordu. Bu ortamda hayata gözleri açan Eleazar'ın ilk çocukluğu Almanya'da geçti. Hayatı babasına ait hacimli bir kütüphanenin etrafında şekillenmeye başladı. En güzel gençlik yıllarını bu kütüphanenin rafları arasında, dil kitapları ve şark seyahatnamelerini okuyarak geçirecekti. Nazi Partisi'nin Almanya'da yükselişe geçmesi üzerine Musevi asıllı aile İngiltere'ye göç etti.

Ailenin Londra'ya yerleşmesi üzerine baba Solomon Birnbaum, Londra Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'nda (SOAS), Doğu Avrupa ve Yahudilik tetkikleri üzerine dersler vermekteydi. Eleazar, ilkokulu Londra'da

Eleazar Birnbaum Hoca öğrencileriyle (Toronto Üniversitesi, NMC 2016)

tamamladı. II. Dünya Savaşı yıllarında babasının askerî sansür komisyonu üyeliğine atanması üzerine aile Liverpool'a taşındı. Bu şehir en az Londra kadar Alman bombardımanının hedefiydi. Söz konusu yıllar Eleazar'ın maceracı ruhunun açığa çıktığı dönem oldu. Birkaç arkadaşı ile birlikte Galler ve İskoçya'ya uzanan bir bisiklet turu yaptı. Britanya'nın dağlarını, kasaba ve köylerini dolaşarak ülke coğrafyasını yakından tanıma fırsatı buldu. Savaştan sonra aile tekrar Londra'ya taşındı.

Eleazar'ın Şark araştırmalarına yönelmesinde ailesinin entelektüel birikimi etkili oldu. İlkokulda İbranice öğrenmiş, henüz onlu yaşlardayken babasıyla Arapça çalışmaya başlamıştı. 1947 yılında Londra Üniversitesi Arap Filolojisi Bölümüne kaydoldu. Aynı zamanda İslam tarihi alanında yan dal yapmaya başladı. Bu sırada Osmanlı tarihi ile tanıştı. Osmanlı dili ve kültürüne merakı SOAS'taki hocaların yönlendirmesiyle artarak devam etti. Öte yandan babasının üniversitedeki İbranî paleografyası derslerini takip etmekteydi. Bu derslerde yazmalar konusunda ilk bilgilerini edindi.

LONDRA ÜNİVERSİTESİNDE OSMANLI TETKİKLERİ

Eleazar, Arapçanın ardından SOAS'ta Osmanlı çalışmalarına devam etti (1950-1953). Paul Wittek, Cyril Mundy ve Fahir İz gibi sahanın önde gelen hocalarından Osmanlı Türkçesi ve tarihi üzerine çeşitli dersler aldı. Osmanlı kökenli bir Ermeni olan S. Topalian ile Türkçe çalışmaya başladı. Paul Wittek'in başta Osmanlıca olmak üzere çeşitli derslerine katıldı. "Osmanlı Türkçesi öğrenmek istediği"ni söylediğimde Wittek 'Önce Farsça bilmen lazım.' dedi. Tozlu raflardan sayfaları lime lime olmuş bir kitap indirerek masaya koydu. Baron von Rosen, Elementa Persica, 1832. Latince yazılmış bu Farsça gramer kitabını- bir ay içinde tamamen öğrenip gelmemi istedi."

Birnbaum'un olarak değiştirebiliriz belirttiğine göre en çok etkilendiği hocalarından biri Cyril Mundy oldu. Birkaç öğrencinin takip ettiği mütevazı dersler açan Mundy, ağırlıklı olarak Osmanlı paleografyası üzerinde duruyordu. Fotokopi henüz yaygınlaşmadığından dersleri kendi şahsi koleksiyonunda bulunan orijinal yazmalar üzerinden işliyor, tetkik ve tahlil ödevi olarak eserleri öğrencilerine ödünç veriyordu. "Bu tırnak içindeki kısımlar, Eleazar ile konuşmamıza dayanıyordu. Bu kısımları italik yapsak mı, nasıl daha verimli ve okunaklı olur? Size bırakıyorum"

Fahir İz'in Uygurca, Çağatayca ve eski Türk edebiyatı derslerini takip eden Eleazar, ilerleyen yıllarda İz ile Kanada, Amerika ve İstanbul'da da bir araya gelecekti. Bu sırada Victor Ménage, John Walsh, Bernard Lewis ve Vernon Parry gibi müstakbel şarkiyatçılar ile aynı sıraları paylaşıyordu. "Aralarında en genci bendim. Wittek'in derslerini hepimiz birlikte takip ederdik. O yıllarda ellilerinde olan Wittek, genç olmam dolayısıyla derslerde en çok beni sıkıştırıyordu. Çok disiplinli ve huysuz bir adamdı, derslere biraz olsun hazırlıksız gelinmesine asla müsaade etmiyordu. Öğleden sonra 3'te başlayan dersler saatlerce sürüyor; bazen 21.00-22.00'lere değin uzuyordu. O dersi bitirmeden çıkamazdık. Ancak bina kilitlenirken jeneratörlerin kapanmasıyla sönen ışıklar Wittek'i durmaya zorlardı."

Paul Wittek

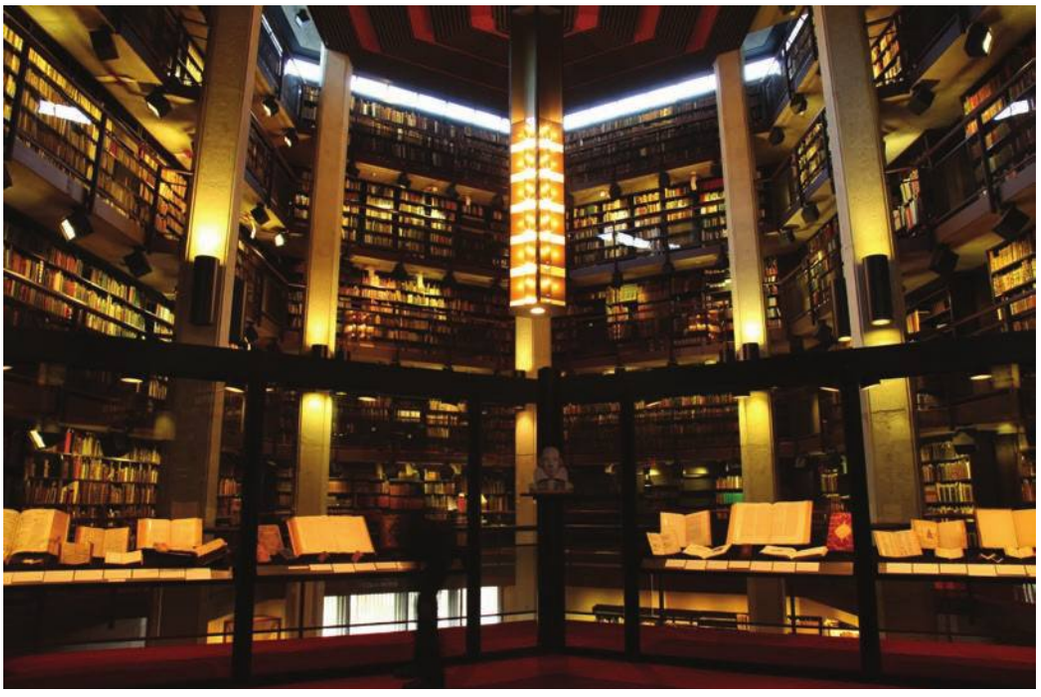
KÜTÜPHANECİLİK İLE BAŞLAYAN MESLEK HAYATI

Eleazar Birnbaum, 1953 yılında Londra Üniversitesinden mezun oldu. Henüz kurulmakta olan Durham Üniversitesi Kütüphanesine asistan atandı. Kütüphanenin Şark eserleri bölümünde görevliydi ve koleksiyonun geliştirilmesinden sorumluydu. Kalan zamanında Osmanlı Türkçesi ve yazma eserler üzerinde çalışmalarını sürdürüyordu.

II. Dünya Savaşı sonrası yıllar İngiltere'nin Ortadoğu'daki misyonu Amerikalılara devrettiği bir dönemi aralamıştı. Amerika'nın Ortadoğu'ya artan ilgisi üniversitelerde bu coğrafyaya dair faaliyetleri artırmış; Ortadoğu dilleri, tarihi ve kültürü üzerine yeni bölümlerin açılmasını ve kütüphane koleksiyonlarının genişlemesini beraberinde getirmişti. Amerikan üniversitelerinde açığa çıkan kadro ihtiyacı dışarından davet edilen isimlerle kapatılıyordu. Bu isimlerden biri olan Bernard Lewis, Michigan Üniversitesinde ders vermeye başlamıştı. Osmanlı ve İslam tarihi dersleri açıyor, Üniversite kütüphanesinin Ortadoğu koleksiyonun geliştirilmesiyle ilgileniyordu. Bu sırada Lewis, Birnbaum'u kütüphane ile ilgilenmek üzere Amerika'ya davet etti. Böylece 1960-63 yılları arasında Michigan Üniversitesi'nde Yakındoğu eserleri bölümünün geliştirilmesi, araştırma eserlerinin derlenmesi ile Arapça, Farsça ve Osmanlıca eserler bölümünün yeniden düzenlenmesi görevini üstlendi.

TÜRKİYE'YE İLK SEYAHATİ VE TORONTO ÜNİVERSİTESİ YILLARI

Birnbaum Türkiye'ye ilk seyahatini bu yıllarda yaptı. Üniversitenin görevlendirmesi ile kütüphane adına kitap satın almak için Türkiye, İran ve İsrail'e gitti. Bu yolculuğun onun koleksiyonerliği açısından da bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. "Dikkatimi çeken pek çok nadide yazmalar satıştaydı; fakat

Toronto Üniversitesi Fisher Nadir Eserler Kütüphanesi

bana tahsis edilen bütçe, sadece matbu eserleri almaya müsaade ediyordu. Yine de pek çok yazmayı inceleme imkânı buldum, meşhur sahaflarla tanıştım, Süleymaniye Kütüphanesi'nin müdavimi oldum. Bundan sonra imkân buldukça yaz tatillerimi ve maaşlı izin dönemlerimi İstanbul'da geçirmeye başladım."

Birnbaum 1962'de Toronto Üniversitesinden kütüphaneyi incelemek, eksiklerini tespit etmek ve üniversitede dersler vermek üzere davet aldı. Ertesi yıl Michigan'dan ayrılarak Kanada'ya taşındı. University of Toronto kütüphanesinin Şark eserleri bölümünden sorumluydu ve Ortadoğu Medeniyetleri Bölümünde Osmanlıca Türkçesi ve Osmanlı tarihi dersleri vermeye başlamıştı. Bu arada Toronto'da Türkçe, Arapça, Farsça, Osmanlıca kitaplarla mücehhez muhteşem bir koleksiyonun toparlanmasına aracı oldu. Kütüphanenin Türkiyat koleksiyonunu genişletirken uzun yolculuklarla sahaf dükkânlarında, müzayedelerde gezerek nadir eserler topladı. Onun gayretli çalışmalarının neticesi Toronto Üniversitesi kütüphanesi bugün, Türkoloji sahasında Kuzey Amerika'daki ilk beş kütüphane arasında zikredilmektedir. Birnbaum 1963-72 yılları arasında devam ettirdiği kütüphane görevinin ardından mesaisini tamamen araştırma ve eğitime hasretti. Yazma eserler üzerine çeşitli makaleler ve tetkikler yayınladı. Library of Congress başta olmak üzere pek çok Amerikan kütüphanesince kabul gören Osmanlıca transliterasyon şemaları hazırladı.

Raif Yekenci'nin sahaf dükkanı

İSTANBUL GÜNLERİ: BIRNBAUM SAHAF DÜKKÂNLARINDA

İstanbul'da bulunduğu dönemlerde Birnbaum, vaktinin çoğunu eski eser kütüphanelerinde, kitapçı ve sahaflarda geçiyordu. "Kütüphanelerin bütçeleri fevkalade azdı. Pek çok eser restorasyona muhtaç durumdaydı. Görevliler düşük maaşlara çalışan bilgisiz memurlardı. Okuma salonları sadece hafta içi 9.00-17.00 arası açıktı. Çoğu zaman, vakit öğleyi biraz geçti mi görevliler gelir; araştırmacıları, kitapları iade ederek gitmeye teşvik ederdi."

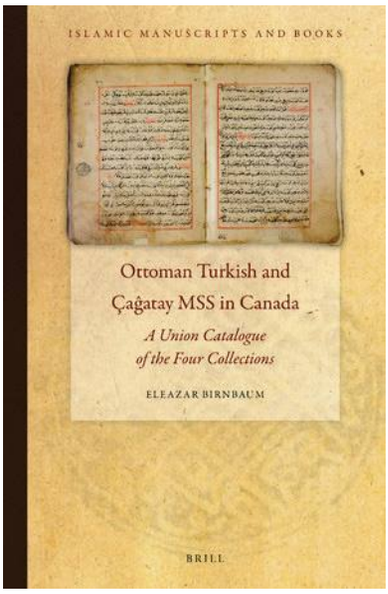
Kütüphanelerin sadece hafta içi açık olması Birnbaum'u vaktinin kalan kısmını sahaflarda geçirmeye sevk ediyordu. Bu noktada, o yıllarda sahafların sadece eski kitap satıcıları olmadığını ve şehrin önemli kültür mahfilleri olduklarını hatıra getirmek gerekir. Kitaptan anladığı kadar hoşsohbet ve fevkalade nüktedan olan sahafların farklı alanlarda uzman sıra dışı müdavimleri vardı. Dükkânları; kitap meraklılarının, üniversite hocalarının toplantı yeri, adeta sohbet meclisiydi. Bu ortamda Birnbaum da sahaflardan çıkmayan isimlerden biri olmuştu. "Sahaflarda yazarlar, üniversite hocaları, lisansüstü öğrencileri, öğretmenler ve hatta imamlarla çay içer; hasbihal ederdim. Dil, tarih ve edebiyata dair sohbetlerine iştirak eder; bazen yeni çıkan kitaplar hakkındaki değerlendirmeleri dinlerdim. Bu gibi sohbetlerin sonunda sahaf ambarından çıkardığı Arapça, Farsça ve Osmanlıca bazı yazmaları bana gösterirdi. Bazen nefis yazmalar ve nadide eserler denk geliyordu. Başı ya da sonu kaybolmuş hâldeki eserler gözüme ilgi çekici gelirse incelemek üzere emanet alırdım. Ama bu eserler çoğunlukla 18-19. yüzyıllara ait medrese kitap-

larından ibaret olduğundan bana hitap etmezdi. O yıllarda dikkatimi çeken ise Suudi Arabistan'dan gelen din adamlarının bu gibi kitaplardan bol miktarda alıp gemiyle Arabistan'a göndermeleriydi."

Birnbaum'un sahafların küçük ve gösterişsiz dükkânlarında hangi sohbet meclislerine iştirak ettiğini, istiflenmiş kitap yığınları arasında ya da sıradan kitap tezgâhlarında ne tür hazinelere denk geldiğini bilmiyoruz. Onun adını ilk telaffuz ettikleri arasında Raif Yelkenci, Muzaffer Ozak ve İsmail Dilmen gibi meşhur sahaflar yer alıyor. Eleazar'ın *"Kapalıçarşı fesçiler girişinde"* diye tarif ettiği Yelkenci'nin sahaf dükkânı en sık ziyaret ettiği mekânlardan biriydi. İsmail Dilmen'in dükkânında ise İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Abdülbaki Gölpınarlı ve Süheyl Ünver gibi devrin mütefekkir simalarıyla tanışmıştı.

EL YAZMASI ESER KOLEKSİYONU

Birnbaum'un, babasının eski İbranice dersleri ile başlayan, Mundy'nin paleografya dersleri ile devam eden eski eser tutkusu yıllar içinde artarak devam etti. İstanbul sahafları onun bu ilgisini daha da körükledi. Neticede Şark yazmalarına vakfettiği ömrünün bir meyvesi olarak Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerden oluşan, pek çoğu tek nüsha 206 ciltlik nadide bir yazma eser koleksiyonu ortaya çıktı. O, ilk yazma eserini 1955'de Londra'da, British Museum'un çaprazında yer alan Luzac's (Kegan Paul)'ın *oriantale* sahaf dükkânından aldı. Londra'da farklı yerlerden birkaç yazma daha edindi. Ama koleksiyonun çoğunu 1970-1990 yılları arasında İstanbul'dan derledi. Özellikle Toronto Üniversitesine geçtikten sonra kütüphane adına kitap alımı yapmak üzere İstanbul'a daha sık gelmeye başladı. Şahsi koleksiyonuna dahil ettiği pek çok yazmayı da bu yıllarda temin etti. En son, Ali Şîr Nevaî'nin seleflerinden Çağatayca kaleme alınmış *Lutfî Divanı* 1994'te İstanbul'dan koleksiyona dâhil oldu. 1500'lerde Herat'ta kopyalanmış, bilinen en eski Lutfî divanı olan bu eserden başka, *Kābusname'nin* ilk Oğuzca tercümesi, İdris Bitlisi'nin *Heşt Behişt*'i, *Nefî Divanı*, *Nişancı Mehmed Paşa Tarihi*, Hucandî'nin *Letafetname*'si, Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şirin*'i ile *Mevlid*'in bilinen en eski nüshası Birnbaum koleksiyonundaki nadide parçalardan bazılarıdır. Koleksiyonundaki memluk veya maroken ciltli 206 yazmanın 50'si tek nüsha olmaları bakımdan oldukça değerlidir. Bunların 31 adedi 14-16. yüzyıllara, 13'ü 15. yüzyıla ve 6'sı 18. yüzyıla tarihlenir. Ayrı tasnifler hâlinde Toronto Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Royal Ontario Müzesi ve McGill Üniversitesi Kütüphanesinde muhafaza edilen koleksiyonun kataloğu kendisi tarafından yayınlanmıştır.

Prof. Birnbaum'un koleksiyonunda bulunan yazma eserlerin ayrıntılı dökümü ve kataloğu (Brill.2015)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın mührü. Toronto Üniversitesi Kütüphanesine Uzunçarşılı koleksiyonundan intikal eden kitaplarda sık rastlanan bir detay

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI KÜTÜPHANESİNİN TORONTO SERÜVENİ

Birnbaum, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın şahsi kütüphanesinin Toronto Üniversitesi tarafından alınmasına aracı olmuştu. Rivayet edildiğine göre İsmail Hakkı Bey kendi yerine namzet gördüğü Prof. Adnan Erzi'nin bazı borçlarına (!) kefil olmak zorunda kalmış, buna mukabil kütüphanesini elden çıkarmıştı. Fiyat olarak 15.000 dolar gibi o zamana göre hatırı sayılır bir meblağ telaffuz ediliyordu. Uzunçarşılı'nın vekaleti ile Erzi tarafından yapılan satış dönemin şartları içinde sessizce gerçekleştirildi. Toronto Üniversitesinin Almanya'da Hessen-Wiesbaden'de bulunan meşhur sahaf Harrassowitz üzerinden yaptığı alım 1968 yılında tamamlandı. Kütüphane birkaç ay süren sevkiyattan sonra önce Almanya'ya oradan Kanada'ya nakledildi. Birnbaum kütüphanenin pek de özenle daktilo edilmemiş bir kataloğunu Harrassowitz'ten temin ederek üniversite yönetimini koleksiyonu almaya ikna etmişti. Kütüphanenin Toronto'ya naklinden sonra eserlerin tasnifi, restorasyonu ve kütüphane kataloglarına girilmesi seneler sürdü. Yıllar sonra Eleazar'ın doktora öğrencisi olan Prof. Virgina Aksan dahi bu kitapların tasnif ve kataloglamasında çalıştı.

Birnbaum'un aktardığına göre liste dökümlerinde isimleri geçmesine rağmen bazı kitaplar nakledilen koleksiyonda yer almıyor, özellikle çok geç dönemde istinsah edilmiş eserler dışında neredeyse hiç nadir eser bulunmuyordu. Mesela katalogda adı geçen *Ni'metî Ahmed Kanunnamesi* ya da Kahvecibaşı Mustafa Nakşî Efendi'ye ait *Ruznâme* hiçbir zaman Toronto'ya ulaşmadı. Belki Harrassowitz bugün nerede oldukları tespit edilemeyen bu eserleri ayrı satışlarla elden çıkarmış ya da İsmail Hakkı Bey bunları satışa hiç dâhil etmemişti. Zira on yıl daha yaşadı ve tarih çalışmalarına devam etti.

BÜLENT ÖZÜKAN'LA SÖYLEŞİ:

İstanbul Tarihteki Haritalarına Kavuştu

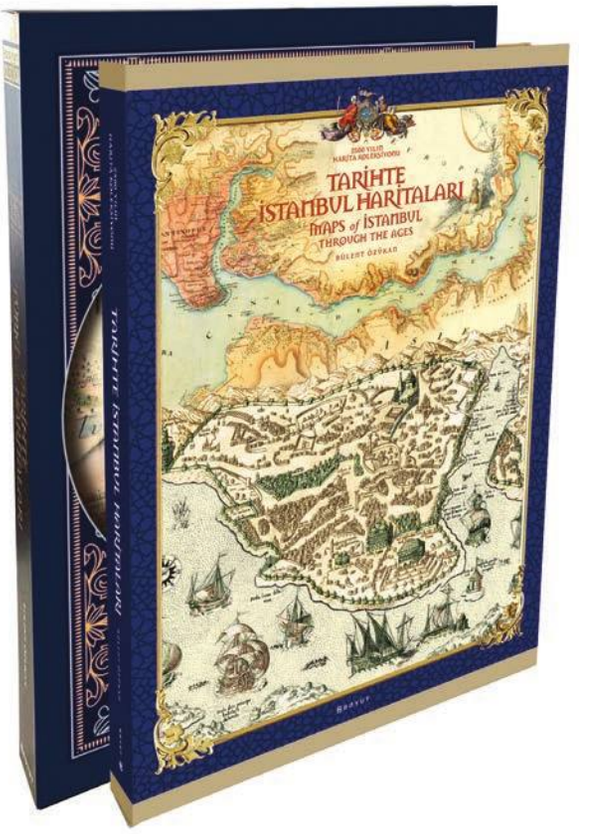
SEFA ASLAN

İNGİLİZ, FRANSIZ, ALMAN VE RUS KARTOGRAFLARIN İSTANBUL İÇİN ÖZEL OLARAK HAZIRLADIKLARI 14.-19. YÜZYILLARA AİT HARİTALARIN YANI SIRA İTALYANCA, YUNANCA, MACARCA, ERMENİCE VE İSVEÇÇE HARİTALARA DA YER VEREN *TARİHTE İSTANBUL HARİTALARI* ATLASINI EDİTÖRÜ BÜLENT ÖZÜKAN İLE KONUŞTUK.

Tarihte Türkiye Haritaları kitabınızdan sonra _Tarihte İstanbul Haritaları_ kitabınızı da yayınladınız. Geriye baktığımızda Boyut Koleksiyon Kitaplar dizisinde çok sayıda harita kitabı görüyoruz. Bu kitaplara ilişkin bizimle hangi bilgileri paylaşırsınız?

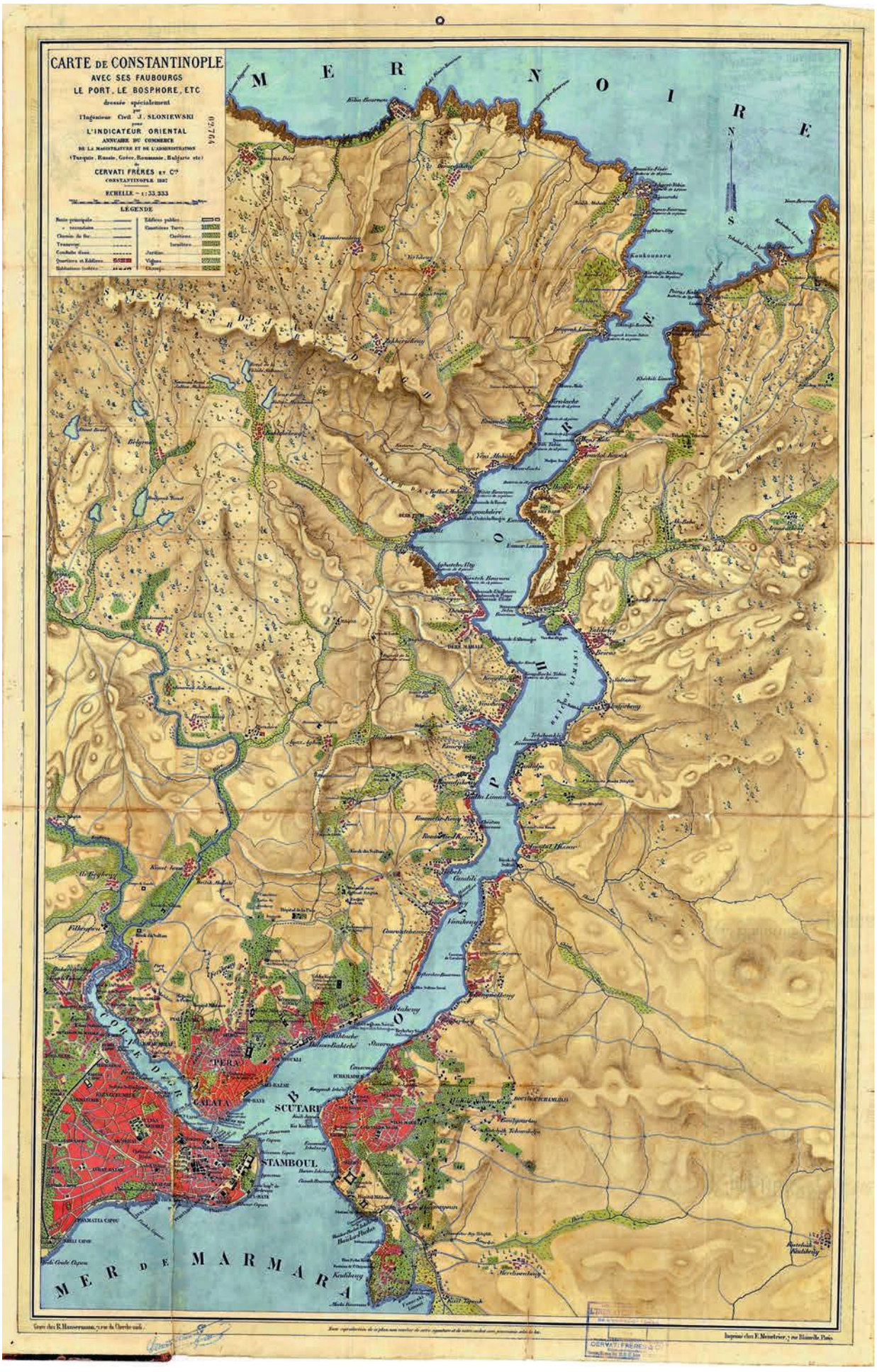
Uzmanlık alanı jeoloji olan dostum Celal Şengör ile İstanbul'daki evinin "kitap mabedi" bölümünde sohbet ederken bana yağlıboya bir tablo gösterdi. "Müthiş, heyecan verici bir tablo" diye anlatıyordu. Bense sıradan, kaya kütlelerini kıvrımlarıyla resmeden, fotoğrafa yakın bir yağlıboya tabloya bakıyordum.

"Bu tablonun da yardımıyla Kaliforniya fay hatlarının şekillenmesini ve tarihini çözebiliyoruz" diyerek bir jeolog olarak heyecanını sürdürüyordu. Aynı tabloya bakıp farklı şeyler görmenin tipik bir örneğiydi. Şengör, yağlıboya tabloya da, haritaya da bakarken geçmişin izlerini hem yer bilimi, hem de toplum bilimi açısından arıyor ve görebiliyordu. 8-10 yıl önceki bu güzel sohbetimizden sonra o güne kadar topladığım haritalara farklı gözlerle bakıp notlar almaya başladım. Harita okumanın farklı bir şey olduğunu keşfederek heyecan duydum. Bu heyecan zamanla tutkuya dönüştü. Haritalar büyütüldüklerinde tarihe ilişkin yazıya dökülmemiş bilgiler içeriyordu. Geminin yelken sayısını ve taşıdığı bayrakları araştırdığınızda bir dizi tarihsel bilgiye kesinlik kazandırmak veya tersi mümkün olabiliyordu. Tarih yazımlarının çoğu maalesef söylence içeriyor. Yazanın özlem ve duygularını yansıtıyor olabiliyor. Osmanlı ve İstanbul tarihini bu haritalar eşliğinde yeniden okumak ve yorumlamak benim için keyif ve heyecan verici bir yolculuk oldu.

Tarihte Türkiye Haritaları merkezinde Anadolu'nun yer aldığı haritalardan yola çıkarak dünya kartografya tarihini anlatan ilk ve tek kitap olma özelliğini sürdürüyor

İstanbul'un tarihteki haritalarına ilişkin birkaç kitap var ama eksik olduğunu düşünüyorum. Çünkü Türkiye'nin ve İstanbul'un tarihteki haritalarının en güzel örnekleri dünya müzelerinde ve özel koleksiyonlarda. İstanbul haritalarına ilişkin kitapların en bilineni Denizler Kitabevi'nin yayınladığı İstanbul Haritaları. Yunanistan'daki bir koleksiyonerin haritalarının satışı sırasında projelendirilmiş güzel ve nitelikli bir çalışma. Ancak koleksiyonerin haritalarıyla sınırlı (başkaca haritalarla desteklenmiş olsa da). Müze ve kütüphanelerimizdeki bu eksiklik aslında Türkiye'nin ve Türkiye akademik hayatının bir eksikliği. Türk yayıncılığının bir eksikliğiydi. Yalnızca İstanbul için söylemiyorum. Osmanlı coğrafyasının yüzyıllar itibariyle haritalarını bulacağınız bir yayını Kültür Bakanlığı, Tarih Kurumu ve Genel Kurmay dahil hiçbiri hazırlamamış.

Fransız arşivlerinden edinilen haritada Cervati Frères (Cervati Kardeşler) tarafından yapıldığı yazılı. Raphäel Cesar Cervati'nin 1868'de yayımlayan *L'Indicateur Constantinopolitan Guide Commercial 1868-1869 Ticaret Rehberi* isimli Türkçe-Fransızca yıllıkta adına rastlanıyor

İstanbul ve Boğaziçi Haritaları 1896 (Hicri 1312). Harita künyesinde *Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane mezunlarından Matba-yi Amire Ruznamce muavini Sabri ve Adliye muhasebat ketebesinden Rıza efendiler taraflarından taş üzerine tersim olunmuştur. 1/330333, Taş baskı*

Hazırladığınız kitapta ne tür haritalar var bunları nasıl topladınız?

Tarihte İstanbul Haritaları, rahatlıkla söyleyebilirim ki İstanbul'un çizilmiş en güzel haritalarını barındırıyor. Harita kitaplarının çoğu az bilgi verip, bulunduğu yerin katalog numaralarını referans gösterir.

Tarihte İstanbul Haritaları'nda her haritanın bilgisi için uzun araştırmalar yapıldı ve en doğru bilgilerle verilmeye çalışıldı. Her biri konusunda uzman akademisyenler olan Doğan Uçar, Sinan Genim, Mehmet Perinçek ve Ahmet Doğan'ın büyük katkılarıyla hazırlandı. Mustafa Kaçar ise Osmanlıca haritaların başlıklarını günümüz Türkçe yazımına dönüştürdü. İstanbul'un 3 çeşit haritası bulunuyor.

1- Gravür haritalar içlerinden en zengin olanları. Mimariyi görebiliyorsunuz. İnsanları kıyafetleriyle ve ulaşım araçlarını teknolojik boyutuyla görebiliyoruz. Davranışlardan ahlaka, müzik ve dansa ilişkin tarihi bilgileri bulabiliyorsunuz. Mekanı işledikleri için harita işlevi de gören bu gravürlerde örneğin Melling'in, Allom'un ve Bartlett'in gravürlerinde İstanbul'un geçmişini hayal edebiliyoruz.
2- Tarihi anlatımlara göre sonradan çizilen antik haritalar. Tarihin babası Herodot'un anlatımları birçok kartografa esin kaynağı olmuş. 18. yüzyıl kartografları kitaplarını zenginleştirmek adına bu tür haritalar çizmişler. James Rennell'in İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerine MÖ 513 ve 480'lerde kurulan köprüleri, planlarıyla gösteren haritaları, hayali olmaktan uzak, Strabon gibi tarihçilerin anlatımlarını kaynak olarak kullanan muhteşem ötesi güzellikteki haritalar. İlk defa kitabımızda kullanılan bu haritalardan Bizans

dönemi dahil İstanbul'un geçmişine ait çeşitli dönemlerin anlatımında bolca kullandık.

3- Döneminin kartografik verileriyle hazırlanmış haritalar. İstanbul'un bu tür haritalarına 19. yüzyıl ortalarında rastlayabiliyoruz. Kitabımızda Osmanlıca yazımlı haritalar çoğunlukta. Ancak bunları tanımlamakta zorlandım. Gençliğimizin "Türkçe sözlü Batı müziği" gibiler... Sözleri Türkçe olduğu için Batılılar bize ait değil diyor. Müzik bize ait olmadığı için bizim müziğimiz diyemiyoruz. Arafta bir müzik türü gibi arafta haritalar... Bu haritaların çoğunda yalnızca yer isimleri Osmanlıca yazılarak yabancı haritalardan kopya edilmiş. Bunlardan bazılarını orijinali ve Osmanlıca yazımlı olanıyla birlikte yayınladık.

Tarihte İstanbul Haritaları kitabımızın en önemli özelliği, İstanbul'u İngiliz, Fransız, Alman ve Rus kartografların haritalarıyla anlatması. Bu da Osmanlı tarihinin haritalarla anlatımı denemesini gündeme getirdi. Kitapta İngilizlerin İstanbul'u, Fransızların İstanbul'u, *Almanların İstanbul'u* tarihteki ilişkileriyle haritalar üzerinden ve kronolojik olarak anlatılıyor. Tabii bu bölümlerin en ilginci *Rusların İstanbul'u*. Ruslar için mutlu sonu olmayan bir aşk hikayesi, farklı bakış açıları ve tarihi belgeler eşliğinde anlatılıyor.

Haritaların toplanması 20 yıldan fazla sürdü. Ama son 7 yılda 50'den fazla müze ve kütüphanede çalıştım. Bunlar British Library, Berlin, Viyana ve Paris Devlet kütüphaneleri ve arşivleri gibi dünyanın en önemli kültür merkezleri aynı zamanda. Her haritanın dijital kopyaları alındı. Telif bedelleri ödendi ve dijital restorasyondan geçirildi.

Türkiye'nin haritayla barışık olmamasını nasıl yorumluyorsunuz?

Haritanın değerini Osmanlı da kavrayamamış. Daha doğrusu ihtiyaç duymamış. İhtiyaç duymadığı ve önemsemediği için çağının gerisinde kalmaya mahkum olmuş. Fizan'a tayin ettiği memuruna harita verememiş. Ve bilinen diğer nedenlerle de diğer imparatorluklar gibi tasfiye olmuş.

Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya denizi görmeden gelmişler. Atlarını batıya sürmeleri yeterli olmuş. Haritaya gereksinim duymamışlar. Anadolu'ya yerleştikten sonra yalnızca Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını geçerken denizi görmüşler. Batı Avrupa'nın kara topraklarında ilerleyişini sürdürmüşler. Denizci olmadıkları için denizlerde varlık gösterememişler. Osmanlı devleti olarak deniz savaşlarının çoğunda mağlup olmuşlar.

-1770'de Rus donanması Baltık denizinden yola çıkıp İzmir-Çeşme açıklarında demirlemiş olan Osmanlı Donanması'nı yok etmiş.

-1827'de Mora Yarımadası'nda Osmanlı Donanması büyük bozguna uğratılmış.

-1853'de Ruslar bu defa Sinop'ta deniz üssü kurmuş olan Osmanlı Donanması'nı bir kez daha yok etmişler.

Böyle irili ufaklı birçok örnek var. Bu deniz savaşları dönemlerini anlatan harita ve gravürler her iki kitapta da yer alıyor.

Peki, Akdeniz'in bir dönem "Osmanlı Gölü" olması?

Tarihi karşılaştırmalı olarak okumak gerektiğine inanıyorum. Resmi tarih, yani okullarda okutulan tarih, gerçeğin bazı bölümlerini aktarıyor olabilir.

Denizciliğin geliştiği ve Amerika kıtasına ulaşıldığı yıllarda "korsanlık" en kazançlı mesleklerden biri. Midillili Hızır ve Oruç Reis kardeşler de Osmanlı tebaalı korsanlardan. Barbaros ve Hayrettin lakaplarıyla da tanınıyorlar. Endülüs'te İslam hakimiyeti sonlandığında yeni fırsatlar ortaya çıkıyor. 1504'ten sonra Kuzey Afrika'da üstlenmeye başlıyorlar. İtalya ve İspanya'ya deniz baskınlarında, kızıl sakal anlamında *Barbarossa* lakabıyla ünleniyorlar. Tunus sultanı Ebu Hasan ile anlaşıp La Goletta'ya yerleşiyor. 1513'de ele geçirdikleri Djidjelli (Cicelli) halkı Oruç Reis'i Sultan ilan ediyor. Bundan sonrası çağımızın *franchise* yöntemi. Batılı devletlerin Oruç Reis'i yok etme planlarına karşı, Oruç Reis Osmanlı himayesine girip, Osmanlı donanmasının yerini alarak Akdeniz'de faaliyetlerine devam ettiğini deniz haritalarında görüyoruz. Tabi bu himaye ile Oruç Reis'e saldıranlar güçlü Osmanlı Devleti'nin donanmasına saldırmış sayılıyor. Portolanlarda (kıyı haritalarında) bu izleri görebiliyoruz.

Piri Reis'in amcası Kemal Reis ile Akdeniz'de İspanyol ve İtalyan gemilerinden harita ele geçirmeleri bu döneme rastlar. Piri Reis Türk tarihinin bence en değerli denizcisi ve kartografı. Ele geçirdikleri haritalarla Akdeniz kıyı ve adalarının en değerli haritalarını topladığı *Kitab-ı Bahriye* (Denizcilik Kitabı) tüm zamanların Akdeniz üzerine en değerli harita kitabıdır.

Galiba diğer harita kitaplarınızın da konularına girmeye başladık.

Evet. Haritaların izini sürmek, hazine değerinde yeni ve az bilinen bir haritaya ulaşmakla daha da güzelleşebiliyor. 2013 yılında Piri Reis'in *1513 tarihli Dünya Haritası* UNESCO tarafından da anma yılı programına alınınca *Kitab-ı Bahriye* ile Piri Reis'e kaynaklık eden Batılı harita ve haritacılar ile İslam coğrafyacılarının haritalarına yer verilen *Piri Reis 1513* kitabımızı yayınladık.

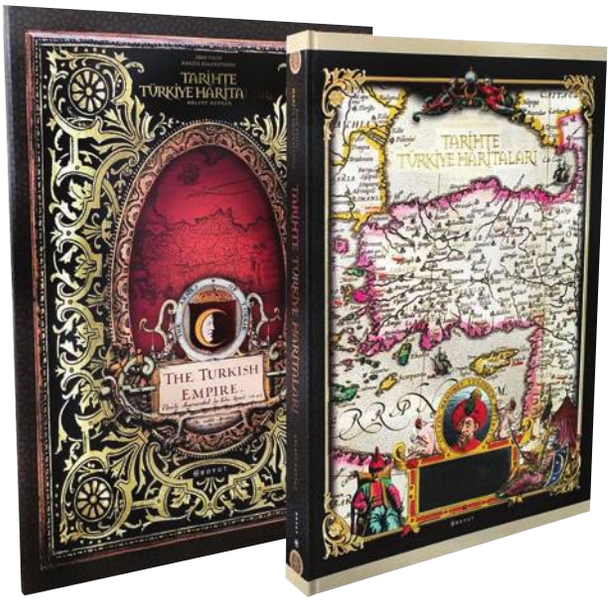
Daha önce de İslam coğrafyasındaki bilimsel çalışmaları ile tanınan Fuat Sezgin'in bu konudaki kitabını yayınlamıştık. *İslam Coğrafyasında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik* kitaplarımızı, harita severlerin istifadesine sunarak önemli bir eksikliği gidermiştik.

Topladığınız haritalarla ne kadar eskiye yolculuk yapılabiliyor?

Aynen tanımladığınız gibi, tarihe yolculuklar, haritalar eşliğinde çok daha heyecanlı ve zevkli hale gelebiliyor. Yazılı tarih kitaplarındaki eksiklikleri haritalar gösterebiliyor. Bana göre tarihteki tüm Avrupa haritalarının kaynağı *Tabula Peutingeriana* ismiyle bilinen *Roma İmparatorluğu Yol Haritası*'dır.

Roma'nın imparatorluk öncesi şehir devleti olarak kuruluşu, Komutan Bizias'ın günümüz İstanbul yerleşimini kurduğu tarihle aynı sayılır: Milattan önce 7. yüzyıl. Milattan sonra 4. yüzyıla gelindiğinde bilinen dünyanın tamamı, yani İngiltere'den başla-

yıp Hindistan topraklarına kadar olan kısmı Roma İmparatorluğu'na ait. Bin yıllık imparatorluk deneyimiyle her defasında büyüyen anonim bir yol haritası oluşturuluyor. İdari ve askeri amaçlarla. Karayoluyla günde 8 saatlik at sürüşlerine göre ölçeklendirilmiş, denizlerin görmezlikten gelinerek, kuzeyden ve güneyden bastırılmış bir yol haritası MS 380 yılında son şeklini almış. 12 parşömen levha üzerine çizilmiş uzunluğu 672 cm olan bir codex. Dönemi için müthiş kullanışlı ve ileri düzeyde hazırlanmış bir harita. Ne yazık ki kopyaları günümüze ulaşamamış. Tek bir kopyası, koleksiyoner Peutinger'de bulunduğu için *Peutinger Haritası* olarak da anılıyor. Müthiş zengin bir harita. At sırtındaki yolculuklarda taşınması için planlandığından eni 34 cm.

Tarihte İstanbul Haritaları. Almanların, Fransızların, İngilizlerin ve Rusların gözünden İstanbul

Günümüz metro haritaları gibi şematik. Ama müthiş kullanışlı. Bugün bile kullanabilirsiniz. Bodrum'dan Antalya'ya kadar bölümünü 2000 yıl önceki, bugün de kullanılan isimleriyle görüp gezebilirsiniz. Konaklama, şifa yerleri ve ticaret merkezlerinin yanı sıra önemli kentler işaretlenmiş.

Tarihte İstanbul Haritaları'nın önemi nereden geliyor?

Aslıdan bu sorunuzun cevabı, yine haritayla ilgili yayınladığım başka bir kitapta ortaya konuyor. İstanbul 13. yüzyılda dünyanın en büyük scriptoryum'u. Yani harita ve elyazmalarının kopyalandığı bir merkez. Avrupa müzelerinde bulunan haritaların çoğu İstanbul'daki scriptoryumlarda kopyalanarak götürülmüş. Nereden mi biliyoruz? Yayınladığım, *Klaudios Ptolemaios* kitabından. *Dünyanın ilk atlası* olarak kabul ediliyor ve en önemli nüshası Topkapı Sarayı'nda bulunuyor. Çok heyecan verici bir atlas. Haritayı ilk keşfeden II. Mehmet, İstanbul'u fethettiğinde ganimetler arasında görüp Arapçaya tercüme ettiriyor. Dünya'yı yuvarlak olarak hayal eden ilk harita bu kitapta. Akdeniz ve Anadolu'ya ilişkin çok sayıda ve harika haritalar barındırıyor. İlber Ortaylı'nın Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü olduğu tarihlerde başlayan bir hikaye.

İsviçre Bern Üniversitesi Ptolemaios Enstitüsü'nden uzman bir ekip kitabın onarımı ve incelemesi üzerine bir rapor hazırlıyor. Haritaları renklendiren boyaların pigmentleri üzerinde kimyasal analizler sonucunda Vatikan'daki ünlü *Ptolemaios Atlası*'nın da İstanbul'da üretilmiş olduğunu kanıtlıyorlar.

Bu müthiş harita ve coğrafya kitabının sayfa çekimlerini gerçekleştirip Celal Şengör'ün Fatih Sultan Mehmet üzerine enfes bir makalesini de içeren araştırma raporuyla birlikte yayınlamak da benim için heyecan vericiydi. Topkapı Sarayı müzeye dönüşürken önemi Mustafa Kemal Atatürk tarafından da görülerek onarılmaya çalışan Yunanca yazımlı kitap uzun yıllar yayımcısını aramıştı.

Şimdi bu kitap Dünya Üniversiteleri, Müzeleri ve Kütüphanelerinde, Türkiye'de üretilen en önemli coğrafya ve harita kitabı olarak yer alıyor.

Boyut Yayınları'nın coğrafya ve özellikle harita içeren kitapları adeta kültür mirası gibi. Galiba her kitap bir diğerini tetiklemiş.

Çok haklısınız. Benim harita merakımın koleksiyona dönüşme sürecinde bilgilerimi ve keşfettiğim haritaları birileriyle paylaşma isteğim bu kitapları yayınlamama yol açtı.

Osmanlı'da haritacılığın olmadığını söylemiş olmalıyım. Bazı Osmanlıca yer isimlerinin yer aldığı haritalar örnek gösterilerek Osmanlı güzellemesi yapılmaya çalışılsa da özgün, kayda değer bir haritaya rastlamadım. Bunu söylerken yaşadığımız coğrafyalara ilişkin 6.000'den fazla haritanın dijital kopyası üzerine çalıştığımı söylemeliyim.

Piri Reis'ten sonra en değerli bulduğum coğrafyacı Katip Çelebi'dir. *Kitab-ı Cihannüma* el yazması en değerli kültürel miraslarından biridir. Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Köşkü 1624 elyazmasının tıpkıbasımını da Fuat Sezgin'in son derece önemli, özgün ve saygın makalesiyle birlikte yayınladık. Katip Çelebi elyazmasının çoğunlukla derkenar notlarında, başka haritalara bakarak çizdiği haritalara yer vermektedir. Piri Reis'ten sonra coğrafya ve haritaya yer veren en önemli eser olup, Katip Çelebi'nin Osmanlı tarihinde kartograf olarak da anılmasını sağlamaktadır.

Kitab-ı Cihannüma Müteferrika baskısı ise çok sayıda harita içermekteyse de, haritaların bir kısmı, Katip Çelebi çizimlerinin yeniden yorumlanması şeklindedir. Müteferrika, 1731'de bastığı Cihannüma'ya ayrıca elyazmasında yer almayan çok sayıda harita ve astronomi çizimi ekleyerek dünya coğrafyasından bahseden bir harita kitabına dönüştürmüştür ki, Koleksiyon Kitaplarımızın ilki olarak 2005 yılında çalışmalarına başlayıp 2008 yılında yayınladık. Ve içerisine yazdığım önsözde "Postmodern Cihannüma" tanımını kullandım. Boyut'tan sonra İBB de tıpkıbasım yayınladı ama kimse bir şey anlayamadı. Açıklaması yoktu. Bizim hazırladığımız Cihannüma'yı hala çok severim. Her haritanın anlatımı, öyküsü ve yer isimlerinin günümüz Türkçesiyle yazımı yer almaktadır.